

ISSN 2707-9147

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець:
Класичний приватний університет

Виходить 4 рази на рік
Засновано у 1998 році

ВИПУСК 87

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

УДК 316.42(043)
С54

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.

З 2010 р. усі електронні версії видання передаються на зберігання
до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України
і представлені на порталі в інформаційному ресурсі «Наукова періодика України».

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus

Редакційна колегія: **Гордіснюк Наталія Миколаївна**, доктор соціологічних наук, доцент (Запоріжжя); **Зоська Яна Володимирівна**, доктор соціологічних наук, професор (Запоріжжя); **Клименко Олена Юріївна**, доктор соціологічних наук, доцент (Київ); **Михайлич Олександр Володимирович**, кандидат соціологічних наук (Київ); **Сердюк Олексій Олександрович**, кандидат соціологічних наук, доцент (Харків); **Сорокіна Людмила Миколаївна**, кандидат соціологічних наук, доцент (Кам'янське); **Хомерікі Олена Андріївна**, доктор соціологічних наук, професор (Київ).

Іноземні члени редколегії: **Dlugosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор (Краков, Польща); **Greblikaite Jolita**, доктор соціологічних наук, доцент (Каунас, Литва); **Pileliene Lina**, кандидат соціологічних наук, професор (Каунас, Литва); **Tamulienė Vilma**, кандидат соціологічних наук, доцент (Вільнюс, Литва).

Головний редактор: **Позднякова-Кирбят'єва Елліна Геннадіївна**, доктор соціологічних наук, професор.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 3 від 4 листопада 2020 р.

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) збірник включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі соціальних наук (054 – Соціологія).

- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, російська, англійська.
- Редакція матеріали не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на «Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики» обов'язкове.
- Кожна стаття, направлена до збірника, повинна мати такі структурні елементи: індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки); тематичний розділ журналу; прізвище, ім'я та по-батькові автора (-ів) (не більше 3-х авторів), науковий ступінь, вчене звання, посада та місце роботи навчання) та назва статті; текст статті; список літератури; анотації та ключові слова двома мовами (мовою статті та англійською мовою). Список використаних джерел подається наприкінці статті в порядку згадування джерел та оформлюється з урахуванням розробленого в 2015 році Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Обсяг анотації – 1800 знаків без пробілів (250-300 слів), кількість ключових слів – мінімум 5 слів. Обсяг статті – не менше 8 сторінок, включаючи ілюстрації, таблиці, графіки, список літератури.
- Реквізити для оплати публікації будуть надіслані авторові на електронну пошту після схвалення рукопису редколегією.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Е. А. Гугнін

КОНСЕНСУАЛЬНІ ТА КОНФЛІКТНІ СТРАТЕГІЇ ОБМЕЖЕННЯ СУВЕРЕНІТЕТУ ЧЕРЕЗ ЗОВНІШНІЙ ВПЛИВ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ (НА ПРИКЛАДАХ КОНФЛІКТІВ КОСОВО ТА НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ УКРАЇНИ). ЧАСТИНА 1.....8

Л. В. Калашнікова, І. С. Афтенюк

«СПОГАДИ ПРО МАЙБУТНЄ»: ВИТОКИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОГНОСТИКИ У ТВОРЧОСТІ Р. БРЕДБЕРІ.....19

С. Л. Катаев, О. Ф. Стадник

СОЦИАЛЬНОСТЬ ТЕЛА: АСПЕКТЫ ВОПЛОЩЕНИЯ.....28

Ю. В. Романенко

КУЛЬТУРОПАТИИ И СОЦИОПАТИИ В УКРАИНЕ: РАЗВИТИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ СОЦИОЛОГИИ ДЕВИАЦИЙ В РАМКАХ КУЛЬТУРНОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ СИСТЕМОЛОГИИ (ЧАСТЬ 2).....37

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

Я. В. Зоська, М. В. Туленков

ДУХОВНІСТЬ І РЕЛІГІЙНІСТЬ ЯК КОНЦЕПТИ КОНФЕСІЙНИХ ПРАКТИК У СУЧАСНОМУ СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ.....51

Л. М. Хижняк

ІНФОРМАЦІЙНИЙ КОНСАЛТИНГ В ЕКОЛОГІЧНІЙ СФЕРІ: СОЦІАЛЬНО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....60

О. В. Хижняк, К. В. Хижняк

ФАКТОРИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПАРТНЕРСТВА В ЕКОЛОГІЧНІЙ СФЕРІ68

І. А. Чудовська

ЧИ МОЖНА ЗМІНИТИ ОСВІТНІ ПРАКТИКИ В УКРАЇНІ?.....77

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

<i>Ю. В. Візниця, І. В. Грабовець, Л. В. Калашнікова</i> ДОВІРА ДО ПОЛІЦІЇ ЯК КРИТЕРІЙ ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЇЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ДОСВІД ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	89
<i>О. О. Комарова, Л. Є. Братченко, В. І. Баюра</i> ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ РИНКУ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ: МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ СПЕЦКУРСУ.....	98
<i>В. В. Кузьмін, А. В. Закревська, Д. О. Махніборода</i> СОЦІАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ-СИРІТ ДО НАВЧАННЯ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	108
<i>А. С. Лобанова, А. Кузіор, В. В. Карітка</i> ПАТЕРНИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ В ПРОМИСЛОВИХ МІСТАХ ТА ЇХ РЕКОНФІГУРАЦІЯ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА (НА ПРИКЛАДІ КРИВОГО РОГУ).....	118
<i>М. В. Хилевич</i> ТРУДОВА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ІНДИКАТОР СУСПІЛЬСТВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....	130
 СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	
<i>Л. С. Черноус, О. А. Тарасова, О. Й. Лакомова</i> ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ В УКРАЇНІ.....	138

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY

Huhnin E. A.

CONSENSUAL AND CONFLICT STRATEGIES OF LIMITATION OF SOVEREIGNTY THROUGH EXTERNAL INFLUENCE: SOCIOLOGICAL ASPECT (ON EXAMPLES OF CONFLICT CONFLICTS). PART 1.....8

Kalashnikova L. V., Aftenyuk I. S.

“MEMORIES OF THE FUTURE”: THE ORIGINS OF SOCIAL FORECASTING IN THE WORK OF R. BRADBURY..... 19

Kataev S. L., Stadnik O. F.

BODY SOCIALITY: ASPECTS OF INCLINATION..... 28

Romanenko Yu. V.

CULTUROPATHIES AND SOCIOPATHIES IN UKRAINE: DEVELOPMENT OF THEORETICAL SOCIOLOGY OF DEVIATIONS WITHIN THE CULTURAL AND SOCIAL SYSTEM (PART 2).....37

CURRENT PROBLEMS OF SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGY

Zoska Ya. V., Tulenkov M. V.

SPIRITUALITY AND RELIGIENCE AS CONCEPTS OF CONFESSIONAL PRACTICES IN MODERN SOCIOLOGICAL DISCOURSE..... 51

Khyzhniak L. M.

INFORMATION CONSULTING IN THE ENVIRONMENTAL FIELD: SOCIO-TECHNOLOGICAL ASPECT..... 60

Khyzhniak O. V., Khyzhniak K. V.

RELEVANCE FACTORS OF INFORMATION PARTNERSHIP IN ECOLOGICAL SPHERE..... 68

Chudovska I. A.
IS IT POSSIBLE TO CHANGE EDUCATIONAL PRACTICES
IN UKRAINE?.....77

ACTUAL PROBLEMS OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

Viznytsya Yu. V., Hrabovets I. V., Kalashnikova L. V.
TRUST IN THE POLICE AS A CRITERION FOR EVALUATING
THE EFFICIENCY OF ITS ACTIVITIES: THE EXPERIENCE
OF EMPIRICAL RESEARCH..... 89

Komarova O. O., Bratchenko L. Ye., Baiura V. I.
FINANCIAL LITERACY AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT
OF THE EDUCATIONAL SERVICES MARKET:
METHODS OF TEACHING A SPECIAL COURSE..... 98

Kuzmin V. V., Zakrevskaya A. V., Makhniboroda D. O.
SOCIAL MECHANISM OF ADAPTATION OF ORPHAN
STUDENTS TO STUDY IN HIGHER EDUCATION
INSTITUTIONS.....108

Lobanova A. S., Kuzior A., Karytka V. V.
ENVIRONMENTAL BEHAVIOUR PATTERNS OF
YOUNG PEOPLE IN INDUSTRIAL CITIES, AND THEIR
RECONFIGURATION IN THE INFORMATION SOCIETY
(USING THE CITY OF KRYVYI RIH AS AN EXAMPLE).....118

Khylevych M. V.
LABOR DEMOCRACY AS AN INDICATOR OF A STATE
OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT.....130

SOCIAL TECHNOLOGIES IN MODERN UKRAINIAN SOCIETY

Chernous L. S., Tarasova O. A., Lakomova O. Y.
PERSPECTIVE DIRECTIONS OF INTERNET
DEVELOPMENT IN UKRAINE138

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.4

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.87.1>

Е. А. ГУГНІН

кандидат соціологічних наук, доцент,
перший проректор,

Національний університет «Запорізька політехніка»

КОНСЕНСУАЛЬНІ ТА КОНФЛІКТНІ СТРАТЕГІЇ ОБМЕЖЕННЯ СУВЕРЕНІТЕТУ ЧЕРЕЗ ЗОВНІШНІЙ ВПЛИВ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ (НА ПРИКЛАДАХ КОНФЛІКТІВ КОСОВО ТА НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ УКРАЇНИ). ЧАСТИНА 1

У статті побудовано описово-аналітичну характеристику обмеження суверенітету як результату зовнішнього впливу одних суспільств на інші та реалізовано завдання щодо визначення відмінностей між добровільним та примусовим обмеженням суверенітету держави та визначення сценаріїв примусового обмеження суверенітету в рамках двох кейсів конфліктів (у Косово та Південно-східному регіоні України).

У результаті проведеного аналізу автором зроблено висновки, що, попри наявність відмінностей, обидва вони є пов'язаними із культурним імперіалізмом супердержав щодо суспільств, які перебували в стані запізнілої та непослідовної модернізації. Констатовано, що в усіх трьох суспільствах внаслідок пізнього визрівання націоналістично орієнтованого інтелектуального класу (ідеться про Україну, Сербію та Албанію) було встановлено комуністичні режими, які реалізували стратегію викоринення націократично орієнтованих груп населення.

Зазначено, що Росія проводила щодо України етнополітику етнічного міксування, що мало наслідком формування подвійної ідентичності (української, російсько-української) в окремих регіонах. Сербія як суспільство виявилася також слабо розвиненим в аспекті автентичної національної ідеології і тому стала частиною проекту культурного та медійного імперіалізму РФ та російського панславистського проекту. Албанія у своїй культурній ідентичності також зазнала фрагментації на тлі поєднання в ній католицько-проєвропейського та проісламського полюсів. При цьому для відповідних етнокультур моделі поліетнічних суспільств у поєднанні з національно-територіальним принципом побудови держави були історично безпрецедентними. Наприкінці наголошено на тому, що зовнішній вплив виявився соціально-політичним чинником загострення національно-культурного інфантілізму та неспроможності культурних та політичних еліт запропонувати відповідні

стратегії інтеграції поліетнічних соціумів у поєднанні з ідеологією громадянського націоналізму.

Ключові слова: *зовнішній вплив, обмеження суверенітету, добровільне обмеження суверенітету, примусове обмеження суверенітету, сценарії конфліктів зовнішнього втручання, поліетнічні суспільства, моноетнічні суспільства.*

Постановка проблеми. Суверенітет як характеристика владно-політичного життєустрою залежить не лише від спроможності соціуму до інституціонування держави як інструменту легітимного насильства щодо альтернативних акторів влади, але й від спроможності суспільства чинити культурний опір відповідним проектам культурного та медійного імперіалізму. Саме від такого опору залежить своєчасність модернізації цих суспільств і набуття ними стратегічних переваг у геополітичних, гео економічних та геокультурних змаганнях. За наявності вираженої резистентності щодо зовнішнього впливу на культурну ідентичність остання стає своєрідним «крятівним містком» для укріплення державності. Нестійка культурна ідентичність призводить до внутрішньої культурної колонізації, яка відбувається, перш за все, через релігійну та ідеологічну пропаганду. Зовнішній вплив як через першу, так і через другу набуває системних наслідків у вигляді примусового обмеження суверенітету. Саме цьому предмету дослідження і присвячена ця публікація.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематиці та проблематиці дослідження статті присвячені публікації з політичної історії Югославії, праці із соціології глобалізації та соціології війни. Йдеться, зокрема, про дослідження А. Задохіна, А. Низовського, М. Мартинової, С. Романенка, Ю. Романенка, М. Турова, У. Бека, Ф. Боббіта, Р. Купера, Р. Хайдена, Д. Кеннеді, А. Талентіно [1–11]. Зазначені автори досліджували геополітичні, політико-географічні, геокультурні, військово-гуманітарні аспекти проблеми обмеження суверенітету, як у вимірі примусовому, так і добровільному, включаючи зв'язок, що існує між державною символікою та атрибутикою та макроідентичністю. Дослідники фокусують увагу, в тому числі, на сценаріях розгортання конфліктів між державами, суверенітет яких підлягає обмеженню в результаті зовнішнього впливу, наводячи як приклад безконфліктної інтеграції в наддержавну спільноту лише ЄС.

Метою статті є побудова описово-аналітичної характеристики обмеження суверенітету як результату зовнішнього впливу одних суспільств на інші. Завданнями статті є: 1) визначення відмінностей між добровільним та примусовим обмеженням суверенітету держави; 2) визначення сценаріїв примусового обмеження суверенітету в рамках двох кейсів конфліктів (у Косово та в Південно-східному регіоні України).

Виклад основного матеріалу. Обмеження суверенітету як науковий концепт позначає передання частки владно-централізуючих

функцій держави зовнішній інституції (агенту впливу), яким виступає уряд іншої країни (країн) або наднаціональний орган влади, що наділений самостійністю в прийнятті рішень в установлених межах повноважень та/або має в своєму розпорядженні механізми контролю за дотриманням прийнятих під час інтеграційного процесу зобов'язань [10, с. 10–11].

Практики обмеження суверенітету можуть бути реалізованими в рамках двох стратегій: добровільної та примусової. Добровільна стратегія обмеження суверенітету включає легітимне делегування частини суверенних соціальних функцій держави на користь наднаціональних інституцій. Така стратегія має на меті забезпечення глобалістичних проєктів підвищення політичної транспарентності урядування, уніфікацію нормативно-правових регуляторів, підвищення якості соціального життя громадян, екологічної санації природного середовища і підвищення конкурентоспроможності національної економіки в глобальній економіці і реалізується здебільшого на основі соціального консенсусу із громадянським суспільством. Ілюстративними прикладами застосування добровільної стратегії обмеження державного суверенітету можуть слугувати СОТ (Світова організація торгівлі) і ЄС [8, с. 111–170].

Стратегія примусового обмеження суверенітету застосовується на іллегітимних засадах одними агентами впливу щодо інших (наприклад, окремих держав щодо інших держав, або міжнародних інституцій щодо групи держав чи однієї держави) з різними цілями (зміна соціально-політичного життєстрою, запобігання гуманітарним катастрофам (етноцидам, геноцидам), припинення діяльності терористичних або повстанських угруповань і т.п.).

Основною ознакою стратегії добровільного обмеження суверенітету в міжнародних спільнотах легітимного типу утворення (ЄС) є застосування в них консенсуальних методів обмеження суверенних можливостей держав, зокрема інституційних та правових. Інституційно-правові механізми застосовуються від імені наднаціональної (наддержавної) інституції, яка має вищий, порівняно з національною владою держави, делегований суверенітет, що дає їй змогу виражати волю кількох макроспільнот в утворенні наддержавної макроспільноти [8, с. 120–121].

Зазначене стає досяжним завдяки перебуванню наднаціональних інституцій ЄС (Ради ЄС, Єврокомісії, Європарламенту) в стані режимі продуктивної конкуренції, результатом якого стає безперервна макроінтеграція і посилення внутрішньоінституційного контролю цих інституцій одна за одною. Конкуренція «центрів влади» всередині ЄС і їхнє прагнення обмежити, стримати розширення повноважень за рахунок одне одного сприяє постійній диференціації системи управління ЄС.

Продуктивна інституційна макроконкуренція між центральними інституціями доповнюється міждержавною конкуренцією, що дозволяє

на засадах консенсуального обмеження свого суверенітету іншими акторами відмовлятися від принципу вето, реалізувати одностайне голосування і приймати уніфіковані стандарти правових систем.

У дослідженнях різних авторів, які присвятили свої праці тематиці практик примусового обмеження суверенітету вирізнено чотири типи конфліктів, які стали підставою для втручання у внутрішні справи держави і тривалого обмеження її суверенітету з боку інших держав або регіональних організацій. Критерієм типологізації є критерій генези конфліктів, які стали причиною зовнішнього втручання [7, с. 28–72].

Йдеться, зокрема, про:

а) громадянські конфлікти в регіонах із культурно(релігійно)-гетерогенним та етнічно-гетерогенним населенням, які виникали в результаті ініційованого ззовні або спонтанного розпаду мультиетнічних (мультиконфесійних) держав;

б) конфлікти, що виникли в результаті десуверенізації окремих територій держави з культурно-гомогенним населенням, сепарації зони конфлікту з подальшим поширенням в ній терористичних рухів;

в) конфлікти, що виникають через застосування проти етноменшин репресій, геноцидів, етноцидів;

г) конфлікти, що виникли в результаті зовнішніх військових інтервенцій, ініційованих міжнародними інституціями (окремими державами або групами держав) задля демонтажу неприйняттого політичного режиму.

Конфлікти типу А і Б буде розглянуто в першій частині цієї статті, конфлікти В і Г – відповідно, у другій частині.

Усі перераховані типи конфліктів реалізуються в зовнішньо-політичному вимірі і через своє походження та масштаби поширення створюють загрозу регіональній стабільності, поширенню зовнішнього управління або девальвації соціально-нормативних регуляторів та інституційної дисфункціоналізації. Зазначене стає помітним у ситуаціях міжетнічних конфліктів, які здебільшого залишаються ізольованою політичною проблемою, яка не переростає в насильство і тому не стає приводом для обмеження суверенітету.

А) Чинники зовнішнього впливу в конфліктах типу А. Розпад Югославської федерації та проблема Косово. Дискусія навколо Косово є тематизованою навколо аналізу двох груп чинників: внутрішніх та зовнішніх.

Прихильники теорій зовнішнього впливу на етнополітику, які пов'язані з геополітичними концепціями кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., вважають зовнішнє втручання засадничим чинником конфлікту. При цьому як сербів, так і албанців автори вважають лише інструментами супердержав, які реалізовували і продовжують реалізовувати на Балканах проекти своєї політичної гегемонії.

При цьому албанську меншину зараховують до «всесвітнього католицького та/або мусульманського табору», який традиційно веде

боротьбу проти православ'я, а сербів – до сателітів православної Росії, які є провідниками її зовнішньої політики при забезпечуючій ролі Росії щодо Сербії. Отже, зазначений конфлікт із соціологічної точки зору може бути зрозумілим як конфлікт Орієнту та Окциденту в християнстві, як нестихаюча агонія між католиками і православними, в яких перші використовують проти других мусульман та всіляко експлуатують ісламський чинник, яка може бути інтерпретованою в руслі концепцій суспільства ризиків У. Бека [6, с. 144–145].

Геополітична медіація великих держав у регіоні була лише одним із різновидів їх протиборства, що сприяло створенню замкненого кола конфліктів, нового циклу суперництва та ескалації міжконфесійних, етно-територіальних і міждержавних протиріч. Резони ідеологічної та юридичної легітимації супердержав кожна з сторін відшукувала в природному і державному праві, в особливостях етнокультурного профілю населення, в історично-сформованих лініях демаркації кордонів тощо.

Формами зовнішнього впливу в регіоні були дипломатична медіація, військові інтервенції задля односторонньої підтримки албанців або сербів, введення окупаційного режиму, втручання в боротьбу між націоналістичними та ліворадикальними рухами, економічні ембарго та санкції. Зовнішнє втручання призводило до різних наслідків, як дестабілізуючих та ескалаційних, так і до превентивних та мировстановлюючих, що залежало від інтересів держав-гегемонів.

Прихильники ендогенних теорій етноконфліктів вважають першопричинами складні взаємини албанців та сербів, що проживають тривалий час на одній території, в процесі модернізації, демократичного транзиту і національної самоідентифікації. Отже, сам конфлікт має не геополітичне, а етнокультурне походження. Водночас йдеться про незавершену національно-територіальну сепарацію етноспільнот, а з іншого боку, про відсутність бажання з боку наддержав та їхніх військово-політичних альянсів втрачати союзників.

Зазначене призводить до односторонньої підтримки тієї чи іншої сторони конфлікту при невизнанні її права на самовизначення, що означає, із соціокультурної точки зору, невизнання права на автохтонну етнокультурну ідентичність. Сама політика нав'язування своїм «молодшим партнерам» культурно-чужорідних стратегій розвитку сприяє перетворенню еліт держав-гегемонів або міжнародних інституцій на співучасників локальних конфліктів та об'єкти маніпулювання місцевих націоналістичних рухів.

Водночас Сербія і Албанія, попри етнокультурні та етноконфесійні відмінності, мають і низку спільних соціальних проблем. До них можна зарахувати перервану модернізацію, окупаційні періоди, техніко-економічну відсталість, залежність від міжнародних фінансових інституцій, невизначеність системи нормативно-правової регуляції, невизначеність культурної ідентичності еліт у проєктах євроазійського/європейського/євроатлантичного векторів розвитку, застійне безробіття, системну корупцію і т.д.

Отже, Сербія і Албанія, за наявності зазначених відмінних рис являють собою два подібних постсоціалістичних соціуми, які реалізують стратегії прискореної модернізації, переходу від егалітарно-планової економіки зрівняльного розподілу до ринкової моделі, від авторитаризму до демократії, від хибного космополітизму до національного самовизначення.

У регіоні через конкурування інтересів зовнішніх акторів та інституцій впливу актуалізується проблема типу майбутньої автономної спільноти, щодо якої буде реалізоване право на самовизначення. Йдеться про парадигму моноетніцизму, поліетніцизму/мультикультуралізму та парадигму громадянської національної спільноти. Суб'єктом самовизначення в Косово, з точки зору розвитку албанського етносу, є албанці, і тому вони, в уявленні політико-ідеологічного кластеру з мафіозних угруповань, сталіністів-ходжистів та націоналістів із «Баллі Комбатар» планують реалізувати іредентистський проект злиття з «Великою Албанією».

З точки зору Сербії, суб'єктом самовизначення є серби, які реалізуватимуть свою іредентистську стратегію. Водночас у Косово склалася змішана етнокультура косоварів, які можуть трансформуватися в змішаний субетнос та особливу етнополітичну одиницю. Зазначене потребує врахування мультикультурної моделі, яка є, радше, прозахідною та проєвроатлантичною, а тому викликає критику з боку прихильників моноетніцизму як з одного, так і з другого боку.

Таким чином, завдяки зовнішньому військовому втручанню ЄС і НАТО вдалося зупинити війну всередині Югославії з подальшим переведенням міжетнічного конфлікту в латентну форму. Ця латентність пов'язана з неадаптованістю албанців та сербів до стандартів побудови національної держави в поєднанні з поліетнічним суспільством. Побудова такої держави вимагала б зовсім іншої ідентичності, а отже, й іншої історії, оскільки йшлося б про відповідні реформаційні процеси, давно вже пережиті Європою.

Так чи інакше, але європейська макроідентичність набувалася суспільствами з домінуванням католицької конфесійності, що тяжіє до західного розуміння соціальної реальності. Албанці і серби являють собою два етноси, один з яких є виражено православним (сери), а другий – змішаним (католицько-мусульманським, навіть якщо враховувати наявність в Албанії інших церков та конфесій).

Світорозуміння православних є конституйованим навколо ідеології сильної держави, яка організує церкву та неперервно патрує її. Водночас в ісламських суспільствах церква-громада є фактично злитою з державою, що веде, по суті, до невирізненості світського сектора суспільства з теократичного. Сама по собі ідеологія «великої Албанії» є частиною панісламістської ідеології, що, як зазначає М. Туров, пов'язане з вирізненням Албанії за релігійно-конфесійною ознакою і зарученням, за рахунок цього, підтримкою всього ісламського світу. Разом

із цим Албанія набула вигідного для себе геополітичного та геокультурного позиціонування, отримавши підтримку ЄС [5, с. 39–44].

Та сама невирізненість світської частини соціальних інституцій із релігійних стосується і сербського суспільства. При цьому Сербія як суспільство поділяє ідеологію «Русского мира» та панславізму, що є цілком логічним у контексті постійного виконання Росією функції рятівника щодо сербів у ситуаціях соціально-історичних та релігійних криз.

Взаємна ворожнеча між албанцями та сербами перебуває не лише під зовнішнім впливом світської влади, але й релігійних інституцій: пантюркістської муллократії, з одного боку, та Ватикану і католицького пріорату – з іншого. При цьому рівень фанатичності ісламо-католиків є набагато вищим, аніж православних, отже, конфліктогенна запеклість останніх за рахунок зазначеного чинника також зростає.

Як зазначають дослідники, зокрема С.А. Романенко, «концептуальна помилка Заходу – США і країн ЄС, об'єднаних в НАТО, полягала в тому, що своєю опорою в боротьбі проти сербського націоналізму і авторитаризму вони зробили інший – албансько-косівський – націоналізм і авторитаризм. В результаті відбулося зіткнення двох авторитаризмів – іншої політичної культури не було ані у сербів, ані у косівських албанців (а також в албанців у самій Албанії) і два тероризми – державний і антидержавний. Потім і Сербія, і Косово вступили у важкий і суперечливий етап подолання авторитаризму і етнічної нетерпимості» [3, с. 263–289].

Ця думка при її правдивості є спірною з кількох міркувань. Перше міркування стосується того, що позначені в порівняльній схемі авторитаризми та тероризми не є рівнозначними. Дослідники тут не беруть до уваги фактично відсутній у православному середовищі релігійний прозелітизм, з якого випливає ідеологічний фанатизм та політичний авторитаризм. Для того, щоб бути ідеологічно-фанатичним та політично-авторитарним, необхідно мати передісторію примусового навернення інших спільнот у свою віру, а також досвід функціонування відповідних інституцій (зокрема інквізиції), який дає змогу перегравати супротивника на рівні власної фанатичності.

Православні серби не мали ані інквізиції, ані політичного авторитаризму. Їхня державність вирізнялася нестабільністю саме через релігійно-культурні чинники. До цього треба додати також і те, що європейські католики створили на Балканах вогнище ворожнечі щодо сербів не лише з боку албанців, але й покатоличеної частини хорватів (якщо пригадати НХД періоду Павеліча).

Як хорватська, так і албанська пропаганда ґрунтуються на одній і тій самій аргументації щодо расово-етнічної неповноцінності сербів, яка має західноєвропейське походження. У сприйнятті як албанців, так і хорватів етнокультурний профіль сербів майже не різниться від профілю етнічних спільнот Мезоамерики та дикого Заходу.

І хоча в конституції Албанії немає жодної статті щодо офіційної ідеології, в колах націоналістів-радикалів, колишніх сталіністів-ходжистів,

албанських організованих злочинних угруповань та нефашистів-комбатарів проєкт «Велика Албанія» є доволі популярним. Ідеологія підживлюється Туреччиною, яка чинить зовнішній вплив через поширення стереотипів «запізнілої нації» і нав'язування албанцям комплексу етнокультурної меншовартісності через запізнений державоутворення.

При цьому албанців постійно порівнюють з іншими європейськими спільнотами не лише в аспекті пізнішого створення державності, але й вимушеного перебування в розсіяннях (діаспорах). Адаже близько 50% албанців мешкає поза межами Албанії, що створює також відповідне переживання релігійно-ідеологічної та етнокультурної пригнобленості.

Ватикан також намагався чинити зовнішній вплив на албанців за рахунок роздмухування ворожнечі проти сербів, але ініціативу перехопила Туреччина, яка розіграла ісламську карту в Албанії. Росія при цьому підтримувала Сербію доволі непослідовно, особливо якщо узяти до уваги кризову ситуацію в 90-х, коли реалізувати підтримку було доволі проблематично. Адаже в Росії були свої економічні та політичні проблеми, які були пов'язані зі стрімким зубожінням населення та конфліктами між парламентською та президентською гілками влади. Через це добре захистити інтереси сербського панславізму не вдалося. Усе вищезазначене призвело до активації національної ідентичності албанців та стратегії агресивного позиціонування себе серед інших балканських етносів.

Б) Чинники зовнішнього впливу в конфліктах типу Б. Конфлікт на Південному Сході України (Крим, ДНР/ЛНР).

В Україні зовнішній вплив було реалізовано в процесі так званої гібридної війни, яка розгорнулася у зв'язку із штучно створеною ситуацією конфлікту етнокультурних ідентичностей. Зазначений конфлікт розгорнувся на тлі подій 2014 року та реактивації пронаціональної мовної політики, з одного боку, та посиленням євроінтеграційного та євроатлантичного трендів у зовнішній політиці – з іншого. Разом із цим політичними елітами не було враховано обставину клаптиковості культури регіонів України, «зшивання» яких відбувалося в спосіб штучного приєднання одних територій до інших.

Також треба узяти до уваги й ту обставину, що на етнічних територіях автохтонного українства радянська влада проводила етнополітику штучного зросійщення, яка здійснювалася з метою забезпечення від українського анархізму та націоналізму. Українці як титульний етнос не просто не вписувалися в штучно створену ідеологію «загальнонародної держави» радянського зразка. Вони були ментально незручними саме через відповідну прихильність до компромісів та розвинене тактичне мислення, яке давало їм змогу при звичаюватися до обставин та приховувати своє негативне ставлення до комуністичного режиму.

Ці ментальні особливості створювали українцям репутацію «невірних васалів» в інтернаціональній комуністичній імперії, що

вмотивовувало, з одного боку, до постійного зачищення українських еліт шляхом їх часткової доместикації (змосковщення та зросійщення, фактичного переміщення до Росії через підкуп, створення зручніших умов і т.п.), а з іншого боку, до відповідної демографічної політики участі українців у різноманітних авантюрих проєктах радянської влади, починаючи від освоєння казахських степів і закінчуючи великими будівництвами на кшталт Байкало-Амурської магістралі, освоєння Новоросійських територій тощо.

Спрямованому зросійщенню піддавалося також населення Донецької та Луганської областей, що посилювалося також інструментами пропаганди. Російська пропаганда розвінчувала ностальгійні фантазії про велике радянське минуле гірняцьких регіонів, граючи на меншовартісності місцевого населення (що було неважко зробити на тлі економічної депресивності та складної криміногенної ситуації).

Синдром етнокультурної меншовартісності почав загострюватися опісля отримання перемоги на президентських виборах 2010 року Партією Регіонів із президентом В. Януковичем. Сам В. Янукович фактично перетворився на заручника імпортованих військових еліт із РФ, за сприяння якої було призначено голову СБУ, голову зовнішньої розвідки, міністра оборони та внутрішніх справ.

Імпортування військових еліт (представники яких мали не лише російське походження, але й російське громадянство) зіштовхнулося із паралельно зростаючими агентами зовнішнього впливу, які насаджувалися країнами ЄС. Йдеться про різноманітні громадські антикорупційні організації, вищі навчальні заклади, значну частину ЗМІ, які, при їх проолігархічності, негативно сприймали відверто проросійську орієнтованість Януковича.

Російські ЗМІ масовано обробляли населення Криму, Донецької та Луганської областей, спрямовано розгвинчуючи іредентистські фантазії щодо об'єднання з РФ як історичною батьківщиною. При цьому активно експлуатувалися певним чином відфреймовані історичні факти, згідно з якими Крим було волонтаристськи «подаровано» Україні М. Хрущовим та радянським Політбюро, а Донецьку та Луганську області штучно приєднано до УРСР в період індустріалізації.

Ці твердження знайшли сприятливий ґрунт на тлі активації відповідних іредентистських інформаційних хвиль в західних областях України, які через близькість польського, угорського та австрійського прикордоння перебували і продовжують перебувати в орбіті трансграничного впливу польської, австрійської, угорської культурних ідентичностей.

Отже, непоміrkована етнополітика центральних еліт, клаптикова структура культурної системи, наявність культурно-гетерогенних територій, боротьба різновекторно-позиціонованих агентів зовнішнього впливу (проевроазійських та проєвропейських) створили передумови для прихованого російського вторгнення, замаскованого під

регіональні суверенітети та неприйняття відповідними регіонами «нацистсько-бандерівського» путчу, що і нині подається російською пропагандою як «державний переворот».

В обох лініях культурного, політичного та військового впливу як Росія, так і суспільства ЄС продовжують розгортання своїх стратегій медійного та культурного імперіалізму, які є частинами відповідних проєктів колоніального емісаріату та зовнішнього управління Україною через дистанційно керовані уряди або ж безпосередньо через колоніальну адміністрацію, кооптовану до національних еліт (за білоруським зразком).

Висновки і пропозиції. Порівняння двох моделей конфлікту дає підстави зробити висновок, що, попри наявність відмінностей, вони пов'язані з культурним імперіалізмом супердержав щодо суспільств, які перебували в стані запізнілої та непослідовної модернізації. При цьому в усіх трьох суспільствах внаслідок пізнього визрівання націоналістично орієнтованого інтелектуального класу (йдеться про Україну, Сербію та Албанію) було встановлено комуністичні режими, які реалізували стратегію викорінення націокрагічно орієнтованих груп населення.

Росія проводила щодо України етнополітику етнічного міксування, що мало наслідком формування подвійної ідентичності (україно-російської, російсько-української) в окремих регіонах. Сербія як суспільство виявилася також слабо-розвиненим в аспекті автентичної національної ідеології і тому стала частиною проєкту культурного та медійного імперіалізму РФ та російського панславистського проєкту.

Албанія у своїй культурній ідентичності також зазнала фрагментації на тлі поєднання в ній католицько-проєвропейського та проісламського полюсів. При цьому для відповідних етнокультурних моделей поліетнічних суспільств у поєднанні з національно-територіальним принципом побудови держави були історично безпрецедентними. Зовнішній вплив виявився соціально-політичним чинником загострення національно-культурного інфантилізму та неспроможності культурних та політичних еліт запропонувати відповідні стратегії інтеграції поліетнічних соціумів у поєднанні з ідеологією громадянського націоналізму. Конкуренція двох націоналізмів, проте, є нерівною через прозелітський фанатизм ісламсько-католицьких албанських націоналістів та доволі хитку версію сербського націоналізму, похідну від проєктів «Русского мира» та панславізму.

Список використаної літератури

1. Задохин А.Г., Низовский А.Ю. Пороховой погреб Европы. История народов Югославии. Москва : Вече, 2000. 26 с.
2. Мартынова М. Проблема Косово – этнический фактор. URL: <http://polit.ru/article/2009/10/12/martynova/>
3. Романенко С.А. «Сэр, ради вас я не собираюсь начинать третью мировую войну!». Политики, генералы и поэты в Косовской битве 1999 г. *Европейские сравнительно-исторические исследования. География и политика*. 2006. Вып. 2. С. 263–289.

4. Осевые символы идентичности в государственной атрибутике : монография / Романенко Ю.В. и др. Киев : Меркьюри-Подолье, 2017. 280 с.
5. Туров Н.Л. Идеологический проект «Великая Албания» на современной политической карте мира. *Сравнительная политика*. 2014. Вып. 4 (16-17). С. 39–44.
6. Beck Ulrich Power in the Global Age. Cambridge: Polity, 2005. PP. 144–145.
7. Bobbitt Philip Terror and Consent: The Wars for the Twenty-First Century. New York: Alfred A. Knopf, 2008. PP. 28–72.
8. Cooper Robert The Breaking of Nations: Order and Chaos in the Twenty-First Century. London: Atlantic Books, 2003. PP. 111–170.
9. Hayden R.M. Bosnia: The Contradictions of «Democracy» without Consent. *East European Constitutional Rev*, 1998. Vol. 7. № 2. P. 47–51.
10. Kennedy David The Dark Sides of Virtue. Reassessing International Humanitarianism, Princeton (NJ). Oxford: Princeton University Press, 2004. PP. 10–85.
11. Talentino A.K. Military Invention After the Cold War. Ohio University Press, 2005. 364 p.

Huhnin E. A. Consensual and conflict strategies of limitation of sovereignty through external influence: sociological aspect (on examples of conflict conflicts). Part 1

The article constructs a descriptive and analytical description of the restriction of sovereignty as a result of external influence of some societies on others and implements the task of determining the differences between voluntary and coercive limitation of state sovereignty and identifying scenarios of coercive limitation of sovereignty in two of Ukraine).

As a result of the analysis, the author concludes that despite the differences, both are related to the cultural imperialism of superpowers in relation to societies that were in a state of belated and inconsistent modernization. It was stated that in all three societies, as a result of the late maturation of the nationalist-oriented intellectual class (Ukraine, Serbia and Albania), communist regimes were established, which implemented a strategy to eradicate national-oriented groups.

It is noted that Russia pursued an ethnopolitics of ethnic mixing towards Ukraine, which resulted in the formation of a dual identity (Ukrainian-Russian, Russian-Ukrainian) in some regions. Serbia as a society was also underdeveloped in terms of authentic national ideology, and therefore became part of the project of cultural and media imperialism of the Russian Federation and the Russian Panslavist project. Albania has also been fragmented in its cultural identity by combining Catholic-pro-European and pro-Islamic poles. At the same time, for the respective ethnocultures, the models of polyethnic societies in combination with the national-territorial principle of state-building were historically unprecedented. Finally, it was emphasized that external influence was a socio-political factor exacerbating national-cultural infantilism and the inability of cultural and political elites to propose appropriate strategies for the integration of polyethnic societies in combination with the ideology of civic nationalism.

Key words: *external influence, restriction of sovereignty, voluntary restriction of sovereignty, compulsory restriction of sovereignty, scenarios of conflicts of external intervention, polyethnic societies, monoethnic societies.*

УДК 316.43(304):005.412
DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.87.2>

Л. В. КАЛАШНІКОВА

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології,
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

І. С. АФТЕНЮК

студент магістратури,
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

«СПОГАДИ ПРО МАЙБУТНЄ»: ВИТОКИ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОГНОСТИКИ У ТВОРЧОСТІ Р. БРЕДБЕРІ

У статті окреслено можливості наукової фантастики як культурно-історичного феномена, особливого жанру літератури, що набув широкого поширення наприкінці 1960-х рр., маючи основою сюжетів тему наукових відкриттів. Також визначено її провідні функції як форми дослідження розвитку суспільства майбутнього, що набуло особливого значення в епоху активного науково-технічного прогресу й породженого ним феномена «футурологічного буму». Увагу авторів зосереджено на визначенні методологічних основ соціальної прогностики у творах американського письменника-фантаста Р. Бредбері, який, узагальнюючи накопичений досвід, здійснюючи трансформацію колишніх наукових й культурних традицій, заснував нові. Зокрема, авторами статті здійснено спробу верифікації його припущень щодо розвитку суспільних відносин, представлених у романі-антиутопії «451° по Фаренгейту», оповіданнях «Вельд», «Пісихід» та ін. Схарактеризовано такі особливості функціонування сучасного суспільства: виникнення «генерації прозаку», для представників якої характерною є масовість поширення психічних розладів; настання ери постправди як стану трансреальності; тріумф політкоректності як панівної ідеологічної доктрини і системи сучасних ліберально-демократичних поглядів, суспільств «тиранії меншин»; виникнення феномена масової культури, що орієнтована на пересічного споживача, який постає в образі замкненого в собі, відчуженого «атому» поруч з іншими такими ж атомарними індивідами з нівельованою особистісною позицією і стандартизованим внутрішнім світом; криза гуманітарної освіти, одновимірності соціальної реальності; тотальної нуклеарності сімейних відносин; соціальна ізоляція людей, що втратили істинний зв'язок як із природою, яка стала для них чужою та небезпечною, так і одне з одним, замінивши живе спілкування на технічний ерзац; поява сучасних технологій (засобів віртуальної реальності, бездротових навушників, смарт-годинників й стільникового зв'язку, LCD-телевізорів, розумних будинків тощо) та соціальних проблем, пов'язані з ними.

Ключові слова: соціальна прогностика, наукова фантастика, постправда, політкоректність, масова культура, соціальна ізоляція, одновимірність, сучасні технології.

Постановка проблеми. Проблема майбутнього є однією з наскрізних проблем побутової свідомості кожної людини й раціонального пізнання світу, що виникає майже у всіх сферах наукового знання в тій чи іншій формі. У гуманітарних та суспільних науках соціальна прогностика, будучи спрямована на концептуалізацію історичного процесу, претендує на можливість екстраполяції результатів дослідницької діяльності на майбутнє в межах просторово-часових шкал.

Наприкінці 1960-х рр. «футурологічний бум» спричинив становлення і подальший розвиток соціальної прогностики як міждисциплінарного напрямку, що об'єднував талановитих науковців, письменників, які володіли здатністю передбачати події майбутнього. В епоху активного науково-технічного прогресу наукова фантастика стала масовим мистецьким явищем, широко представленим у прозі. Нові ідеї й образи, що народжувалися у творчості письменників-фантастів, часто являли собою узагальнення накопиченого досвіду, трансформацію колишніх і становлення нових наукових та культурних традицій.

Наукова фантастика, як і сама наука, є культурно-історичним феноменом і пророкує не події, а їх ймовірність. Підґрунтям цього феномена є міфологічна свідомість народів світу, релігійні та філософські вчення, твори утопістів епохи Відродження. Як особливий вид художньої літератури, наукова фантастика виникла в контексті історичного розвитку цивілізації і культури, пройшла становлення одночасно із сучасною наукою і науковим передбаченням.

Одним із найяскравіших представників американської наукової фантастики вважають письменника Р.Д. Бредбері (1920–2012), який розробив багато жанрів наукової фантастики, створивши оригінальний тип ліричних новел, близьких до реалістичного методу. Знайомство читачької публіки із його творами розпочалося з появи у 1950 р. «Марсіанських хронік», у 1953 р. – «451° по Фаренгейту».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як справедливо зауважував І. Бестужев-Лада, твори Р. Бредбері відіграли виключно важливу роль у розвитку соціальної прогностики. Адже, з одного боку, запропоновані ним технічні прийоми використовуються в методиках сучасного прогнозування, з іншого – наукова фантастика, будучи органічною складовою частиною художньої літератури, свого часу забезпечила масову аудиторію й істотно розширила діапазон поглядів на конкретні проблеми майбутнього [1]. Соціальна прогностика – невдячна справа для науковця, адже колеги-сучасники можуть розцінювати твір із позиції белетристики, а нащадки, прийнявши позиції критиків, знайдуть багато наївного в описах майбутнього. Нині події, описані в романах і оповіданнях Р. Бредбері, стали реальністю і набули нового сенсу, саме тому постає питання, які з його пророцтв дійсно збулися.

Аналізуючи соціальну реальність у творчості, Р. Бредбері максимально наближується у своїх роздумах до «братів по зброї» – видатного сучасника, білорусько-американського творця «психоісторії»

А. Азімова, а також великого попередника й батька-засновника напряму наукової фантастики, англійського письменника Р. Уеллса. І якщо перший творив у цій іпостасі вкрай інтуїтивно (тим не менш, визнаючи «провідну роль наукової фантастики й соціальних експериментів на папері»), то другий вільно дискутував на ниві суспільної теорії (наприклад, в есе «Так звана соціологічна наука»), проводячи паралелі між своєю діяльністю як літератора і соціального мислителя. Зокрема, він писав «<...> я довів, що існують дві літературні форми, в яких буде втілена реальна соціологічна робота: трактування історії та створення й критика утопій <...>» [2].

На превеликий жаль, виходячи із заданих високих стандартів і критеріїв оцінки, варто констатувати той факт, що цікавих робіт у жанрі наукової фантастики нині вже ніхто взагалі не пише. Що ж стало тому причиною? Вичерпаність теми, вплив моди або кон'юнктури ринку? Якщо й так, то лише частково. А може, справа у невідповідності цього жанру і формату написання запитам сьогодення? Виходячи із вищезазначеного, розмірковуючи з позиції здорового глузду, дамо однозначну відповідь – ні. Тоді у чому ж річ? Відповідь може бути набагато простішою, ніж нам здається, якщо згадати афоризм О. Уайльда: «Ненавість ХІХ ст. до реалізму – це лють Калібана, який побачив себе у дзеркалі» [3].

Мета статті. Соціальна прогностика нині визначається скоріше як прикладний, а не як академічний напрям досліджень. Основною причиною того є динамічність соціальних систем, які швидко трансформуються з урахуванням новітніх тенденцій цивілізаційного розвитку. Метою статті є реалізація спроби верифікації припущень одного із найяскравіших представників наукової фантастики Р.Д. Бредбері щодо розвитку суспільних відносин, представлених у романі-антиутопії «451° по Фаренгейту», оповіданнях «Вельд», «Пішохід» та ін. з використанням методу прямого порівняння.

Виклад основного матеріалу. Повертаючись до заданої теми, порушимо питання: які ж межі майбутнього окреслив Р. Бредбері, які він означив портретні штрихи і наскільки чітко відстежуються в сучасному світі ті образи зла, які були описані ним ще у 1950-х р.? При першому наближенні можна виділити наведене нижче.

1. «Покоління прозака».

«У нас буває по 9–10 таких викликів за ніч. За останні роки вони так почастишали... Тільки-но отримали по радіо новий виклик. За десять кварталів звідси ще хтось проковтнув всю коробочку зі снадійним...» [4, с. 11].

Найпоширенішим серед ліків від душевних хвороб став препарат прозак (флуоксетин) як перший у своєму роді безпечний засіб боротьби з депресією, про існування якої за часів написання роману Р. Бредбері нічого не знали. Цей антидепресант нового покоління був розроблений у 1974 р. і отримав дозвіл на продаж лише через 13 років, ставши символом нової ери в історії людства – ери перманентної боротьби зі

своєю людською сутністю. Якщо на момент виходу «Fahrenheit 451» вважалося, що поширеність депресії становить близько 50–100 осіб на 1 млн населення, то нині, за оцінкою ВООЗ, 450 млн осіб мають різного роду психічні розлади [5]. За даними статистики, в Україні на депресію страждає 2,5 млн осіб (6,3% від всього населення країни), психічні розлади – 1,2 млн осіб (3% від всього населення країни), посідаючи перше місце в Європі за кількістю пацієнтів психіатричних лікарень [6]. Чи не спровокувало б у подальшому масове вживання цього фармакологічного засобу розвиток пандемії? Питання риторичне. До речі, прозак став прообразом лікарського засобу прозіум, який за сюжетом американського фільму-антиутопії «Еквілібріум» використовувався як примусовий засіб для пригнічення емоцій, перетворюючи тих, хто вжив після Третьої світової війни, на покірних гвинтиків глобального тоталітарного механізму.

2. Настання епохи постправди.

«Хіба раніше пожежники не гасили пожежі, замість того, щоб розпалювати їх? ... Засновані у 1790 р. для спалення проанглійської літератури в колоніях. Перший пожежний – Бенджамін Франклін» [4, с. 26].

Безсумнівно, створюючи такий шедевральный приклад симулякра, американський фантаст і подумати не міг, що мимоволі висловлює ідеї, які актуалізуються вже через кілька десятиліть у творчості Ж. Бодріяра. Термін «постправада» з'явився у 1992 р., проте остаточно ствердилася лише в 2016 р., увійшовши до Оксфордського словника [7].

Г. Почепцов стверджує, що у суспільстві епоха постправди розпочалася в дуже дивний спосіб. Правд стало забагато, що детермінує розквіт пропаганди й гламуру, зокрема на телеекранах, де кожен охочий проповідує свою постправду. Однак її, як і гламур, варто вважати не трансмедійною, а трансреальною, оскільки в ній повсякчас точиться боротьба з реальністю. У першу чергу, йдеться про тексти, в яких нібито описується реальність, проте насправді вона сама створюється текстами [8].

3. Тотальна нуклеарність сімейних відносин.

«Вони підійшли до її дому. Всі вікна були яскраво освітлені. Що тут відбувається? Монтегу ніколи ще не доводилося бачити таке освітлення в житловому будинку. Та нічого. Просто мама, тато й дядько сидять разом і розмовляють ...» [4, с. 4].

Тут справа навіть не стільки в сімейних посиденьках за столом (хоч це і є відміною рисою, ритуалом саме розширеної сім'ї, яка неминуче втрачає своє значення), скільки загалом про кризу і занепад сімейних відносин та цінностей. Пригадується розмова Монтега з подругами його дружини, де одна з них зображена як типова представниця руху чайлдфрі, а друга – як особа з характерним цинічним і споживацьким ставленням до власних дітей.

4. Триумф політкоректності.

«Розглянемо тепер питання про різні дрібні групи всередині нашої цивілізації... стережіться образити яку-небудь з них... Запам'ятайте, Монтег, чим ширший ринок, тим ретельніше треба уникати конфліктів. Всі ці групи і групки, що споглядають власний пуп, – не дай бог їх зачепити!» [4, с. 32].

Напевно, політкоректність є одним з есенціальних прикладів пророцтв фантастів, здійснених із математичною точністю. Причому як на локальному чи повсякденному рівні (претензії до творів «Володар кілець» Д. Толкієна, «Гекльберрі Фін» М. Твена, «Віднесені вітром» М. Мітчелл та ін.), так і на макросоціальному, суспільно-політичному (позитивна дискримінація, «війна пам'ятників», кластеризація і радикалізація громадської думки тощо).

Щодо цього факту в самого Р. Бредбері наприкінці його життєвого шляху не виникло ніяких ілюзій *«...зараз суспільство розділилося на різнокаліберні меншості, які хоча фактично й не спалюють книжки, проте забороняють їх» [2].*

5. Масова культура.

«Колись книжки читали далеко не всі – тут, там, у різних місцях. Тому і книги могли бути різними. Світ був просторий. Але, коли у світі стало тісно від очей, ліктів, ротів, коли населення збільшилося вдвічі, втричі, вчетверо, зміст фільмів, радіопередач, журналів, книжок суттєво збіднів, знизився до відомого стандарту. Така собі універсальна жуйка» [4, с. 41].

Це питання дуже злободенне, щоб знову повторюватися. Лише погляньте на афіші кінотеатрів, збірки книжкових новинок, плейлисти популярних радіостанцій та музичних каналів – все відразу стане на свої місця. Якщо цього буде замало, можна провести контент-аналіз і порівняти, приміром, лауреатів премії «Оскар» і Нобелівської премії в галузі літератури різних епох (при всьому скептицизмі до цих кон'юнктурних нагород). Часи, коли до культури варто було йти, піднімаючи очі до неба, змінили часи, коли необхідно дивитися під ноги, побоюючись спіткнутися.

6. Криза гуманітарної освіти.

«Влаштовуйте різні конкурси, наприклад: хто краще пам'ятає слова популярних пісеньок, хто може назвати всі головні міста штатів чи хто знає, скільки зібрали зерна в штаті Айова минулого року. Забивайте людям голови цифрами, починайте їх нешкідливими фактами, поки їх не знудить, нічого, зате їм буде здаватися, що вони дуже освічені» [4, с. 52].

Читаючи діалог Фабера з Монтегом, де перший розповідає про свою особисту трагедію – коли він, прийшовши в аудиторію, дізнався про те, що на його курс з історії драми записався лише один студент, – ми аналізуємо буденність нашого вишу й уявляємо собі вже неіснуючий факультет соціології, на який ще донедавна можна було вступити,

реорганізовану кафедру філософії, з числа викладачів якої залишилися хоч і кращі, але дуже самотні і відчужені. А більше того – зменшення популяції гуманітарних та суспільних напрямів підготовки серед студентства. На їх місце приходять неофіти світу комп'ютерних технологій, адепти Big data, обслуговуючий персонал різноманітних інформаційних ресурсів, які самі є носіями такої ж цифрової душі.

7. Одномірність соціального простору.

«... Крутіть людський розум у шаленому вихорі, швидше, швидше! – руками видавців, підприсмців, радіомовців, так, щоб відцентрова сила викинула геть усі зайві, непотрібні, даремні думки!.. Що тобі потрібно? Перш за все робота, а після роботи розваги, а навколо скільки завгодно, на кожному кроці, насолоджуйтеся! Так навіщо ж вчитися чому-небудь, крім вміння включати рублильники, загвинчувати гайки, підтягувати болти?» [4, с. 54].

А дійсно, навіщо? До чого зайві думки у світі, де люди, за влучним зауваженням Е. Фромма, створюють машини, схожі на них самих, а упорядкований світ людського буття, дедалі більше схожий на робочий механізм машини [8]. У цьому контексті вміння загвинчувати гайки і підтягувати болти набуває нового сенсу. У разі поєднання негативного впливу всіх перерахованих вище факторів «залізна клітка раціональності» зачинається і подолати цю антиутопічну реальність чи хоча б усвідомити можливість альтернативного розвитку стає неможливим.

8. Багаття марнославства і аутодафе.

«Будьте мужнім, Рідлі. Божою милістю ми запалимо сьогодні в Англії таку свічку, якої, я вірю, їм не погасити ніколи <...> Чоловік на ім'я Латтімер сказав це чоловікові, якого звали Ніколас Рідлі, коли їх спаливали живцем на багатті за ересь в Оксфордї 16 жовтня 1555 року ...» [4, с. 59].

Традиція спалення книг як свого роду особлива ритуальна практика бере свій початок за часів Середньовіччя. Відособлена гілка цієї традиції, позначена в сучасній історіографії як багаття марнославства, отримала поширення за часів Джироламо Савонароли – правителя Флоренції кінця XV ст. Організований ним загін контролював виконання Божих заповідей. Вищого ж свого прояву ця традиція набувала у формі так званої аутодафе, метою якої було не стільки спалення книжок (зокрема еретичних), скільки примус до публічної відмови від своїх думок і покаяння [10]. Уже значно пізніше традицію Савонароли запозичили і продовжили нацисти. Хоча щось підказує, що вони не стануть останніми у своєму роді, хто за допомогою вогню буде намагатися боротися зі світом ідей.

9. Сучасні технології та соціальні проблеми, пов'язані з ними.

«Гладкі двомірні стіни. На очах у Джорджа і Лідії Хедлі вони м'яко дзижчали, танули, ніби тікали у прозору далину й спричиняли появу африканського вельду – тривимірного, яскравого, справжнього, в якому простежується все аж до найменшого камінчика і травинки. Стеля над ними перетворювалася на далеке небо з палючим жовтим сонцем» [11].

В оповіданні «Вельд» Р. Бредбері описує кімнату з ефектом присутності, що здатна відтворювати зображення, звуки та запахи, а також впливати на матеріальні об'єкти, пророкуючи появу віртуальної реальності. Сучасні технології віртуальної реальності здатні перехитрити мозок людини, змушуючи сприймати видиме за реальне, за допомогою VR-окулярів, HMD-дисплеїв, паралакс-моніторів, інформаційних рукавичок, геймпадів тощо.

«...– Залізьте.

– Я протестую!

– Містер Мід!

І він пішов нетвердою ходою, неначе сп'янілий. Проходячи повз лобового скла, заглянув всередину. Так і знав: нікого на передньому сидінні, та й взагалі в машині не було» [11].

Фантаст у творі «Пішохід» описує автомобілі, що їздять самі по собі й ведуть діалог із людьми. Нині існування безпілотних автомобілів стало реальністю завдяки використанню байесовського методу одночасної локалізації та побудови карт.

Також Р. Бредбері передбачив появу сучасних бездротових навушників, смарт-годинників й стільникового зв'язку, LCD-телевізорів та розумних будинків.

«...У вухах в неї щільно вставлені мініатюрні «черепашки», крихітні, немов наперсток, радіоприймачі-втулки, і океан електронних звуків – музика і голоси, наче хвилями омивають береги її мозку...» [4].

«...Психіатр, щось мугикаючи собі під ніс, надів новий радіобраслет, клацнув селектором і поговорив хвилину ...» [11].

10. Соціальна ізоляція.

«...Всі тепер закриваються вечорами у будинках, що подібні до склепів», – подумав він, продовжуючи недавно гру уяви. Склепи тьмяно освітлювалися відблиском телевізійних екранів, і люди сиділи перед екранами, немов мерці; сірі або різнокольорові відблиски ковзали по їхніх обличчях, але не зачіпали душ...» [11].

Р. Бредбері описував у своїх творах людей, що втратили істинний зв'язок із природою, яка стала для них чужою та небезпечною, а також один з одним, замінивши живе спілкування на технічний ерзац. Він передбачив не лише інтелектуальну дистрофію, духовне відчуження, а й соціальну ізоляцію людей, думки яких короткі та пусті. Тим самим, наголошуючи на глобальних проблемах людства, таких як всезагальна криза людяності, виснаження духовності, ерозії моралі, що набувають загрозливих масштабів як за умов тоталітарного режиму, так і лібералізації суспільних відносин.

Висновки і пропозиції. Поява в сучасному суспільстві інформаційних технологій, зокрема новітніх соціальних медіа детермінувала кардинальні зміни способів взаємодії, сприяючи підвищенню рівня особистісної мобільності, доступності і чисельності соціальних контактів. Здавалося б, людина не має відчувати себе самотньою, проте, навпаки, проблема соціальної ізоляції лише поглиблюється. Причинами тому є: зниження рівня

соціально-емоційних потреб, особливо у малих сім'ях; розподіл праці, що перешкоджає встановленню контактів між людьми і призводить до ізоляції на робочому місці; класові, майнові відмінності та розшарування, що призводять до розрізненості соціуму; перенаселення в мегаполісах збільшує анонімність контактів; масовість комунікацій викликає інформаційне, сенсорне перенавантаження і, як наслідок, байдужість, відсутність інтересу до інших людей; конкретне, раціональне мислення породжує егоцентризм; розмаїття загроз і небезпек сучасного світу, незахищеність людей від більшості з них, провокує почуття страху, а отже, соціального відчуження.

Узагальнюючи, зауважимо, що наукова фантастика передбачає наукові та інтелектуальні досягнення соціуму, виражає тенденції, що приховані в колективній свідомості. Р. Бредбері став одним із перших письменників-фантастів ХХ ст., автором антиутопій, який передбачив трагічний кінець протистояння держави й особистості у романі «451° по Фаренгейту». Його передбачення щодо трендів майбутнього, пов'язаних із появою багатьох технічних винаходів, змінами соціокультурної реальності всіх розвинених держав західної цивілізації частково справдилися. Проте у творах, незважаючи на неминучість негативних тенденцій, Р. Бредбері все ж таки демонструє віру в найкращі людські якості, які не зможе знищити технічний прогрес. Спасіння для «людини майбутнього» Р. Бредбері вбачає у традиційних цінностях родинності, людяності, любові, співчуття та взаємодопомоги.

Соціальна прогностика Р. Бредбері нині має суто прикладний характер, оскільки він був переконаний у тому, що глобалізація можлива завдяки аналізу можливостей наукових досягнень і передачі нових знань. Творчість Р. Бредбері сучасна не лише за часом написання фантастичних оповідань, а й за тематикою – соціальні проблеми людства, пізнавальні можливості розуму конкретної особистості, технологічні й етичні аспекти сучасної інформаційної революції, масштаби та темпи її розгортання, вплив на суспільство, були і будуть актуальними для вивчення в межах як соціальної прогностики, так і соціології загалом.

Список використаної літератури

1. Бестужев-Лада И.В. Социальное прогнозирование. Курс лекций. Москва : Педагогическое общество России, 2002. 392 с.
2. Эссе Рея Бредбери. URL: <http://raybradbury.ru/library/essay/> (дата обращения 27.09.20)
3. Wilde O. The Picture of Dorian Gray: An Annotated, Uncensored Edition. / Frankel, Nicholas (ed.). Cambridge, Massachusetts: Belknap Press (Harvard University Press). 2011. 458 p.
4. Bradbury's R. Fahrenheit 451. New York, Ballantine Books. 1953. 96 p.
5. Психические заболевания в мире и в Украине. URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/42602> (date of access 27.09.20).
6. Україна посідає перше місце у Європі щодо захворюваності на психічні розлади. URL: <https://www.unian.ua/health/country/2179904-ukrajina-posidaє-pershe->

mistse-u-evropi-za-pokaznikami-psihichnih-rozladiv-minsotspolitiki.html (дата звернення 27.09.20).

7. Оксфордський словник назвав «постправду» словом року. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/11/161116_word_of_the_year_sm (дата звернення 27.09.20).

8. Почепцов Г. Постправда как новый виток развития цивилизации. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/22902/2019-05-19-postpravda-kak-novyi-vitok-razvitiya-tsivilizatsii/> (дата обращения 27.09.20).

9. Буряк Н.Б. Вплив марксистської філософії на гуманітарну концепцію релігії Еріха Фромма. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія». 2015. Вип. 5. С. 32–36.

10. Яковлев В.И. 100 знаменитых тиранов. Савонарола Джироламо. URL: <https://biography.wikireading.ru/138493> (дата обращения 27.09.20).

11. Брэдбери Р. О скитаньях вечных и о земле: Фантастические произведения. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2002. 1296 с.

12. Горохов П.А. Философские представления о «человеке будущего» в мировой фантастике. *Философия и гуманитарные науки в информационном обществе*. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский государственный университет аэрокосмического приборостроения. 2019. Вип. 3(25). С. 28–46.

Kalashnikova L. V., Aftenyuk I. S. “Memories of the future”: the origins of social forecasting in the work of R. Bradbury

The article outlines the possibilities of science fiction as a cultural and historical phenomenon, a special genre of literature that became widespread in the late 1960s, basing its plots on the theme of scientific discoveries. Its leading functions have also been identified as forms of studying the development of society in the future, which developed rapidly in the era of active scientific and technological progress, the “futurological boom”. The authors focus on defining the methodological foundations of social prognosis in the works of the American science fiction writer R. Bradbury, who, summarizing the experience gained, transforming the old scientific and cultural traditions, founded new ones. In particular, the authors of the article made an attempt to verify his assumptions about the development of social relations, presented in the anti-utopian novel “451° Fahrenheit”, stories “Veld”, “Pedestrian” and others. The peculiarities of the functioning of modern society are characterized as: the emergence of the generation of prozac, the representatives of which are characterized by the mass spread of mental disorders; the advent of the post-truth era as a state of transrealism; the triumph of political correctness as a polite attitude to contradictory phenomena in society in order to curb the growth of destructive images or hidden disputes; the emergence of the phenomenon of mass culture, focused on the average consumer, who appears in the image of a closed, alienated “atom” along with other similar atomic individuals with a leveled personal position and a standardized inner world; crises of humanitarian education, one-dimensionality of social space; the spread of vanity and autodafe; total nuclearity of family relations; social isolation of people who have lost their true connection with nature, which has become alien and dangerous to them, as well as with each other, replacing live communication with technical ersatz; modern technologies (virtual reality devices, wireless headphones, smart watches, LCD TVs, smart homes, etc.) and the social problems associated with them.

Key words: social prognosis, science fiction, post-truth, political correctness, mass culture, social isolation, one-dimensionality, modern technologies.

УДК 316.3

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.87.3>

С. Л. КАТАЕВ

доктор социологических наук, профессор,
заведующий кафедрой социологии и социальной работы,
Классический приватный университет

О. Ф. СТАДНИК

доктор социологических наук, доцент,
профессор кафедры гуманитарных дисциплин,
Национальная академия руководящих кадров культуры и искусств

СОЦИАЛЬНОСТЬ ТЕЛА: АСПЕКТЫ ВОПЛОЩЕНИЯ

Социальность тела рассматривается в статье в нескольких аспектах. В социально философском аспекте обобщенно социальность тела Человека как рода воплощается через его культуру как «очеловеченную природу». Социальное тело рассматривается как социализированное тело, которое отвечает общественным образцам, нормам, требованиям. В прикладном аспекте рассматривается конструирование тела с учетом вкусов личности и социальной среды. Это социальное тело формируется благодаря спорту, фитнесу, бодибилдингу, диетам и другим способам. Такое тело рассматривается как объект потребления. Социальность тела как вещи рассматривается в случаях полной потери субъектности человека интерпретируется с позиции социологии вещей, когда тело выступает как «актер-нечеловек» в социальном взаимодействии в качестве актанта. Социальность тела как текста интерпретируется в рамках методологии постмодернизма. Тело выступает как совокупность знаков, которые нуждаются в декодировании средствами дискурс-анализа. В мистическом, эзотерическом аспекте социальное тело рассматривается как одно из множества тел человека наряду с физическим, ментальным, кармическими и прочими разновидностями тел в рамках восточных учений и близких к ним теорий. Социальность тела может воплощаться как сакральный объект или символ, как эротический и эстетический объект, как виртуальное, цифровое тело. Различные аспекты воплощения социальности тела могут актуализироваться в зависимости от ситуации и оптики рассмотрения. Социальность тела по-разному выступает в приватности и публичном пространстве. В приватности оно открыто и интимно, но продолжает оставаться социализированным телом. В публичном пространстве тело скрыто, шифруется, старается по возможности полностью скрыть свою анималистическую сущность, чтобы избежать сексизма в деловых и прочих социальных отношениях.

Все аспекты воплощения тела не могут существовать вне социальности, которая рассматривается широко как атрибут человеческого общества, как свойство взаимодействия и взаимоотношений людей.

Ключевые слова: тело, социальность, социальное тело, конструирование тела, социализация тела, тело как вещь, отчуждение тела.

Постановка проблеми. Соціальність обычно розглядається як атрибут общества, сообщества, колектива, групи людей. Тіло належить біологічній, природній стороні буття, що може служити аргументом проти розгляду соціальності тіла. Але якщо ми маємо в розумі людське тіло, то його соціальність уже може бути виведена із соціальної сутності людини. В принципі, соціальність тіла є вираженням його сутності. Це положення не так очевидно, як положення про біологічну природу тіла.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На соціальність тіла з соціально-філософських позицій звертали увагу класики філософської і соціологічної думки: К. Маркс, М. Хайдеггер, Ф. Ніцше, Ж. Бодрийяр, М. Фуко і др.

Прикладні аспекти соціальності тіла, конструювання соціального тіла розглядаються в роботах, присвячених спорту, медицині, фітнесу [1–3] і др. Містичні аспекти розглядаються в езотерических ученнях [4].

Феномен тілесності соціального буття аналізує М. Соколова [5].

Ціль статті заключається в аналізі аргументів, які висуваються для обґрунтування соціальності тіла людини і його тілесних проявлень.

Изложение основного материала. Тіло розглядається не як абстрактна категорія, а як біологічна складова людини. Тілесною природою володіють органи почуттів. Дійсно, зір і слух – це функції частин тіла очей і органів слуху. Тілесними є рухи людини, його жесты, бо вони здійснюються відповідними частинами тіла. Тому соціальність тіла розглядається широко як соціальність почуттів, жестів. Більш очевидно психологічна складова тіла, так як почуття людини мають психологічну природу, підкоряються психологічному закону. Почуття вивчаються біологами і психологами. Соціальна природа тіла вимагає більш глибоких узагальнень, більш широкого контексту.

Соціальність тіла може розглядатися в декількох аспектах: в соціально філософському аспекті узагальнено соціальність тіла Людини як роду, соціальне тіло як соціалізоване тіло, соціальність тіла як речі, як тексту, як одне з тіл в езотеріці поряд з фізичним, ментальним, кармічним, тіло як сакральний об'єкт і символ, тіло як еротичний і естетичний об'єкт.

Є навіть точка зору, що соціальне як таке є продовженням тіла. Більш того, «общество как бытие-вместе является предельной проекцией человеческого тела» [5]. М. Фуко розвивав ідею про тілесність соціального буття [6]. Але в цій статті мова йде про соціальність тіла, а не тілесність соціального.

Різні аспекти втілення соціальності тіла можуть актуалізуватися в залежності від ситуації і від оптики розгляду. Наприклад, очима любові тіло виглядає прекрасним, в ситуаціях

делового общения тело «выносится за скобки», оно практически отчуждено от личности. Но если к некоторой публичной персоне складывается резко отрицательное отношение, фактор тела может актуализироваться. Например, в сатирической карикатуре политического соперника часто изображают с искаженным, изуродованным телом.

Социальность тела по-разному выступает в приватности и публичном пространстве. В приватности оно открыто и интимно, но продолжает оставаться социализированным телом. В публичном пространстве тело скрыто, шифруется, старается по возможности полностью скрыть свою анималистическую сущность, чтобы избежать сексизма в деловых и прочих социальных отношениях.

Тут диалектика социальности тела проявляется в его отчуждении. В публичных социальных ролях на работе и других видах социальной активности отчуждение от тела необходимо для адекватного выполнения социальных ролей, чтобы физическая природа человека не мешала его социальному функционированию. Парадоксально, социальность тела в таком случае проявляется именно в стремлении скрыть его наличие. Тело «выносится за скобки», им пренебрегают во многих видах социальной активности. Телесные качества человека могут актуализовать свое значение в физических видах деятельности, где требуются сила, выносливость и прочие психофизиологические качества. Здесь социальность тела проявляет себя как совокупность физических качеств, необходимых для успешного выполнения рабочих функций, т.е. тело нужно обществу именно как физическое тело. Используя политэкономическую терминологию, можно сказать, что здесь тело является производительной силой наряду с умениями человека.

Но и там, где не требуется физических качеств, не может осуществиться полностью отчуждение тела. Его социальность проявляется в необходимости иметь такое внешнее оформление, которое соответствует принятым в обществе стандартам. Например, у женщины руководителя или преподавателя тело, в принципе, не имеет значения, а значение имеет ее ум, воля, профессиональные качества и знания. Но ее внешний вид должен соответствовать необходимым социальным представлениям о женщине. Это фоновые ожидания, значение которых экспериментально выявил Г. Гарфинкель в этнометодологии. При нарушении фоновых ожиданий в облике публичной личности немедленно актуализируется фактор тела.

В более общем социально-философском аспекте социальность тела воплощается через его культуру как «очеловеченную природу». Тело как анималистический компонент человека приобретало именно Человеческую сущность благодаря принадлежности обществу. Чувства как функции человеческого тела в Человеке одухотворяются и приобретают качество социальных чувств.

В этой связи сошлемся на рассуждения К. Маркса. В своей ранней работе «Экономические и философские рукописи» он пишет:

«Чувства социального человека отличаются от чувств не-социального человека. Только через объективное использование богатства человека культивируется или создается богатство субъективной человеческой чувствительности (музыкальный слух, глаз, восприимчивый к красоте форм, коротко говоря, чувства, способные дать человеку удовлетворение и которые поддерживаются как человеческие способности). Поэтому именуется не только пять чувств, но еще и так называемые духовные чувства, естественные чувства (желание, любовь и т.д.), одним словом, человеческая чувствительность и человеческий характер, чувство, которые могут осуществляться только через существование своего объекта, т.е. через очеловеченную природу» [7]. И далее: «Культивирование пяти чувств – это дело всей предыдущей истории, поскольку история – это не только прошлое, ведь история всегда в становлении, наша чувствительность представляет собой бесконечную общественную задачу, сегодняшнюю социальную функцию (обязанность)» [7]. В другом месте этой работы Маркс развивает свои мысли социальности чувств человека: «Объективная реализация сущности человека и теоретически и практически необходима для того, чтобы очеловечить человеческие чувства и для того, также, чтобы создать человеческие чувства, соответствующие всему богатству человеческого и природного бытия» [7].

На социальность телесности человека указывает и современный английский философ, последователь М. Хайдеггера Д.М. Левин. В частности, он отмечает: «Полная реализация нашей человечности в ее телесном существовании, конечно же, невозможна и даже до конца недостижима без полного содействия социальной и политической обстановки» [8, с. 33].

Д.М. Левин в работе «Воспоминание тела о бытии», комментируя взгляды Ф. Ницше относительно значения тела, приводит следующие высказывания последнего: «Вся эволюция духа является делом плоти; это история развития высшего тела, которое возникает в нашей чувствительности. Органическое восходит к еще более высоким уровням...

Понятие «душа», в таком случае, не что иное, по существу, как «средство, через которое тело хочет совершенствовать себя. Или, другими словами, она служит как регулирующая идея совершенствования истины тела» [8, с. 34].

В ситуациях повседневности социальность тела воплощается в феномене «социального тела» как социализированного тела, которое отвечает общественным образцам, нормам, требованиям [1]. В прикладном аспекте осуществляется конструирование тела с учетом вкусов личности и социальной среды. Такое социальное тело формируется благодаря спорту, фитнесу, бодибилдингу, диетам и другим подобным средствам. В данном случае тело может рассматриваться как объект потребления [2; 3].

Теоретико-методологическая платформа для изучения социальности тела включает в себя и социологию вещей. Социальность тела как вещи может рассматриваться в случаях полной потери субъектности человека, например, в состоянии глубокой деменции, комы или его смерти. Именно в этом случае социальность тела рассматривается в терминах социологии вещей, в частности, когда вещь выступает как «актор-нечеловек» в социальном взаимодействии в качестве актанта [9].

Концепт «тело-вещь» применяет М. Хайдеггер для обозначения неживого человека. Фактически он высказывает мысль о том, что ушедший навсегда человек остается участником социального взаимодействия через различного рода ритуалы.

В параграфе «Опыт смерти других и возможность охвата целого присутствия» своей основной работы «Бытие и время» М. Хайдеггер отмечает: «Присутствие других с его достигнутой в смерти целостью есть тоже больше-не-присутствие в смысле больше-уже-не-бытия-в-мире. Разве умереть не значит уйти-из-мира, утратить бытие-в-мире? Больше-не-бытие-в-мире умершего есть – экстремально понятое – все же еще бытие в смысле уже-лишь-наличествования встречающей тело-вещи... Уже-лишь-наличное «больше» чем *безжизненная* материальная вещь. С нею встречает нечто прошедшее через утрату жизни *неживое*... Ушедший из жизни, который в отличие от мертвеца был отнят у «переживших» его, есть предмет «озабочения» в виде поминок, похорон, могильного культа. И это опять же потому, что по своему способу бытия он «все же больше» чем просто озабочившее подручное средство в окружающем мире. В скорбно-поминальном бдении при нем пережившие его *с ним*, в модусе почтительной заботливости» [10, с. 272].

Рассмотрим кратко и другие аспекты воплощения социальности человека. Социальность тела как текста рассматривается в рамках методологии постмодернизма. Тело выступает как совокупность знаков, которые нуждаются в декодировании средствами дискурс-анализа.

Тело как сакральный объект не может сформироваться и существовать вне социальности человека. Сакрализация тела может осуществляться в рамках религиозных верований. Примерами служат мумии, изображения и статуэтки обнаженных тел человека в первобытном творчестве, где они служили предметами мистических ритуалов. Тело Христова сакрализовано и символически фигурирует в различных ритуалах, например причастии.

Социальность эротического тела воплощается в одухотворении чувств. Одухотворение чувств происходит в онтогенезе становления Человека как рода, но этот феномен присущ и филогенезу, и отдельным ситуациям межличностного общения. Степень и характер одухотворения чувств может различаться, но, в принципе, это не мешает рассматривать данный процесс как еще одно воплощение социальности тела.

Конструирование человеческого тела осуществляется не только в цивилизованном обществе, а на любом этапе человеческой истории. В первобытном обществе социальность тела приобретала даже более репрессивный характер, чем в более развитых обществах. Член первобытной общины должен иметь такое тело, каким ему положено быть согласно обычаям и традициям общины. Согласно обычаю экзогамии, юноша – член рода – не мог вступить в интимные отношения с девушкой из своего рода, а только из другого рода своего племени. Это жесткое табу, которому все подчинялись. Человек мог обращаться со своим телом только в соответствии с законами своего рода. Обряд инициации также является примером того, что тело не принадлежит всецело его обладателю, а зависит от законов общины. Тело во время обряда подвергалось жестким испытаниям, например, делали надрезы, скалывали зубы и пр. И все это для того, чтобы проверить готовность юноши быть полноценным членом общины и получить право на женитьбу и стать воином. Не допускалось никаких «вольностей» обращения со своим телом, оно должно быть разукрашено определенной татуировкой и быть облачено в определенные одежды. Женщинам предписывалось формировать свое тело согласно требованиям традиций: удлинять шею, мочки ушей и т.п. И в современном обществе, хоть и не так жестко, но тоже конструирование тела подчиняется определенным культурным и социальным представлениям. Особенно это касается женщин, которые готовы идти на тяжелые испытания, формируя свое тело согласно тем представлениям, которые существуют в обществе.

В определенном смысле религиозно-нравственное требование соблюдать невинность до женитьбы – также пример того, что тело находится в распоряжении общества.

Только тело человека является социальным. Тело животного подчиняется не социальным, а биологическим законам, это биологическое тело, лишенное социальности. Это утверждение может быть распространено и на тех животных, которым приписывают социальные чувства, пчел и муравьев. В этом случае тоже действуют законы биологии, а не общества, не социальные законы.

В цифровом обществе конституируется виртуальное цифровое тело, лишенное своего основного качества – реальной телесности. Тело превращается в симулякр, понятие, лишенное сущности. Цифровое тело – это тело без органов, субстратом его являются сообщения, передаваемые средствами массовой коммуникации. И благодаря этим коммуникациям цифровое тело остается социальным.

В. Баранов приводит мнение Ж. Бодрийара о значении конструирования тела. Он считал, что оформление собственного тела является частью «образовательной работы», такой, которая и обеспечивает формирование подлинной личности. В результате такой работы тело приобретает узнаваемые социальные формы. При этом

существенное влияние оказывает и та социальная среда, в которой воспитывается индивид. Это есть работа, поначалу направленная на самого себя, приводящая к существенной трансформации внешних и внутренних характеристик личности, а впоследствии обеспечивающая обретение подлинного мира и согласия между человеком и природой [1].

Тело подчиняется этическим нормам, что также является проявлением социальности тела. Не столь очевидной является норма украшать тело, чтобы соответствовать представлениям окружающих. Примером своевольного отношения к телу является нанесение на себя татуировок, изменения тела по своему усмотрению. Это проявления распада социальных связей, автономизации человека, когда отдельный индивид пренебрегает принятыми нормами и в отношении обращения со своим телом.

Человек лишенный субъектности подчиняет свое тело сообществу. Проявление личностного начала, ярко выраженной субъектности, приводит к своеволию, когда тело уже принадлежит самому человеку, оно воспринимается как часть личности. В философском смысле здесь возникает проблема субъект-объектных отношений. Социальное тело не является субъектным, оно является объектом, в отношении которого существуют определенные социальные законы распоряжения этим объектом. Предельным случаем автономности человека в обращении со своим телом является самоубийство. Отказ от социальности тела приводит к самоуничтожению человека.

Выводы и предложения. Социальность тела рассматривается в статье в следующих аспектах: в социально философском аспекте, обобщенно – социальность тела Человека как рода; социальное тело, как социализированное тело, которое отвечает общественным образцам, нормам, требованиям, в прикладном аспекте, конструирование тела с учетом вкусов личности и социальной среды. Это социальное тело, которое формируется благодаря фитнесу, бодибилдингу, диетам и тому подобное. Такое тело рассматривается как объект потребления; социальность тела как вещи в случаях полной потери субъектности человека рассматривается с позиции социологии вещей; социальность тела как текста в рамках методологии постмодернизма. Тело выступает как дискурс, совокупность знаков, которые нуждаются в декодирования; в мистическом аспекте, социальное тело рассматривается как одно из множества тел человека наряду с физическими, ментальными, кармическими и прочими разновидностями тел в рамках эзотерических учений и близких к ним теорий, тело как сакральный объект и символ, тело как эротический и эстетический объект, виртуальное, цифровое тело. Все аспекты воплощения тела не могут существовать вне социальности, которая рассматривается широко, как атрибут человеческого общества, как свойство взаимодействия и взаимоотношений людей.

Список использованной литературы

1. Баранов В.А. Тело и телесность в социальном измерении. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/telo-i-telesnost-v-sotsialnom-izmerenii>
2. Алкемайер Т. Социология спорта. *Телесные практики субъективации и самоинсценировки*. 2006. № 3 (54). С. 143–146.
3. Социальное конструирование тела как рыночная услуга. URL: <https://stepanenkojulia.blogspot.com/>
4. Танатотерапия. URL: <http://tanatoterra.com/>
5. Соколова Д.М. Телесность как субстанция социального. *Известия Саратовского университета. Серия. Философия. Психология. Педагогика*. 2012. Т. 12. Вып. 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/telesnost-kak-substantsiya-sotsialnogo>
6. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. Москва, 1977. 447 с.
7. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года. URL: <https://www.marxists.org/russkij/marx/1844/manuscr/index.htm>
8. Левин Д.М. Воспоминание тела о бытии (главы из книги) / пер. с англ. С. Хрусталев. Москва, 1993. 83 с.
9. Латур Б. Пересборка социального. Введение в акторно-сетевую теорию / пер. с англ. И. Полонской. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 382 с
10. Хайдеггер М. Бытие и время / пер. с нем. В.В. Библихина. Харьков : «Фолио», 2003. 503 с.

Кагаев С. Л., Стадник О. Ф. Соціальність тіла: аспекти втілення

Соціальність тіла розглядається в статті в кількох аспектах. У соціально філософському аспекті, узагальнено – соціальність тіла Людини як роду, втілюється через його культуру як «олюднення природу». Соціальне тіло розглядається як соціалізоване тіло, яке відповідає суспільним зразкам, нормам, вимогам. У прикладному аспекті розглядається конструювання тіла з урахуванням смаків особистості і соціального середовища. Це соціальне тіло формується завдяки спорту, фітнесу, бодібілдингу, дієтам і іншим способам. Таке тіло розглядається як об'єкт споживання. Соціальність тіла як речі розглядається в разі повної втрати суб'єктності людини інтерпретується з позиції соціології речей, коли тіло виступає як «актор-нелюдина» в соціальній взаємодії як актант. Соціальність тіла як тексту інтерпретується в рамках методології постмодернізму. Тіло виступає як сукупність знаків, які потребують декодування засобами дискурс-аналізу. У містичному, езотеричному аспекті соціальне тіло розглядається як одне з безлічі тіл людини поряд із фізичними, ментальними, кармічними й іншими різновидами тіл у рамках східних навчальних і близьких до них теорій. Соціальність тіла може втілюватися як сакральний об'єкт або символ, як еротичний об'єкт, як віртуальне, цифрове тіло. Різні аспекти втілення соціальності тіла можуть актуалізуватися залежно від ситуації і оптики розгляду. Соціальність тіла по-різному виступає в приватності і публічному просторі. У приватності воно відкрите й інтимне, але продовжує залишатися соціалізованим тілом. У публічному просторі тіло приховано, шифрується, намагається повністю приховати свою анімалістичну сутність, щоб уникнути сексизму в ділових та інших соціальних відносинах. Усі аспекти втілення тіла не можуть

існувати поза соціальності, яка розглядається широко, як атрибут людського суспільства, як властивість взаємодії і взаємин людей.

Ключові слова: тіло, соціальність, соціальне тіло, конструювання тіла, соціалізація тіла, тіло як річ, відчуження тіла.

Kataev S. L., Stadnik O. F. Body sociality: aspects of inclination

The sociality of a body is considered in the article in the following aspects: in the socio-philosophical aspect, in general - the sociality of the Human body as a kind, the sociality of the body is embodied through its culture as "humanized nature". The social body is viewed as a socialized body that meets social standards, norms, and requirements. In the applied aspect, the design of the body is considered, taking into account the tastes of the individual and the social environment. It is a social body that is shaped through sports, fitness, bodybuilding, dieting, and more. Such a body is considered as an object of consumption. The sociality of the body as a thing is considered in cases of complete loss of human subjectivity and is interpreted from the standpoint of the sociology of things, when the body acts as an "non-human actor" in social interaction as an actant. The sociality of the body as a text is interpreted within the framework of the methodology of postmodernism. The body acts as a set of signs that need decoding by means of discourse analysis. In the mystical, esoteric aspect, the social body is considered as one of the many human bodies along with the physical, mental, karmic and other types of bodies within the framework of Eastern teachings and theories close to them. The sociality of the body can be embodied as a sacred object, symbol; as an erotic and aesthetic object; as a virtual, digital body. Various aspects of the inclination of the sociality of the body can be actualized depending on the situation and on the optics of consideration.

The sociality of the body acts differently in privacy and in public space. In privacy, it is open and intimate, but it continues to be a socialized body. In public space, the body is hidden, encrypted, trying to completely hide its animalistic essence as much as possible in order to avoid sexism in business and other social relations.

All aspects of the embodiment of the body cannot exist outside of sociality, which is widely considered as an attribute of human society, as a property of interaction and relationships between people.

Key words: body, sociality, social body, body construction, socialization of the body, the body as a thing, alienation of the body.

УДК 316.259(477)

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.87.4>

Ю. В. РОМАНЕНКО

доктор социологических наук, профессор,
профессор кафедры международных медиакоммуникаций и
коммуникативных технологий,
Институт международных отношений
Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

**КУЛЬТУРОПАТИИ И СОЦИОПАТИИ В УКРАИНЕ:
РАЗВИТИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ СОЦИОЛОГИИ
ДЕВИАЦИЙ В РАМКАХ КУЛЬТУРНОЙ
И СОЦИАЛЬНОЙ СИСТЕМОЛОГИИ (ЧАСТЬ 2)**

Представленная в статье типология девиаций разработана на основе структурного функционализма Т. Парсонса и неофункционалистских теорий Н. Лумана и Ш. Эйзенштадта. Установлено, что в структурном функционализме и неофункционализме при всех различиях их теоретических диспозиций представлен набор концептуальных констант, позволяющих выстраивать теорию девиаций.

Отмечено, что теория девиаций структурно-функционалистского и неофункционалистского типа (кроме теорий, рассмотренных в первой части статьи с аналогичным названием) может быть выстроена с учетом различий процессов сопряженности между культурной, социальной, психической и телесной системами на основе признания аутопоэтической субординированности центрирования, вертикализации, ординализации и овеществления/реифицирования. При этом констатируется, что обозначенные процессы выступают рекурсиями культуры, общества, психики и тела, которые формируют замкнутую коммуникативную среду на основе сквозной (тоталлогичной) комплексности.

В статье проанализированы культуропатии, социопатии, психопатии и морфопатии как генерализованные тффиты девиаций, образующие субординированную цепочку, в которой иерархически высшие звенья и связанные с ними дисфункции (культура и культурные смыслы) влияют на социальную систему и ее институты, создавая предпосылки для различных социопатий. Отмечено, что, социопатии (дисфункции социальной системы) и ее отдельных институциональных кластеров) охватывают значительные социальные группы и формируют социо-этиологические предпосылки для психопатий разнообразного происхождения. Констатируется, что связь социопатий и психопатий в исследовании подлежит обоснованию в дальнейших публикациях. При этом сфокусировано внимание на том, что низким уровнем девиантного поведения являются телесные девиации, «управляемые», в свою очередь, цепочкой надстроенных над ними культуропатий, социопатий и психопатий. Определено, что условный «низ низа» телесных девиаций формируется различными заболеваниями, статистика которых

может соотноситься с нарушениями в системе смыслообразования, институциональностями, психическими отклонениями и разрушительными телесными практиками.

Ключевые слова: *девиации, девиантное поведение, культура, социум, психика, тело, культуропатии, социопатии, психопатии.*

Постановка проблемы. Социология девиаций как отраслевое направление исследований характеризуется дефицитностью интегральных типологий девиантного поведения. Это обусловлено как мультипарадигмальностью и плюрализмом социологических теорий, так и ослабленностью коммуникаций самого социологического сообщества и отсутствием общего понятийного аппарата, имеющегося в естествознании и отсутствующего в человекознании и обществознании.

Другим обстоятельством актуализации темы исследования являются междисциплинарные разграничения предметов ценностного уровня культуры, аксиосферных конструкторов культурных систем, с одной стороны, и социоструктурных и институциональных составляющих общества – с другой. Искусственно созданные демаркации между культурологией, социологией и психологией, навязчивые позитивистские модели формирования предметно-дисциплинарных «гетто» не способствуют пониманию взаимосвязей культуропатий, социопатий и психопатий, а также ряда телесно-физиологических расстройств, формирующихся в средах конкретных культурных и социальных систем.

Заполнение этого пробела представляется важным для социологии культуры, социальных структур и институтов, социологии инкультурации и социализации, этносоциологии.

Анализ последних исследований и публикаций. Представленная в статье типология девиаций разработана на основе структурного функционализма Т. Парсонса и неофункционалистских теорий Н. Лумана и Ш. Эйзенштадта [10, с. 169–203; 11, с. 42–67; 13, с. 261–282]. В структурном функционализме и неофункционализме, при всех различиях их теоретических диспозиций, представлен набор концептуальных констант, позволяющих выстраивать теорию девиаций.

Эта теория девиаций структурно-функционалистского и неофункционалистского типа (кроме теорий, рассмотренных в первой части статьи с аналогичным названием) может быть выстроена с учетом различий процессов сопряженности между культурной, социальной, психической и телесной системами на основе признания аутопоэтической субординированности центрирования, вертикализации, ординалирования и овеществления/реифицирования. Обозначенные процессы выступают рекурсиями культуры, общества, психики и тела, которые формируют замкнутую коммуникативную среду на основе сквозной (тоталлогичной) комплексности.

Парсонс ведет речь о культурной системе как «структурирующей в терминах смысловых упорядочений (patterning of meaning),

которые в случае обретения ими устойчивости предполагают, в свою очередь, генерализованные комплексы конститутивных символов, дающие системе действия ее первичное «чувство направленности» и подлежащие рассмотрению в качестве не зависящих от какой бы то ни было частной системы социального взаимодействия. Таким образом, хотя здесь много ответвлений, ведущих в такие области, как язык и коммуникация, прототипическими культурными системами служат системы представлений и идей. Возможности их сохранения во времени и проникновения из одной личности и/или социальной системы в другую являются, пожалуй, самыми важными критериями независимой структуры культурных систем».

Развивая эту идею, стоит уточнить, что направленность не является каким-либо «чувством» как оценочной характеристикой, поскольку «комплексы конститутивных символов», которые автор предпочтет обозначить как системы ценностных референций, аксиосферы, либо просто системы ценностного сознания, не являются ни аффективно-оценочными, ни рационально-перцептуальными (идеи и представления) конструктами. Ценностное сознание предполагает идеационную составляющую.

Как замечает по этому поводу Н. Луман, «теория комплексности требует рекурсивных операций, то есть ретроспективных и предвосхищающих обращений к соответствующим другим, не актуальным операциям в самой системе. Поэтому уже недостаточно изображать развитие системы в виде древа решений или каскада, но рекурсия сама становится формой, в которой система делает возможным проведение границ и образование структур» [8, с. 147].

Вообще структурно-функциональная сопряженность смыслов, структур (институтов, норм, социальных иерархий), психических и телесных систем индивидов выступает не просто предпосылкой рекурсии, но и завершенной модернизации, описанных в теории множественных модерностей, или множественных модернизаций Ш. Эйзенштадта¹. Автор неслучайно выводит концепты «модерн»,

¹ Эйзенштадт, характеризуя общества с неудавшейся модернизацией, пишет о том, что «они оказались втянутыми в общие и единые институциональные рамки политического процесса и принятия политических решений. Но при этом адекватные механизмы и принципы агрегирования интересов или регулирования конфликтов в этих рамках отсутствовали. Другими словами, новые ценностные ориентиры, воплощения которых желали многие граждане этих обществ, требовали относительно высокого уровня согласованности действий индивидов. Вместе с тем, подходящая для этого конфигурация власти, связывающая отдельных граждан с новыми, более артикулированными требованиями и действиями, так и не была выстроена. В подобных условиях на крушение были бы обречены не только молодые, но и более прочные и устоявшиеся системы» [10, с. 42–67].

Сказанное вполне логично описывает несостоявшуюся/неудавшуюся модернизацию как разрыв сопряженности между: а) новыми ценностными ориентирами, которые являются идеологическим блоком культуры; б) конфигурацией власти, которая должна была бы (в случае удавшейся модернизации) реконфигурировать самое себя и сконструировать «адекватные механизмы и принципы агрегирования интересов и регулирования конфликтов» [10, с. 42–67].

«модернизация», «модерный» за пределы культурной системы западноевропейского типа.

Он ведет речь о дифференцированных проектах модернизации (китайской, исламско-фундаменталистской, евро-азиатской и проч.), что означает специфическую для любого общества архитектуру сопряжения культурного центрирования, социального вертикалирования, психического ординалирования и телесного овещствления. Воссоединение в сопряженности структурно-функциональных рекурсий культуры, общества, психики и тела представляет собой заверченный современный проект (завершенную модернизацию) любого общества.

Дальнейшее развитие теории Эйзенштадта в рамках предложенной в данной статье концепции дает возможность прийти к выводу о том, что все формы разрыва сопряженностей, которые предполагают гетеропоэзис со включением во внутренние коммуникации системы чужеродных смыслов, институциональных кластеров либо институтов, норм или социальных иерархий, влекут за собой цепочку аномий (культуропатий, социопатий, психопатий и морфопатий) с проистекающими из него нарушениями того, что на латыни обозначается словом «путь». В этимологии латинского слова «viage» один из переводов связан с глаголом «упреждать», «совершать нечто с опережением».

Таким образом, общество, которое идет своим путем, движется с опережением, а подобное движение, которое можно было бы обозначить как «движение с опережением/упреждением», означает движение в векторе имманентной модернизации. «Виантность» как сопряженность в пути смыслов культуры, социальных институтов, норм и стратификационных иерархий, психического и телесного гомеостаза противоположна «девиантности». Собственно, такой теоретический посыл дает возможность вести речь о «своем времени» и «свое-временности» модернизации в различных культурных и социальных системах, рассматривая любые версии интродуцированной (привнесенной) модернизации как девиации.

Впрочем Эйзенштадт избыточно политизирует или явно преувеличивает роль политической власти в выстраивании ценностного консенсуса и конструирующе-конституирующих потенциалов относительно структур аксиосферы. Политическая власть, которая в большинстве случаев (если не принимать во внимание теократические социумы, где имеет место слияние религии-права-политики) представляет инструментально-технологическую подсистему социума, может быть лишь частично компетентной в вопросах инкультурации и формирования консенсусных референций.

Если политическая власть и способна принимать участие во вторичных инкультурационных процессах, то ровно настолько, насколько первичная инкультурационная работа проделана высшими элита-формирующими акторами – священством и высшей интеллигенцией. Предназначением обозначенных социальных групп является построение живых институтов. Перефразируя М. Ганди, они сами являются живыми институтами, которые желают построить, т.е. воплощают собой аксиостазисы. Высказываясь более определенно, ценностная дефектность элиты с сопряженными социопатиями ведет подавляющее большинство к психическим и организмическим расстройством, которые отражают рекурсивную логику в функционировании системы как тотальности.

Помимо трех обозначенных авторов, представленная в статье теоретическая модель девиаций опирается также на теорию культурной памяти Я. Ассмана, теорию органической солидарности Э. Дюркгейма, теорию габитуализации классового бессознательного в постструктурализме П. Бурдьё, культуроцентрическую девиантологию Я. Гилянского, социологический неюнгянский диспозиционизм Е. Донченко, теорию девиации Р. Мертона [1–5; 9].

Цель статьи. Целью исследования во второй части статьи является построение описательно-аналитической схемы девиаций в регистре «социума в культуре», «психики в культуре», «тела в культуре» и социопатии, являющихся девиациями уровня социума, с регистрами «культуры в социуме», «социума в социуме», «психики в социуме» и «тела в социуме».

Изложение основного материала. *К культуропатиям мировоззрения* относится культурная дисконтинуация/инфляция (разрушение смыслообразования, обесценивание смыслов за счет культуропатий идентичности).

Культурная дисконтинуация предполагает повышение толерантности к хаотическим и деструктивным процессам в обществе, осознанно-бессознательное создание условий для нарушения социального гомеостаза и возникновения ситуаций дефицитов, деприваций, сбоя в функционировании социальных институтов, роста бедности, преступности и проч.

Примерами политических решений, развивающих культурную дисконтинуацию, могут быть образовательная и медицинская «реформы» в Украине, нацеленные, фактически, на разрушение остатков системы охраны здоровья, экспорт человеческого капитала, закрытие высших учебных заведений, сокращение количества школ и повышение стоимости контрактного обучения, «реформа» вооруженных сил, состоящая в ухудшении реальных условий службы и в возврате к криминально-неуставным отношениям, принятие закона о рынке земли с целью увеличения внешней зависимости и колониального управления и проч.

Элементами «социума в культуре» выступают:

а) направленность (как прообраз-изоморф социальной системы) (определение конфигурации общих векторов движения (духовного, психического, социального, физического и др.) в рамках онтологической карты мировоззрения);

б) иерархия ценностей (как прообраз-изоморф институциональной иерархии) (определение пространственно-временной последовательности движения в рамках направленности (резервирование и распределение времени и пространства в отношении различных духовно-материальных, социальных и других объектов);

в) статусно-ролевые иерархии (социально-антропологическая стратификация как прообраз всех прочих форм стратификации

и отражение иерархии культурных ценностей в социуме психике и теле).

Вышеперечисленные элементы выполняют функцию вертикальной интеграции/выравнивания субуровней психики в культуре и тела в культуре по заданным аксиостазисам.

К культуropатиям **«социума в культуре»** относятся:

а) социальная энтропия – утрата/разрушение общих векторов движения (духовного, психического, социального, физического и др.) в рамках онтологической карты-мировоззрения).

Индикаторами социальной энтропии выступают зависимость культурной политики общества от других обществ (внешне ориентированная культурная политика), допущение агентов влияния в культурное и информационное пространство (СМИ), принятие стратегических политических решений с опорой на консалтинг иностранных агентов влияния, механическое копирование и заимствование политических, правовых, экономических, культурно-ценностных стандартов других обществ, ресурсное расточительство, выражающееся в концессиях и приватизациях, неадекватном экологическом законодательстве, допускающем истощение и загрязнение воды, почв, нерациональную утилизацию отходов и проч.;

б) гетерархизация ценностей / дистемпорализация – превращение институциональной иерархии) в рядоположенность; утрата социальными институтами функции резервирования и распределения времени и пространства в отношении различных духовно-материальных, социальных и других сфер их регулирования.

Тут подразумеваются два явления: фрагментированное использование времени и бессмысленная время-затратность. Стоит заметить, что как первое, так и второе могут быть эмпирическими индикаторами как на уровне социальных институтов, так и отдельных микрогрупп (индивидов). Примерами фрагментации времени могут быть импульсивное планирование, применяемое должностными лицами (изменение рабочих графиков/планов с «дня на день», «турборежим» в принятии любых стратегических решений руководителями социальных институтов, хроническая спешка в работе, сочетание авралов и зстоя. Фрагментация времени указывает на отсутствие иерархии ценностей, а значит, на спутанность вторичного целеполагания и первичного по отношению к нему ценностного иерархизирования.

Личности, группы и социальные институты, допускающие фрагментацию времени, любят подменять ценности целями, равно как и иерархии ценностей – иерархиями целей. Вместо иерархий целей (поскольку цели не могут быть иерархизированы в обход иерархизации ценностей) они получают традиционно рядоположенность и хаос;

в) социальная демотизация/ охлотизация – утрата различий между элитными и неэлитными социальными группами. Сама по себе утрата различий происходит под эгалитарными лозунгами, как

например «Украина без холопа и без господина», которые становятся выражением разрушения ценностных иерархий.

Невозможность установить ценностную иерархию означает спутывание стоимости различных групп людей в обществе, что находит свое проявление в незащищенности элит по отношению к разрушительно-враждебным субъектам внешнего окружения.

С другой стороны, речь идет о распространении эгалитарной морали, в которой любые социальные иерархии и неравенства объявляются вне закона. Классическим примером тут может выступать украинское казачество, которое можно считать прототипной средой демотизации и охлотизации. В среде казачества были распространены унизительные ритуалы «интронизирования» гетмана, состоящие, в частности, в его вымазывании навозом перед вступлением в должность. Этим все не ограничивалось, поскольку при любых неудачах сам гетман становился козлом отпущения и подвергался публичному моральному и физическому бичеванию.

Разрушение социальных иерархий выражается, в том числе, в повседневном неуважении к законам и правилам, игнорировании различий между особенностями умственного и физического труда, между городом и селом, представителями разных групп с разной структурой капитала и проч.

Элементами *«психики в культуре»* выступают: а) характер (мета-сценарий редукции психики, которая в статусно-ролевой иерархии идентифицирована с одной или несколькими (чаще несколькими) образами социальных групп)), представляющий собой овеществленные результаты направленного и ненаправленного культурационного-культуризирующего и социализационного-социализирующего воздействия социетальной психики на индивидуальную; эти результаты чаще всего представлены записанным в блоке памяти опытом удовлетворения/фрустрации той или иной активности; б) социальные скрипты (отвечают за интегрирование различных репертуаров действий системы в рамках характерологических диспозиций); в) паттерны целеполагания (нормы) (отвечают за упорядочивание действий на основе контроля результатов (сопоставления сценарно запланированного и фактически достигнутого)).

Вышеперечисленные элементы выполняют функцию культуроординализации-габитуализации – превращения составляющих «социума в культуре» в диспозиции социального характера как метаскрипта отдельных социальных сценариев и паттернов целеполагания, а также бессознательной «автоматизации» направленности, иерархии ценностей и статусно-ролевых иерархий

К культуропатиям *«психики в культуре»* относятся:

а) *размягчение/деморфизация характера (культуропатическая феминизация и культурная амнезия)* – разновидность культуропатии, состоящая в снижении роли мыслительно-волевых составляющих

характера и зрелых психических защит при включении примитивных защитных механизмов, минимизирующих осознанное отношение как к культуре и обществу, так и к самому себе.

Феминизация может выражаться, в том числе, в доминировании эмоционально-чувственной составляющей психики и повышении уровня авторитетности женщин/женского в гендерной социализации, что соответствует охлотизации и дезлитизации титульного этноса. Для Украины этноспецифической особенностью феминизации становится повышение уровня пластичности, адаптивности, латентности, гибкости характера мужчины, что обеспечивает его носителю индивидуализированное выживание, но является слабо приемлемым для устойчивого формирования группы, включая все характеристики социального капитала группы (доверие, солидарность, иерархизация/лидерство и проч.).

Преобладание у украинских мужчин неустойчивой (пассивно-женственной) психопатии соответствует невысокому уровню социальной морали с сопутствующей криминализацией микрокоммуникационных отношений, включая бытовое жуерство, мошенничество, криминальный гомосексуализм и проч. девиации.

Пассивно-женственная психопатия, с одной стороны, благоприятствует негативной внутриэтнической селекции за счет усиления непродуктивной внутригрупповой конкуренции и лишения элитных групп части их жизненного пространства и необходимых иерархических преимуществ внутри этноса. С другой стороны, такое депотенцирование элитных групп способствует лишению этноса своего представительства, что означает его уход из информационной повестки дня, ослабление возможностей артикуляции собственной идентичности.

Культурная амнезия является результатом потери/стирания части исторической памяти этноса, его неспособности учиться на ошибках собственной истории, связывать друг с другом историческое настоящее, прошлое и будущее, идентифицировать различных субъектов и их интересы, формировать границы собственной группы за счет этнического самосознания, фальсифицировать токсичную информацию в настоящем времени с опорой на опыт прошлого и т.п.²

² Я. Ассман в одной из своих базовых работ [1, с. 20–120] выделяет две базовые формы культурной амнезии: произвольная и направленная (индуцированная).

Непроизвольна я культурная амнезия в Украине перемежается с индуцированной, что сопряжено, с одной стороны, с большим количеством токсичного опыта (перманентных руин и оккупаций), с другой стороны – с постоянным идеологическо-пропагандистским давлением, направленным на изменение фреймов восприятия и интерпретации исторического прошлого. Такие погромные ревизии, сопровождавшиеся как информационным цензурованием, так и физическим уничтожением носителей культурной памяти, создавали устойчивый фоновый страх соприкосновения с реальной историей.

Революционные перевороты, геноциды, уголовная «махновщина», тоталитарные деконструкции и реконструкции социальности, непрерывные «чистки» создали предпосылки для вытеснения значительной части опыта у индивидуальных носителей коллективной психики. Наряду с этим имагинаторность и эмоциональность коллективной

б) *груповая и социетальная дезинтеграция* – нарушения механизмов долговременного связе-формирования внутри как больших, так и малых социальных групп, «эфемеризация» таких связей из-за разрушения составляющих социального капитала – доверия, взаимности, безопасности, коллаборативности, кооперирования усилий и проч.

К микрогрупповой дезинтеграции приводит, в первую очередь, дефицитарность социальной морали, обесценивание непрерывных коммуникаций за счет бытового мошенничества и жулерства. Обозначенные микросоциальные явления, распространяясь в социальных макрогруппах, задают цепочечные эффекты разрушения социальных институтов, обеспечивающих долговременную коммуникацию и перспективное удовлетворение потребностей. Обычная для Украины приватизация публичных институтов объясняется неспособностью больших социальных групп поддерживать системы выдвижения представителей, с одной стороны, и с фактической потерей интереса к ним после реализации выборных/назначительных процедур – с другой;

в) *деординализация* – разрушение структур порядка и/или их превращение в симулякр. Деординализация в социальных практиках сопряжена с обесцениванием норм и всеми разновидностями нигилизма (морального, правового, научного и проч.)

Элементами *«тела в культуре»* выступают: а) эталонный антропотип-этнотип (образ идеального человека в культуре-этнической общности); б) эталоны телесности (образы искусства, моды, массовых коммуникаций, структурирующих телесно-физическое, техническое и пр. сегменты жизненного пространства). Вышеперечисленные элементы выполняют функцию инкорпорации-овеществления культуры в виде эталонного антропотипа, т.е. модели «совершенного», «состоявшегося» человека и его телесных атрибутов [12, с. 66].

К культуropaтиям *«тела в культуре»* относится: *архаизация* (примитивизация, скотомизация) и *кибернетизация* (артефактизация) тела. Два этих полюса представляют, с одной стороны, дегра-дационные тенденции в теле/телесности (жизненном пространстве),

психики не способствовали как точному архивированию исторических событий, так и определенной цепкости/ригидности в их сохранении в памяти.

Культурная амнезия, в первую очередь, обусловлена запросом и легитимацией уничтожения внутриэтнических элит внешнеэтническими окружениями и субъектами. Обозначенной происходит за счет мегаломаниакальной инфляции и использовании воображения/ фантазирования/галлюцинирования, что сопутствует общему дефициту маскулинности у титульного этноса. Аргументативно важным для нашего исследования является как раз связь между маскулинностью и памятьностью, с одной стороны, и феминностью и амнезией (гипомнезией) – с другой.

Потеря памяти чревата потерей групповой континуальности/непрерывности, а значит, несет угрозу внутригрупповой коммуникации, превращая ее из непрерывной в прерывную. Такое нарушение непрерывности и фрагментирование коммуникаций в мужских когортах этноса (коммуникации в женской демографической подгруппе поддерживаются за счет политических институтов, в первую очередь – матриархального государства) создает предпосылки для внутригрупповой дезинтеграции (см. выше).

использование более примитивных способов удовлетворения телесных потребностей (еда, одежда, гигиенические технологии и проч.). С другой стороны, имеет место тенденция к направленному реконфигурированию тела/телесности, его трансформации с применением компьютерной техники, пластической хирургии, бодибилдинга и др. телесно-конструирующих практик (кибернетизация, артефактизация).

Социопатии уровня социума. Элементом *«культуры в социуме»* является идеология – метасценарий развертывания активности идентичности как культурного метасубъекта через субидентичности как ключевых социальных субъектов, определяющий их пространственно-топологические и темпоральные характеристики. Идеология включает:

а) социотопологию (архитектоника-карта социального пространства с определением его сегментов-ниш);

б) социоонтологию (определение ключевых социальных субъектов, корреспондированных с выделенными сегментами культурного социального, психического и физического пространства);

в) социотемпорологию (определение направлений активности ключевых социальных субъектов и векторов бюджетирования их времени в социуме).

Вышеперечисленные элементы выполняют функцию социоцентрирования – проектирования и моделирования социума как целого. К социопатиям *«культуры в социуме»* относится социальная дисконтинуация (формирование социальных «черных дыр») – аномия в дюркгеймовско-мертоновском понимании [12, с. 227–231] – внепространственность/безвременье. Ее эмпирическими проявлениями выступают непродуктивная миграция населения, отрицательная/спадная демографическая динамика (превышение смертности над рождаемостью, рост статистики суицидов как спланированных, так и окказиональных и т.п.).

Элементами *«социума в социуме»* выступают:

а) архитектурника социальной системы как целого (стратегия аутопоэзиса);

б) архитектурника институциональных кластеров (социальных подсистем);

в) стратификация (иерархия социальных групп, выстроенная на основе субординирования с социоонтологией и социотемпорологией) Вышеперечисленные элементы выполняют функцию социовертикализации – закладки социальной архитектурники и ее «пробацию» в виде социальных (институциональных/неинституциональных) практик.

К социопатиям *«социума в социуме»* относятся:

а) замена аутопоэзиса – гетеропоэзисом, выражается в собирании социальной системы из институтов других социальных систем, непродуктивной рецепции и замене общества-системы обществом-агрегатом;

б) институциональная фрагментация и коррупция (перерождение социальных институтов в группы-корпорации с непродуктивными и паразитическими признаками);

в) расщепление между номинальной и реальной социальной стратификацией, социальная атомизация, групповая тенизация, которая находит свое проявление в несовпадении научно-описательных и фактических признаков социальных групп, названий и статусно-ролевых ниш;

г) социальная мимикрия, которая представляет собою девиацию, связанную с созданием миметических копий автохтонных обитателей той или иной среды. Обычно мимикриенты создают не просто копии, но гиперболизированные и искаженные копии, выделяющиеся симуляционной сверхценностью. В своем пародировании носителей прототипических качеств мимикриенты прибегают к ролевому переигрыванию, что создает впечатление искусственности, фальшивости, театральности и симуляционности их социального поведения.

Элементами *«психики в социуме»* выступают «социетальная психика» [3] (менталитет) как целое, отражающее культуру, социум и психику, которая состоит из духовно-культурных, социетальных и психических диспозиций. Вышеперечисленные элементы выполняют функцию социальной ординализации и габитуализации – установления социального порядка, его рутинизации (опривычничивания).

К социопатиям «психики в социуме» относятся архетипические инвазии и имагинации (называемые также социопатическими инвазиями). Архетипические инвазии проявляют себя в кризисные периоды развития общества, требующих экстраординарного менеджмента и перенастройки социальных институтов. Акторами-медиумами архетипических инвазий становятся часто харизматические лидеры, возглавляющие праворадикальные партии с мобилизационной направленностью и способные к конструированию тоталитарных политических институтов. Имагинации соответствуют состоянию разотождествления ряда социальных групп с обществом, что создает предрасположенность к галлюцинаторному восприятию социальной реальности и артикуляции дискурса сверхценных идей. Последние находят свое проявление в экзотическом причудливом консьюмеризме, увлечениях мистическими религиями, андерграундном образе жизни, аддиктивном поведении (склонности к экстремальным выходам, риску и т.п.).

Элементами *«тела в социуме»* выступают телесные и поведенческие диспозиции – «габитус» (П. Бурдьё) [2, с. 80–112], в авторской терминологии – «нормативный социотип» (продукт инкорпорации менталитета больших социальных групп в психике и теле). Вышеперечисленные элементы выполняют функцию социальной инкорпорации – осознанного/бессознательного имплементирования

социального порядка в социетальную и индивидуальную психику. К социопатиям «тела в социуме» относятся нарушения процесса социализации (гипосоциализация/десоциализация). Содержательно эта девиация проявляет себя в ослаблении взаимосвязи между телесным поведением (жестами, таксикой, мимикой, пантомимикой, стилизацией одежды, пищевым поведением и проч.) и социально-групповой идентичностью/принадлежностью индивида. Примеры гипосоциализации могут быть связаны с ношением одежды, несоответствующей уровню статусности/престижности группы, посещение мест общественного питания (ресторанов, кафе и проч.), ассортимент и цены в которых не соответствуют уровню достатка группы и проч.

Выводы. Культуропатии, социопатии, психопатии и морфопатии как генерализованные типы девиаций образуют субординированную цепочку, в которой иерархически высшие звенья и связанные с ними дисфункции (культура и культурные смыслы) влияют на социальную систему и ее институты, создавая предпосылки для различных социопатий. В свою очередь, социопатии (дисфункции социальной системы и ее отдельных институциональных кластеров) охватывают значительные социальные группы и формируют социоэтиологические предпосылки для психопатий разнообразного происхождения. При этом связь социопатий и психопатий в нашем исследовании подлежит обоснованию в дальнейших публикациях. Низовым уровнем девиантного поведения являются телесные девиации, «управляемые», в свою очередь, цепочкой настроенных над ними культуропатий, социопатий и психопатий. При этом условный «низ низа» телесных девиаций формируется различными заболеваниями, статистика которых может соотноситься с нарушениями в системе смыслообразования, институциопатиями, психическими отклонениями и разрушительными телесными практиками.

Список использованной литературы

1. Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. М.М. Сокольская. Москва, 2004. 371 с.
2. Бурдые П. Социология политики / пер. с фр. Н.А. Шматко. Москва, 1993. 336 с.
3. Гишинский Я.И., Афанасьев В.С. Социология девиантного (отклоняющегося) поведения. Санкт-Петербург, 1993. 167 с.
4. Донченко Е.А. Социетальная психика : монография. Киев : Наукова думка, 1994. 206 с.
5. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / пер. с фр. А.Б. Гофмана. Москва, 1995. 352 с.
6. Луман Н. Власть / пер. с нем. А.Ю. Антоновского. Москва : Практис, 2001. 256 с.

7. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / пер. с нем. И.Д. Газиева. Санкт-Петербург : Наука, 2007. 648 с.
8. Луман Н. Общество общества. К в. 1: Общество как социальная система / пер. с нем. А. Антоновский. Москва : Издательство «Логос», 2011. 640 с .
9. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура / пер. с англ. Е.Н. Егоровой. Москва : АСТ Хранитель, 2006. 873 с.
10. Парсонс Т. Социальные системы. *Личность. Культура. Общество*, 2003. Т. 5. Вып. 1-2. С. 169–203. URL: <https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/vst/2008/parsons.pdf>
11. Эйзенштадт Ш.Н. Срывы модернизации. *Неприкосновенный запас*, 2010. Вип. 74(6). С. 42–67. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2010/6/sryvy-modernizacii.html>
12. Этническая идентичность: социосистемологическое измерение геополитики : монографія / Романенко Ю.В. и др. Киев : Меркьюри-Подолье, 2016. 369 с.
13. Eisenstadt S.N., Schluchter W. Paths to early Modernities A Comparative View. In A.A. Fisun, *Democracy, neopatrimonialism and global transformations*, 2006. PP. 261–282.

Романенко Ю. В. Культуропатії та соціопатії в Україні: розвиток теоретичної соціології девіацій у межах культурної та соціальної системології (частина 2)

Представлена в статті типологія девіацій розроблена на основі структурного функціоналізму Т. Парсонса і неофункціоналістських теорій Н. Лумана і Ш. Ейзенштадта. Встановлено, що в структурному функціоналізмі і неофункціоналізмі при всіх відмінностях їхніх теоретичних диспозицій представлений набір концептуальних констант, що дають змогу вибудовувати теорію девіацій. Зазначено, що теорія девіацій структурно-функціоналістського та неофункціоналістського типу (крім теорій, розглянутих у першій частині статті з аналогічною назвою) може бути вибудована з урахуванням відмінностей процесів пов'язаності міжкультурної, соціальної, психічної і тілесної системами на основі визнання аутопоїтичного субординованого центрування, вертикалізування, ординалізування й уречевлення/реіфіцірування.

При цьому констатовано, що означені процеси виступають рекурсією культури, суспільства, психіки і тіла, які формують замкнене комунікативне середовище на основі наскрізної (тоталогічної) комплексності.

У статті проаналізовано культуропатії, соціопатії, психопатії та морфопатії як генералізовані типи девіацій, що утворюють субординований ланцюжок, в якому ієрархічно вищі ланки і пов'язані з ними дисфункції (культура і культурні смисли) впливають на соціальну систему і її інститути, створюючи передумови для різних соціопатій. Зазначено, що соціопатії (дисфункції соціальної системи та її окремих інституційних кластерів) охоплюють значні соціальні групи і формують соціоетіологічні передумови для психопатій різноманітного походження. Констатовано, що зв'язок соціопатій і психопатій у дослідженні підлягає обґрунтуванню в подальших публікаціях. При цьому сфокусовано увагу на тому, що низовим рівнем девіантної поведінки є тілесні девіації, «керовані» своєю чергою ланцюжком надбудованих над ними культуропатій, соціопатій і психопатій.

Визначено, що умовний «низ низу» тілесних девіацій формується різними захворюваннями, статистика яких може співвідноситися з порушеннями в системі змістоутворення, інституціопатіями, психічними відхиленнями і руйнівними тілесними практиками.

Ключові слова: девіації, девіантна поведінка, культура, соціум, психіка, тіло, культурупатії, соціопатії, психопатії.

Romanenko Yu. V. Culturopathies and sociopathies in Ukraine: development of theoretical sociology of deviations within the cultural and social system (part 2)

The typology of deviations presented in the article is developed on the basis of the structural functionalism of T. Parsons and the neofunctionalist theories of N. Luhmann and S. Eisenstadt. It is established that in structural functionalism and neofunctionalism, with all the differences in their theoretical dispositions, a set of conceptual constants is presented that allow building a theory of deviations.

It is noted that the theory of deviations of the structural-functionalist and neofunctionalist type (except for the theories considered in the first part of the article with the same name) can be built taking into account the differences in the processes of conjugation between cultural, social, mental and bodily systems on the basis of recognizing the autopoietic subordination of centering, verticalization, ordinalization and reification / reification. At the same time, it was stated that the indicated processes act as recursions of culture, society, psyche and body, which form a closed communicative environment on the basis of end-to-end (totallogical) complexity.

The article analyzes culturopathies, sociopathies, psychopathy and morphopathies as generalized types of deviations that form a subordinated chain in which hierarchically higher levels and associated dysfunctions (culture and cultural meanings) affect the social system and its institutions, creating preconditions for various sociopathies. It is noted that sociopathies (dysfunctions of the social system and its individual institutional clusters) cover significant social groups and form socio-etiological prerequisites for psychopathies of various origins. It was stated that the connection between sociopathies and psychopathies in the study should be substantiated in further publications. At the same time, attention is focused on the fact that the lower level of deviant behavior is bodily deviations, "controlled", in turn, by a chain of culture-pathies, sociopathies and psychopathies built over them. It has been determined that the conditional "bottom of the bottom" of bodily deviations is formed by various diseases, the statistics of which can correlate with disorders in the system of meaning formation, institutiopathies, mental deviations and destructive bodily practices.

Key words: deviation, deviant behavior, culture, society, psyche, body, culturopathy, sociopathy, psychopathy.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

УДК 316.74:2

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.87.5>

Я. В. ЗОСЬКА

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та соціальної роботи,
Класичний приватний університет

М. В. ТУЛЕНКОВ

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри галузевої соціології,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДУХОВНІСТЬ І РЕЛІГІЙНІСТЬ ЯК КОНЦЕПТИ КОНФЕСІЙНИХ ПРАКТИК У СУЧАСНОМУ СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Визначено, що останнім часом традиційна релігія втрачає свій обов'язковий характер, підлягає відповідній деінституціоналізації і це пов'язується з «духовною революцією». У процесі деінституціоналізації відбувається своєрідний зсув від авторитету інститутів релігії до автономії індивіда та індивідуалізації його віри, а також зміни останньої в напрямі спіритуалізації.

Проаналізовано тенденцію до зростання нових релігійних рухів і організацій, що вказує на поширення релігійного плюралізму. Ця тенденція сприяє формуванню нових релігійних (духовних) ідентичностей, які є результатом відповідного «схрещування» різних релігійних і світоглядних ідей. Розвів нових («гібридних») форм релігійності та духовності, вважає польський соціолог Я. Мар'янські, призводить до затирання границь між тим, що є релігійним, і нерелігійним.

Визначено релігійність і духовність як аналітичні інструменти, що відображають різні реалії. Релігійність часто асоціюється з високим рівнем авторитарності, релігійної ортодоксії, переконаності, самовпевненості, церковного відвідування. Духовність асоціюється, насамперед, із містичним досвідом, віруванням, практиками Нью Ейдж (тобто з релігійними практиками «нового століття»), а також із негативним досвідом спілкування зі священниками тощо.

Доведено, що прояви духовності виходять далеко за межі тієї соціальної дійсності, що має місце в церквах, сектах й інших релігійних організаціях. Загалом духовність утворює нині доволі широке поле різномірних альтернатив традиційній релігійності.

Доведено, що духовність розглядають поза межами релігійного контексту, відділяючи при цьому духовність від релігійності. У сучасному суспільстві духовні питання стосуються кожної людини, оскільки вони пов'язані зі сприйняттям універсальних, «вічних» цінностей (добро, істина, краса, віра, надія, любов, свобода, рівність, справедливість, солідарність, гідність, права людини) та їх реалізацією в повсякденній діяльності. Водночас духовність ідентифікується також із людським почуттям і наділенням життя певним сенсом.

Ключові слова: духовність, релігія, конфесійні практики, деінституціоналізація, релігійний плюралізм.

Постановка проблеми. Передусім варто зазначити, що останнім часом у різноманітних суспільних дискурсах з'явилося чимало незвичних концептів, термінів і понять, які за своїм змістом покриті кані адекватно відображати нові, раніше невідомі соціально-культурні явища і процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві. Це стосується також концептів «*духовність*» і «*релігійність*», використання яких у сучасних наукових публікаціях і дискурсах доволі стрімко зростає. Крім того, деякі вчені, наприклад, американський соціолог Дж. Нейсбіт – автор відомої праці «Мегатренди» (1982 р.) вважає, що *духовність* є нині певним світовим «мегатрендом», який дуже швидко поширюється скрізь. Інший відомий науковець, австрійський соціолог М. Хоркс, який у 90-х роках минулого століття опублікував працю про мегатренд під назвою «респіритуалізація», доводить, що на суспільну сцену нині повертається не стільки релігія, скільки духовність. Не обійшли увагою цю проблематику й британські соціологи П. Хілас і Л. Вудхед (2005 р.), які наголошували, що нині в Західній Європі спостерігається «*духовна революція*», під якою вони здебільшого розуміли багатоманітність різних духовних практик, що функціонують не в межах традиційної релігії, а в площині езотеричних і східних вчень.

Звідси випливає, що «духовна революція» так чи інакше пов'язується науковцями з певною кризою традиційної релігії, яка останнім часом втрачає свій обов'язковий характер і, таким чином, підлягає відповідній *деінституціоналізації*. При цьому аналіз показує, що в процесі деінституціоналізації відбувається своєрідний зсув від авторитету інститутів релігії до автономії індивіда та індивідуалізації його віри, а також зміни останньої в напрямі спіритуалізації. Зарубіжні соціологи при цьому стверджують, що переважна частина населення європейських країн із кожним наступним поколінням дедалі рідше звертається до релігії, зокрема до традиційних церков. Якщо це так, тоді підтверджуються постулати теорії *секуляризації* релігії, прихильники якої висловлюють переконання про нинішній занепад інституціональної релігії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаційними щодо розуміння поставленої мети є праці щодо духовності, релігійності (Дж. Нейсбіт, М. Хоркс, П. Хілас, Л. Вудхед, К. Флананага,

Я. Мар'янські, Н. Ейдж та інші), які визначають духовну революцію відповідною кризою традиційної релігії, яка останнім часом втрачає свій обов'язковий характер.

У кризі знаходиться сама релігійність, яка здавна ототожнюється в церковних колах із *релігійною духовністю*. Однак тут не все так просто, оскільки сьогодні в зв'язку з «поверненням до духовності» виникає проблема *ствідошення релігійності та духовності*, яка стала доволі популярною в наукових публікаціях різних дослідників. Водночас ті дослідники, які схильні підкреслювати опозицію цих понять, вказують, що *традиційна релігійність* значною мірою є інституціоналізованою. А те, що виростає на тлі індивідуальних, особистих форм релігійності та духовних практик, орієнтованих на зв'язок із сакральним, є *«новою духовністю»*, яка, на думку британського соціолога К. Фланагана, неочікувано заволоділа душею соціології [10, с. 30]. Загальним джерелом такої «нової духовності» проголошується перспектива сучасного *культурного плюралізму*, який через засоби масової комунікації, Інтернет, рекламу, музику, моду, політику девальвує певним чином традиційні авторитети, цінності і норми. Такий вплив на суспільну свідомість майже автоматично стимулює відхід значної маси індивідів від традиційних форм релігійності, зростання рівня її індивідуалізації, стремління до переживань релігійного досвіду поза зв'язком із традиційними релігійними інститутами [1, с. 279–288].

Мета статті – проаналізувати духовність і релігійність як концепти конфесійних практик.

Виклад основного матеріалу. У сучасних розвинених західних країнах спостерігається тенденція до зростання нових релігійних рухів і організацій, що вказує на поширення *релігійного плюралізму*. Ця тенденція сприяє формуванню нових релігійних (духовних) ідентичностей, які є результатом відповідного «схрещування» різних релігійних і світоглядних ідей. Розв'яз нових («гібридних») форм релігійності та духовності, вважає польський соціолог Я. Мар'янські, призводить до загирання границь між тим, що є релігійним, і нерелігійним [10, с. 30]. Це свідчить про те, що релігія як така нікуди не зникає, вона залишається навіть зі своїм традиційним контуром, але вона змінює, правда, свої форми (своє «обличчя»). Тому стосовно сучасних західних суспільств соціологи дедалі частіше констатують у них наявність так званих *десекуляризаційних* процесів. У цих суспільствах, поряд із нерідко домінуючою церковною релігійністю, мають місце й позацерковні форми релігійності, а також і новітні форми духовності синкретичного характеру.

У науковій літературі також підкреслюється, що поняття *релігійності і духовності* як аналітичні інструменти відображають різні реалії. *Релігійність* часто асоціюється з високим рівнем авторитарності, релігійної ортодоксії, переконаності, самовпевненості,

церковного відвідування. *Духовність* своєю чергою асоціюється, насамперед, із містичним досвідом, віруванням, практиками Нью Ейдж (тобто з релігійними практиками «нового століття»), а також із негативним досвідом спілкування зі священниками тощо [3, с. 51–52]. При цьому *релігійність* належить, як правило, до організованих практик або до організованої релігійної активності, які є реалізацією відповідних релігійних ритуалів чи переконань, що випливають із певних релігійних догматів. А *духовність* найчастіше належить до особистого досвіду і почуттів, які з'являються в межах відношення до сакрального. Звідси *релігійність* часто репрезентується як зовнішня, об'єктивна дійсність, а *духовність* – як внутрішній, суб'єктивний чинник [11, с. 27].

Разом із тим ці дві категорії в онтологічному сенсі мають однакові характеристики: *і релігійність, і духовність* є специфічними соціально-культурними практиками, які не можна редукувати до інших суспільних явищ і процесів. Більшість людей у сучасних західних суспільствах, як засвідчують результати соціологічних досліджень, визначаються однаково: як особи релігійні та духовні. І релігійність, і духовність можуть пов'язуватись із психічним здоров'ям людей та їхніми емоційними проблемами. Вони можуть виконувати в межах життєдіяльності людей подібні або однакові функції, а також розвиватися чи змінюватися протягом усього життя як окремого індивіда, так і певної групи людей. Загалом релігійність і духовність є багатомірними і складними конструктами, де перший конструкт – *релігійність* – частіше аналізується на соціальному (або груповому) рівні, а другий – *духовність* – на індивідуальному (або особистому) рівні. Проте це зовсім не означає, що вони не можуть змінювати одна одну, коли, наприклад, потрібно з'ясувати рівень духовності певної групи людей чи певний тип релігійності окремої людини [7, с. 15–18].

Натомість не можна не помітити той факт, що прояви духовності виходять далеко за межі тієї соціальної дійсності, що має місце в церквах, сектах й інших релігійних організаціях. Загалом духовність утворює нині доволі широке поле різномірних альтернатив традиційної релігійності. Причому динамізм духовності, як вважає український соціолог А. Ручка, пов'язується зі здатністю людини до трансцендування своїх повсякденних ситуацій, виходу за границі власного «Я» і пошуку нових форм духовності. Ці форми нерідко визначаються більш привабливими (тобто привабливими), ніж традиційна релігійність. Звідси нові духовні пошуки стають більш конкурентними стосовно традиційних вірувань. У цьому плані традиційна релігія дедалі більше втрачає статус єдиного джерела сенсу людського життя, хоча вона, зрозуміло, не зникає зовсім у суспільстві, а лише, як зазначалося вище, змінює свої суспільні форми [4, с. 99].

Водночас аналіз показує, що поняття «*духовність*» є значно більш популярним, ніж поняття «*релігійність*». Це зумовлено, з одного боку,

швидкими соціально-культурними змінами, що відбуваються у світі та висувають феномен духовності на передній план, а з іншого боку, істотно актуалізується аналітична проблематичність цього феномена, оскільки утруднюється точне визначення різноманітного змісту духовності та її численні сфери, де вона використовується, – від релігійної та церковної до позарелігійної та атеїстичної. Тим самим передбачається, що духовний розвиток людини можливий і без участі релігії, а тим більше без впливу такої її інституціоналізованої форми, як церква. Отже, позарелігійні, нові форми духовності набувають сьогодні в розвинених країнах не тільки символічної популярності. Її прихильниками, зокрема, дедалі більше стають колишні учасники різних християнських церков та інших релігійних організацій, а особливо молодь [2, с. 59–61].

Соціологи дедалі частіше розглядають *духовність* поза межами релігійного контексту, відділяючи при цьому духовність від релігійності. І дійсно, в теперішньому суспільстві духовні питання стосуються кожної людини, оскільки вони пов'язані зі сприйняттям і реалізацією в діях універсальних, «вічних» цінностей (добро, істина, краса, віра, надія, любов, свобода, рівність, справедливості, солідарності, гідності, права людини), стосовно яких кожен має себе визначити. Водночас духовність ідентифікується також із людським почуттям і наділенням життя певним сенсом. У цьому відношенні, прикладом, стає дедалі більше молодих людей, розчарованих традиційною релігією (її приписами та рекомендаціями щодо сенсу і цілей життя), які вважають, що нові форми духовності більш успішно допомагають людям у пошуку сенсу життя та визначенні його цілей. Можливо, цей сенс або мета будуть пов'язуватися з вирішенням якоїсь важливої проблеми чи реалізацією певних життєвих цінностей. Але, так чи інакше, для людини в цьому випадку сакральним виступає саме життя з його енергетичним потенціалом і перспективами розвитку. Тому недарма нову, тобто сучасну, духовність нерідко визначають як «*духовність життя*». Людина в контексті цієї духовності не розраховує, зрозуміло, на «життя після життя», а бажає повною мірою відчувати життя «тут і зараз».

Така духовність, як показує аналіз, за своїм змістом і якістю впливу на людей (на їхню ментальність і поведінку), переважає наявні можливості традиційної релігії. Причому «духовність життя» приваблює людей, насамперед, своєю орієнтацією на повноцінність їхнього життя. Це життя мирне і справедливе, змістовне і щасливе, креативне і одухотворене, в гармонії з тілом, розумом і душею. З цього приводу доволі слушними виглядають узагальнюючі характеристики феномена «нова духовність», запропоновані відомим польським соціологом Я. Мар'янські і сформульовані ним на основі аналізу численних концепцій духовного життя. Характер цього феномена він формулює таким чином:

1) нова духовність є своєрідним соціокультурним мегатрендом, який має джерела в різних релігійних і духовних традиціях. Йдеться як про західну езотеричну традицію, так і східну духовність, а також про елементи дохристиянської та християнської духовності. Молодіжні субкультури з кінця ХХ століття – Нью Ейдж – це певні риси постсучасної культури і постсучасних суспільств, які теж є джерелами цього мегатренду;

2) духовність загалом і нова духовність зокрема пов'язані з процесами індивідуалізації. Через свою суб'єктивність вони дуже часто знаходяться в опозиції щодо інституціоналізованих релігій, які характеризуються жорсткими структурами та організацією, догматами, ригористичними нормами, інституціоналізованими ритуалами. Наголос на вимірі суб'єктивності є важливою рисою, яка вирізняє нову духовність від релігійності. Суб'єктивізація означає наголос на ідеї розвитку і саморозвитку, особового і внутрішнього вдосконалення;

3) якщо духовність не вдається визначити без якогось зарахування до трансценденції, то її конкретні форми не мають виражатися ні атеїстично, ні релігійно. Багато форм нової духовності можна визначити як пострелігійну духовність і навіть як духовність без Бога. Тим самим нова духовність інколи протистоїть тому, що є релігійним. Духовність не є догматизованою, інституціоналізованою, нормативною, пов'язаною з церковними інститутами. Вона є позицією вибору, в якій індивідуальний досвід набуває рангу кінцевої інстанції. Таким чином, вона має інклюзивний, а не ексклюзивний характер;

4) нова духовність частіше визначається як опозиція до традиційної релігії, а інколи навіть до традиційної сакральності. Загалом вона пов'язується з якоюсь формою «малої трансценденції», виходом за межі біологічної людської кондиції, пошуком цінностей, які є носіями сенсу життя, психічним добробутом, позитивним стилем життя. Трансцендентні джерела духовності і сенс етичної відповідальності приймає на себе сам суб'єкт, що означає розширення ментальності сучасної людини. Звідси багато людей нині схилиються до вірування, що вони самі можуть спастися і навіть спасти інших;

5) нова духовність не може ототожнюватися виключно з новими релігійними рухами чи з Нью Ейдж, яка стала своєрідним трендом у сучасному світі. У нових релігійних рухах і Нью Ейдж втілюється переважно нова духовність, але її не завжди можна стерильно відділити від зв'язків із певними релігійними традиціями;

6) нова духовність має зв'язок із цінностями, які означають духовний розвиток, внутрішню досконалість, етичний чи естетичний вимір людського «Я», почуття щастя і здійснення в житті. Важливим є те, що становить добро для індивіда, що пов'язується з пошуком значення та інтерпретацією життя. Відкритість на цінності означає духовне збагачення людського життя, оскільки вони визначають те, до чого ми спрямовуємося, і те, як ми маємо поводитись і діяти.

Нова духовність вказує на реальні пропозиції нового стилю життя і пізнання (нова ментальність), що приводять до щастя і психологічного добробуту;

7) релігійна віра перетворюється на віру у власне «Я», у суб'єктивність. Відбувається загальне перенесення наголосу від спільноти до індивіда, посилення орієнтації на іманентні цінності та цілі. Духовність більше пов'язується з внутрішнім світом людини, а релігійність має більше пов'язань із зовнішнім її світом. Щоб контактувати з новою сакральністю, необов'язково мати групове чи спільницьке членство;

8) нова духовність постійно пов'язана з пошуком і наділенням сенсу як посвяченого досвіду людини, так і її екзистенції загалом. Сенс життя є твором і майже виключно справою індивіда і того, що він зробив із своїм життям [10, с. 37–39].

Висновки і пропозиції. Варто підкреслити, що зазначені характеристики *нової духовності* мають доволі високу релевантність, яку необхідно враховувати вітчизняним соціологам у вивченні проблем релігійності та духовності у власному суспільстві. Дійсно, соціологічний дискурс цих феноменів має справу з одним із мегатрендів ХХІ століття. Це новий досвід *сакральності*, який розуміється в категоріях чогось особистого, інтимного і належить до внутрішньої енергетики людини. Така нова духовність, яка підкреслює роль відчужень, вражень і духовних тренувань, розглядає людську тілесність як наповнену внутрішнім, духовним сенсом, а також як маніфестацію креативної сили Духа.

Крім того, нова духовність шанує етику, що закликає дотримуватися принципових моральних цінностей і норм; вона не байдужа до мистецтва і підкреслює гендерну рівність. Загалом нова духовність є холістичною, демократичною, неієрархічною і легко доступною до людей. Це означає, що духовний досвід охоплює як тіло людини, так і її дух і душу. У цьому зв'язку, як наголошує Я. Мар'янські, традиційна, церковна релігійність стає ніби чимось немодним. Водночас дослідники раніше майже завжди вказували на зв'язок релігійності людей із їх духовністю, незалежно від того, чи конструкти релігійності та духовності були в опозиції одна з одною, чи духовність сприймалася як елемент релігійності. Зрозуміло, що нині ситуація тут суттєво ускладнилася, оскільки ті смислові контексти, в яких дослідники використовували ці поняття, радикально змінилися. Тому цілком слушною є думка, що системне вивчення взаємозв'язків релігійності та духовності за допомогою соціологічних досліджень є актуальним науковим завданням сьогодення. Тим більше, що нова духовність стає нині однією з важливих опцій життєвого вибору сучасних людей, зокрема в українському соціумі.

Список використаної літератури

1. Вишняк О. Динаміка рівня релігійності та змін конфесійної структури громадян України (2003–2013 рр.): методики та результати дослідження. *Соціологічні виміри суспільства* : збірник наук. праць. 2014. Вип. 6(17). С. 277–290.
2. Зубарев О. Актуалізація соціологічного дослідження східних духовних практик в українському суспільстві. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2012. № 993. С. 58–62.
3. Руткевич Е.Д. Социология духовности: проблемы становления. *Вестник Института социологии*. 2014. Т. 2. № 9. С. 36–65.
4. Ручка А.О. Сучасна духовність у фокусі соціологічної аналітики. *Українська Держава і Церква: філософсько-теологічні та практичні аспекти співпраці в інтересах людини* : матеріали наук.-практ. конференції. Київ : Вид. дім «Персонал», 2016. С. 96–103.
5. Flanagan K., Jupp R.C. *Sociology of Spirituality*. Aldershot, 2007. 286 p.
6. Heels P. *Spiritual Revolution. From Religion to Spirituality*. London : New York: Routledge, 2002. P. 353–377.
7. Jarosh M. Poecie duchowosci w psychologii. *Studia z Psychologii w KUL*. 2010. T. 16. S. 9–22.
8. Knoblauch H. *Sociology der Spiritualität. Zeitschrift für Religionwissenschaft*. 2006. № 2. S. 123–133.
9. Marianski J., Wargacki St. Nowa duchowosc jako megatrend spoleczny i kulturowy. *Przehlad Religioznawczy*. 2011. S. 127–148.
10. Marianski J. Nowa duchowosc jako megatrend spoleczno-kulturowy –mif czy rzeczywistosc? *Uniwersyteckie Czasopismo Sociologiczne (Lublin)*. 2015. № 13(4). S. 22–45.
11. Zinnbauer B., Pargament K. Religiousness and spirituality. *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. 2005. № 4. P. 21–42.

Zoska Ya. V., Tulenkov M. V. Spirituality and religence as concepts of confessional practices in modern sociological discourse

It has been determined that the “spiritual revolution” is associated with a crisis of traditional religion, which has recently lost its binding character and is thus subject to appropriate deinstitutionalization. The analysis shows that in the process of deinstitutionalization there is a kind of shift from the authority of religious institutions to the autonomy of the individual and the individualization of his faith, as well as changes in the latter in the direction of spiritualization.

The tendency to growth of new religious movements and organizations is analyzed, which indicates the spread of religious pluralism. This trend contributes to the formation of new religious (spiritual) identities, which are the result of appropriate “crossing” of different religious and ideological ideas. The development of new (“hybrid”) forms of religiosity and spirituality, according to Polish sociologist J. Maryanski, leads to the blurring of the boundaries between what is religious and non-religious.

The concepts of religiosity and spirituality are defined as analytical tools that reflect different realities. Religiosity is often associated with a high level of authoritarianism, religious orthodoxy, conviction, self-confidence, church

attendance. Spirituality is associated primarily with mystical experiences, beliefs, New Age practices (that is, with the religious practices of the “new century”), as well as with the negative experience of communication with priests and so on.

It is proved that the manifestations of spirituality go far beyond the social reality that takes place in existing churches, sects and other religious organizations. In general, spirituality today forms a fairly wide field of diverse alternatives to traditional religiosity.

It has been proven that spirituality is considered outside the religious context, separating spirituality from religiosity. In today's society, spiritual issues concern everyone, because they are related to the perception and implementation of universal, “eternal” values (good, truth, beauty, faith, hope, love, freedom, equality, justice, solidarity, dignity, rights). human), in relation to which everyone has to define themselves. At the same time, spirituality is also identified with human feelings and endowment of life with a certain meaning.

Key words: *spirituality, religion, confessional practices, deinstitutionalization, religious pluralism.*

УДК 316.334.5:504(477)

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.87.6>

Л. М. ХИЖНЯК

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри прикладної соціології
та соціальних комунікацій,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ІНФОРМАЦІЙНИЙ КОНСАЛТИНГ В ЕКОЛОГІЧНІЙ СФЕРІ: СОЦІАЛЬНО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проведена соціологічна інтерпретація інформаційного консалтингу в екологічній сфері. Акцентовано на тому, що інформаційний консалтинг є проблемно орієнтованою, професійною посередницькою діяльністю, мета якої полягає в тому, щоб 1) надавати інформаційні послуги з ідентифікації, оцінювання та вирішення екологічних проблем на різних організаційних рівнях, 2) поєднувати теорію усталеного екологічного розвитку і практику управління цим розвитком. Інформаційний консалтинг в екологічній сфері покликаний сприяти вирішенню низки соціально значущих проблем, а саме: подоланню дефіциту управлінських технологій вирішення екологічних проблем за рахунок узагальнення й поширення кращого досвіду вирішення екологічних проблем (у тому числі міжнародного); формуванню позитивного екологічного іміджу організації, поселень, країн як конкурентного ресурсу; розвитку видів бізнесу, що вирішують екологічні проблеми (наприклад, переробка сміття, розробка і впровадження безвідходних технологій). Наведено деякі теоретичні узагальнення екологічних практик, що можуть стати в нагоді інформаційному консультанту в екологічній сфері: 1) взаємозалежність глобальних і локальних екологічних проблем, що актуалізує врахування під час прийняття управлінських рішень інформації з екологічних моніторингів та екологічних рейтингів на різних рівнях (організація, поселення, регіон, країна); 2) орієнтація системи управління усталеним екологічним розвитком на модель соціально-екологічного розвитку, при якій не порушується екосистема, а гармонізується взаємодія соціуму і природи через врахування інформації про екологічну ситуацію під час прийняття управлінських рішень; 3) інформованість учасників екологічних взаємодій про екологічну ситуацію є умовою їх участі в розв'язанні цих проблем або зменшення їх негативного впливу на соціум. Інформаційний консалтинг покликаний забезпечити керованість процесом усталеного екологічного розвитку шляхом надання інформаційних консалтингових послуг учасникам екологічних взаємодій.

Ключові слова: інформаційний консалтинг, учасники екологічних взаємодій, екологічна проблема, екологічна ситуація, екологічні ризики, екологічний моніторинг.

Постановка проблеми. У сучасній Україні формується конкурентний ринок консалтингових екологічних послуг, які надають фахівці різних наукових напрямів. При цьому невизначеним залишається місце

і роль інформаційного консалтингу в процесі вирішення екологічних і соціальних проблем у взаємодії Соціуму і Природи. Склалася ситуація, в якій у системі консалтингових послуг екологічний консалтинг представлений на ринку екологічних послуг, а інформаційний консалтинг в екологічній сфері – на ринку управлінських послуг як такий, що покликаний сприяти удосконаленню державної екологічної політики й екологічного управління, екологічної модернізації. Зрештою, інформаційний консалтинг у сфері екології нині перебуває на перетині екологічної соціології і соціології управління. Його соціально-технологічний потенціал потребує соціологічного вивчення і розкриття можливостей у забезпеченні усталеного екологічного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціологічна рефлексія екологічної проблематики зосереджена на взаємодії екології і соціології [13], визначенні спеціальної соціологічної теорії, що досліджує екологічну ситуацію та її впливу на соціальний розвиток. Мова йде про «соціальну екологію», яка, зрештою, визнається міждисциплінарним напрямом, «соціологію довкілля», «соціологію навколишнього середовища», «екологічну соціологію» [11; 13], «соціологію екологічних рухів» [15]. Актуалізується освітньо-просвітницька діяльність в екологічній сфері. Водночас науковці вказують на недосконалість екологічної освіти [10]. Мало розробленими залишаються релевантні критерії усталеного екологічного розвитку, безпекова складова частина усталеного екологічного розвитку, на що вказують дослідники, які вивчають загрози у сфері екологічної безпеки [3; 4; 6; 7]. Потребує критичного переосмислення досвід створення екологічних мереж [8]. Екологічна інформація широко представлена у вигляді різних міжнародних екологічних індексів, на основі яких проводиться рейтингування країн світу за станом екології (наприклад, поширення набув рейтинг країн світу за Індексом екологічної ефективності). Рейтинги не є ідеальним інформаційним ресурсом і піддаються критиці з боку наукової спільноти [7]. Разом із тим вони є джерелом квантифікованих даних для проведення крос-культурних порівняльних досліджень з екологічної проблематики.

Затребуваність інформаційного консалтингу зростає з інституціоналізацією екологічних інтересів у суспільстві, на що вказує О. Стегній [12]. Безпосереднім мотивом звернення до інформаційного консультанта у сфері екології найчастіше стає усвідомлення клієнтами втрати керіваності процесом усталеного екологічного розвитку.

Мета статті – з'ясувати особливості та соціально-технологічний аспект інформаційного консалтингу в екологічній сфері.

Виклад основного матеріалу. У процесі розгляду інформаційного консалтингу в соціально-технологічному аспекті ми спираємося на концепцію О. Стегнія, в якій «концепт сталого розвитку суспільства розглядається з позицій сучасного розуміння цього концепту – не як суто екологічна проблема, а як базовий принцип взаємодії суспільства

і природного середовища, узгодження/баланс між економічним, соціальним розвитком суспільства і збереженням довкілля» [11, с. 86].

Інформаційний консалтинг в екологічній сфері вирішує завдання, що аналогічні завданням консалтингу в будь-якій іншій сфері, а саме: завдання на виправлення екологічної ситуації, що погіршилася; завдання на вдосконалення екологічної ситуації; завдання на утворення нової екологічної ситуації, впровадження інновацій. Інформаційний консалтинг в екологічній сфері узагальнює й поширює кращий досвід вирішення екологічних проблем (у тому числі міжнародний), сприяє формуванню позитивного екологічного іміджу організацій, поселень, країн як конкурентного ресурсу, розвитку видів бізнесу, що вирішують екологічні проблеми (напр., переробка сміття, розробка і впровадження безвідходних технологій), що базуються на екологічному ресурсі як привабливій складовій частині маркетингової стратегії (наприклад, екологічний туризм).

Аналіз наукових джерел дає змогу зробити деякі теоретичні узагальнення екологічних практик, які можуть стати в нагоді інформаційному консультанту в екологічній сфері.

1. Взаємозалежність глобальних і локальних екологічних проблем [4].

2. Оптимальною є модель соціально-економічного розвитку, при якій не руйнується природна екосистема. Орієнтація системи управління усталеним екологічним розвитком на модель соціально-екологічного розвитку, при якій не порушується екосистема, а гармонізується взаємодія соціуму і природи через врахування інформації про екологічну ситуацію під час прийняття управлінських рішень.

3. Інформованість про екологічну ситуацію учасників екологічних взаємодій є умовою їх участі в розв'язанні цих проблем або зменшення їх негативного впливу на соціум.

4. Тренди функціонування інформації, в тому числі про екологічні проблеми, яка використовується в консалтинговій діяльності і в процесі прийняття управлінських рішень: важливий не стільки обсяг інформації про екологічну ситуацію, скільки ефективність інформаційного обміну; завжди існує цілком визначена кількість інформації, котра необхідна для прийняття якісного управлінського рішення; організаційна структура, система управління усталеним екологічним розвитком, модель прийняття рішень та інформаційна система мають становити єдине ціле.

Алгоритм роботи інформаційного консультанта в екологічній сфері може включати такі моменти:

1. Визначення стану конкретної екологічної ситуації. Заслуговує на увагу типологія екологічної ситуації за критерієм її здатності викликати надзвичайний соціальний стан, запропонована М.В. Баріновим: природний стан екологічної ситуації, конфліктні екологічні ситуації, кризові екологічні ситуації, тяжкі екологічні ситуації, катастрофічні екологічні ситуації [1, с. 67].

2. З'ясування виду екологічної проблеми та її проблематизованості в суспільній свідомості.

3. Ідентифікація учасників, що мають відношення до екологічної ситуації (індивідуальні й колективні учасники; громадськість, бізнес і держава, а також різноманітні інституції).

4. Проведення соціологічної екологічної діагностики (діагностика екологічних ризиків, рівня екологічної безпеки, рівня екологічної свідомості) і позиційного аналізу з метою виявлення позицій різних груп учасників екологічних взаємодій щодо конкретної екологічної проблеми.

5. Розробка порад, пропозицій, рекомендацій, заходів для системи управління щодо шляхів вирішення екологічної проблеми і забезпечення відкритого доступу до екологічної інформації.

Інформація про екологічну свідомість й екологічну діяльність затребувана в сучасному інформаційному суспільстві на рівні індивідів, груп, організацій. Так, О. Яницький виділяє два моменти, які визначають роль індивіда в сучасному інформаційному суспільстві: по-перше, формування в умовах Четвертої науково-технічної революції нового архетипу самого індивіда і, по-друге новий соціальний простір функціонування життєдіяльності і життєзабезпечення в соціумі – «не тільки окремі індивіди, а й вся продуктивна діяльність людини і природи функціонують у двох просторах: матеріальному і віртуальному» [14, с. 10].

Інформаційний консультант як джерело даних про стан взаємодії суспільства і природи, як правило, використовує гібридну інформацію: як дані наукових досліджень (у тому числі власного дослідження), екологічні моніторинги, так і інформацію, яка існує у віртуальному просторі у вигляді брехні або поширюється неформальними каналами комунікації (напр., у вигляді чуток). Тобто в консалтинговій діяльності актуалізується перевірка інформації щодо проблем екологічного розвитку на релевантність, достовірність, якість тощо.

Провести ідентифікацію стану екологічної ситуації консультант може, лише спираючись на відповідну джерельну базу, що включає як інформацію власне екологічну, так і соціальну та управлінську (зокрема, реакцію управлінської системи на конкретні екологічні події, що виходять за межі нормальних, ustalених, сприятливих для природи і соціуму). Такою інформаційною базою стають екологічні моніторинги.

Екологічний моніторинг проводиться на різних рівнях: локальному, державному, регіональному, національному і глобальному. На регіональному рівні до послуг консультантів інформація з локальних, відомчих, об'єктових систем моніторингу, яка збирається для інших цілей, але може стати в нагоді інформаційному консультанту у сфері екології. Екологічний моніторинг як інструмент екологічної і соціальної взаємодії між владою і бізнесом, групами громадськості є засобом

ідентифікації екологічних і соціальних проблем, виявлення гостроти цих проблем та зацікавлених в їх розв'язанні учасників, для ідентифікації тих, хто потребує екологічного захисту, для консолідації і мобілізації різних груп і формування ядра активістів з боку громадськості, здатних брати участь у розв'язанні екологічних проблем, підготовці, прийнятті й реалізації відповідних екологічних проєктів.

Науковці зазначають позитивний досвід використання у системі природоохоронної діяльності регіональної влади інформації з локальної, відомчої, об'єктової систем екологічного моніторингу [9, с. 155]. Н. Бордюг екологічний моніторинг в Україні пропонує розглядати в управлінському, дослідницькому та освітньому аспектах [2]. У сучасній Україні «основною метою проведення моніторингу довкілля є збирання, збереження та обробка достовірної та оперативної інформації, необхідної для розробки заходів із попередження та зменшення негативних наслідків змін стану навколишнього середовища» [5] експерти визнають «необхідність подальшого вдосконалення державної системи моніторингу довкілля, незадовільний стан якої визначено як актуальну загрозу національній безпеці в екологічній сфері» [6].

Екологічні ризики в інформаційному консалтингу піддаються визначенню й оцінці з метою запобігання їх негативних наслідків, визначення можливостей їх нейтралізації тощо. Ефективне управління ризиками екологічного розвитку передбачає колективну відповідальність і включеність різних категорій населення до рішення екологічних проблем.

Долати ризики в процесі реалізації усталеного екологічного розвитку можна шляхом переходу до інтегрованої соціально-екологічної політики, яка є наслідком взаємозалежності екологічних, економічних, соціальних процесів і об'єднує економічну, фінансову, правову, екологічну, інформаційну політики.

Наведемо деякі напрями реалізації прогнозованого усталеного соціального та екологічного розвитку через системи управління (на рівні організацій, територій, країн):

1) підвищення ефективності екологічних програм, перехід на безвідходні технології, утилізація відходів;

2) створення умов для нарощування та використання самоорганізаційного потенціалу громадян у вираженні та захисті права на екологічну інформацію та екологічно безпечну життєдіяльність;

3) нарощування й використання конкурентних переваг організацій, поселень, регіону, країни в забезпеченні усталеного екологічного розвитку через забезпечення системи управління інформацією про теорію і практику усталеного екологічного розвитку (ефективне природокористування; захист навколишнього середовища тощо); створення мереж обміну екологічними знаннями, інформаційними технологіями між учасниками екологічного розвитку; формування екологічної свідомості учасників екологічних взаємодій, серед яких – групи громадськості, представники бізнесу, держава;

4) застосування методів, спрямованих на підвищення ефективності інформаційної взаємодії між учасниками екологічних взаємодій: органами регіональної влади, місцевого самоврядування, підприємствами і населенням (робота з інформацією, що міститься в міжнародних, регіональних і місцевих новинах; взаємодія з мас-медіа, проведення масових екологічних заходів та акцій тощо);

5) забезпечення наукового супроводу реалізації стратегії усталеного екологічного розвитку через проведення постійного екологічного моніторингу.

Висновки і пропозиції. В інформаційному консалтингу (так само, як і в концепції усталеного екологічного розвитку) перетинається економічне, соціальне й екологічне. Інформаційний консалтинг у сфері екології нами розглянуто в соціально-технологічному аспекті як проблемно орієнтовану посередницьку професійну діяльність, метою якої є надання інформаційних послуг з ідентифікації, оцінювання та розробки шляхів вирішення екологічних проблем на різних організаційних рівнях у формі порад суб'єктам, які приймають управлінські рішення. Розвитку інформаційного консалтингу в екологічній сфері сприяє усвідомлення суб'єктами управління на різних рівнях необхідності впровадження екологічної безпеки та управління екологічними ризиками на основі новітніх наукових підходів (теорій). Образ екологічно сприятливого і несприятливого регіону, країни, окремого підприємства (установи) формується за допомогою відповідної екологічної інформації, яка інформаційним консультантом може бути представлена в зручній для прийняття управлінського рішення формі.

Перспективу подальшого удосконалення інформаційного консалтингу ми вбачаємо в розробленні релевантних критеріїв усталеного екологічного і соціального розвитку, а також у використанні інформаційними консультантами у сфері екології соціологічного супроводу консалтингових проєктів.

Список використаної літератури

1. Баринов М.Ф. Экологический мониторинг окружающей среды как основополагающий фактор предупреждения чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера. *Научные и образовательные проблемы гражданской защиты*. 2013. № 3. С. 66–72.

2. Бордюг Н.С. Освітньо-наукові та управлінські аспекти аналізу системи державного моніторингу довкілля. *Scientific Journal «ScienceRise»*. 2016. № 1/5(18). С. 1–7.

3. Жидко Е.А. Экологическая проблема – важнейшая составляющая безопасного и устойчивого развития современного общества. *Территория науки*. 2012. № 3. С. 140–146.

4. Грачев В.А., Плямина О.В. Глобальные экологические проблемы, экологическая безопасность и экологическая эффективность энергетики. *Век глобализации*. 2017. Вып. 1 (21). <https://www.socionauki.ru/journal/articles/776738/> (дата звернення: 30.09.2020).

5. Іванюта С.П. Створення ефективної системи моніторингу довкілля в Україні: проблеми і шляхи їх вирішення. Аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/2054/> (дата звернення: 30.09.2020).
6. Іванюта С.П. Загрози у сфері екологічної та техногенної безпеки та їх вплив на стан національної безпеки (моніторинг реалізації стратегії національної безпеки). URL: <http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/111Eco-Threats-Ivaniuta-2019-3040a.pdf> (дата звернення: 30.09.2020).
7. Орлов А. Особливості забезпечення стійкої екологічної безпеки держави в умовах глобалізації. *Державне управління*. 2016. № 4(56). С. 63–67.
8. Пономарев А.А., Байбаков Э.И., Рубцов В.А. Европейский опыт создания экологических сетей. *Экологический консалтинг*. 2011. № 3(43). С. 2–8. URL: https://repository.kpfu.ru/?p_id=49207 (дата звернення: 30.09.2020).
9. Сакальський О. Екологічний моніторинг у системі природоохоронної діяльності регіональної влади. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 4(27). С. 152–162).
10. Савватеева О.А., Спиридонова А.Б., Лебедева Е.Г. Современное экологическое образование: российский и международный опыт. *Современные проблемы науки и образования*. 2019. № 5. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=29188> (дата звернення: 30.09.2020).
11. Стегній О. Сталій розвиток суспільства: уявлення громадської думки в Україні. *Український соціум*. 2014. № 4. С. 86–95.
12. Стегній О. Інституціоналізація екологічних інтересів у суспільстві соціогенних ризиків. Київ : Інститут соціології НАН України, 2002. 380 с.
13. Чиркова Л.М., Поляков В.И. Экология и социология. *Фундаментальные исследования*. 2005. № 7. С. 102–103. URL: <https://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=6400> (дата звернення: 30.09.2020).
14. Яницкий О.Н. Индивид в современном информационном обществе. *Социологическая наука и социальная практика*. 2020. Том. 8. № 2. С. 9–23.
15. McCarthy D., King L *Environmental Sociology: From Analysis to Action*. N.Y. : Rowman & Littlefield Publishers, Inc. 2005.

Khyzhniak L. M. Information consulting in the environmental field: socio-technological aspect

The article presents a sociological interpretation of information consulting in the environmental field. Emphasis is placed on the fact that information consulting is a problem-oriented, professional mediation activity, the purpose of which is to 1) provide information services for identification, assessment and solution of environmental problems at different organisational levels, 2) combine the theory of sustainable environmental development and practice management of this development. Information consulting in the environmental field is designed to help solve a number of socially significant problems, namely: overcoming the shortage of management technologies to solve environmental problems by generalising and disseminating best practices for solving environmental problems (including international); formation of a positive ecological image of organisations, settlements, countries as a competitive resource; development of businesses that solve environmental problems (e.g. recycling, development and implementation of waste-free technologies). Some theoretical generalisations of ecological practices

that can be useful to the information consultant in the ecological sphere are given: 1) interdependence of global and local ecological problems, which makes relevant the information on ecological monitoring and ecological ratings at different levels (organisation, settlement, region, country); 2) the orientation of the management system of sustainable environmental development on the model of socio-ecological development, which does not violate the ecosystem, and harmonises the interaction of society and nature by taking into account information about the environmental situation in management decisions; 3) awareness of the participants of ecological interactions about the ecological situation is a condition of their participation in solving these problems or reducing their negative impact on society. Information consulting is designed to ensure the manageability of the process of sustainable environmental development through the provision of information consulting services to participants in environmental interactions.

Key words: *information consulting, participants of ecological interactions, ecological problem, ecological situation, ecological risks, ecological monitoring.*

УДК 316.334.5:504(477)

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.87.7>

О. В. ХИЖНЯК

доктор соціологічних наук, доцент,
начальник управління міжнародних відносин,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

К. В. ХИЖНЯК

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри міжкультурної комунікації та іноземної мови,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ФАКТОРИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПАРТНЕРСТВА В ЕКОЛОГІЧНІЙ СФЕРІ

У статті інформаційне партнерство в екологічній сфері розглядається у трьох вимірах: 1) як концепція; 2) як доктрина або стратегія; 3) як образ дії партнерів у процесі вирішення ними різноманітних екологічних питань, що становлять обопільний інтерес. Автори виділяють сім основних факторів актуалізації інформаційного партнерства в сучасному інформаційному суспільстві: 1) збільшення масштабів екологічної шкоди і деградація цінних природних ресурсів; 2) загострення конфліктності у природокористуванні та охороні навколишнього середовища; 3) на фоні усвідомлення цінності біорізноманіття перегляд трьох основних соціокультурних моделей відносин Людини і Природи (утилітарної, наукової та етико-естетичної); 4) практична вичерпаність потенціалу практики екологічної відповідальності бізнесу; 5) пошук нових дієвих інструментів і механізмів для досягнення згоди (консенсусу) між зацікавленими сторонами – бізнесом, владою і суспільством у сфері природокористування і охорони навколишнього середовища; 6) криза екологічно орієнтованих соціальних дій у вигляді екологічних ініціатив і рухів; 7) відбувається розширення інституційної екологічної відповідальності. Однак все ще залишається недостатньою інституційна підтримка інформаційного партнерства в процесі проведення екомодернізації.

До основних труднощів розробки технологій інформаційного партнерства в екологічній сфері зараховано такі: відсутність чіткого визначення інформаційного партнерства та незробленість його критеріїв щодо екологічних проблем різного рівня (глобальних, регіональних, локальних); відсутність ефективної координації діяльності різних інститутів у процесі проведення екомодернізації; в інформаційному екологічному просторі можливе існування різних інформаційних партнерств, що різняться рівнем прозорості інформаційного обміну, рівнем довіри між інформаційними партнерами, силою впливу на рішення екологічних проблем.

Ключові слова: інформаційне партнерство в екологічній сфері, інформаційний партнер, інституційне забезпечення інформаційного партнерства, простір інформаційного партнерства, фактори актуалізації інформаційного партнерства в екологічній сфері.

Постановка проблеми. Гострота екологічних проблем і девальвація екологічних цінностей, низька проблематизованість проблем природокористування, стану навколишнього середовища в суспільній свідомості актуалізують наукове обґрунтування інформаційного партнерства як соціальної технології усталеної інформаційно-комунікативної взаємодії в системі «Суспільство – Людина – Природа», яка визначає набір інституційних інструментів вирішення екологічних проблем, принципи взаємодії різних учасників екологічних процесів, програми державної екологічної політики, екологічно грамотні і науково обґрунтовані управлінські рішення.

Д. Єфременко ґрунтовно проаналізував причини експансії екологічної проблематики та екологічної політики, починаючи з 1960-х років, коли набули поширення дослідження в межах екоціології, екополітології, екологічного права [1]. Втім вже на початку 2010-х років О. Яницький назвав екосоціологію шкунтильгаючою і обґрунтував необхідність проведення інвентаризації соціально-екологічних досліджень, з'ясування перспектив екомодернізації [2].

Найбільш розроблені економічні та фінансові аспекти соціального партнерства в екологічній сфері [3], механізми правового забезпечення розвитку інформаційної сфери України [4–6]. Комерціалізація різних сфер суспільного життя актуалізує використання ринкових стимулів щодо екологізації. Лунає заклик до «посилення ринкових стимулів щодо екологізації шляхом прямого («зелені» державні закупівлі) і непрямого (екологічна сертифікація та екологічне маркування) підвищення попиту на екологізацію діяльності та екологічні товари та послуги» [7, с. 22]. Науковці помічають динаміку інституційного середовища в екологічній сфері, проведення інституціональних перетворень за участю держави, бізнесу і громадських структур. Евристичний потенціал довели два підходи, а саме: системний, який дає змогу виділити структуру та організацію соціальних, економічних та екологічних систем і аксіологічного підходу, який дозволяє враховувати цінності, мотиви потреби та інтереси учасників інституціонального забезпечення екологізації економічної та інших видів діяльності [8, с. 44]. Проблеми організаційно-управлінського аспекту соціального партнерства в екологічній сфері досліджує К. Хафізова [9]. В. Верховін та О. Іонов виокремили різні форми інформаційного партнерства в умовах сучасного громадянського суспільства (конституційні, спеціалізовані та проблемно-дискусійні, правові форми). *Разом із тим відбувається визнання незадовільною ситуації у сфері нормативно-правового забезпечення інформаційної безпеки, в тому числі пов'язаної з екологічною безпекою* [10, с. 120]. Ми передбачаємо, що конкретні дієві механізми реалізації базових положень екологічної безпеки можуть бути реалізовані шляхом впровадження інформаційного партнерства.

Мета статті – визначити фактори, які актуалізують дослідження практик впровадження інформаційного партнерства в екологічній сфері.

Виклад основного матеріалу. Інформаційне партнерство в екологічній сфері ми розглядаємо у трьох вимірах: 1) інформаційне партнерство на концептуальному рівні передбачає його теоретико-методологічне обґрунтування відповідно до наявних екологічних викликів. В інформаційному суспільстві інформаційне партнерство стає ключовою концепцією усталеного соціального й екологічного розвитку; 2) інформаційне партнерство як доктрина або стратегія передбачає проблематизацію екологічних проблем і включає розробку конкретних спільних кроків, дорожніх карт, програм та планів дій як пошук шляхів вирішення актуальних екологічних проблем; 3) інформаційне партнерство як образ дій партнерів під час вирішення ними різноманітних екологічних питань, що становлять обопільний інтерес, демонструє підготовку, прийняття й реалізацію управлінських рішень, спрямованих на екомодернізацію.

Інформаційні партнери в екологічній сфері – це учасники взаємодій у системі «Суспільство–Людина–Природа», які беруть участь у різних формах, форматах і видах інформаційного обміну з різноманітних екологічних питань, що становлять обопільний інтерес. Простір інформаційного партнерства включає інформаційно-комунікативні взаємодії інформаційних партнерів на різних рівнях і в різних формах. В. Верховін та О. Іонов запропонували виділення «універсального поля інформаційного партнерства, яке: виходить за рамки державних і національних кордонів; базується, перш за все, на свободі індивідуального вибору; виключає маніпулятивний вплив на споживача інформації тих структур, які в цьому зацікавлені; руйнує асиметрію і нееквівалентність інформаційного обміну між тими, хто пропонує інформацію, і тими, хто її споживає; сприяє встановленню прямого діалогу між різними користувачами і інтерпретаторами інформації; дозволяє будь-кому, хто зацікавлений у цьому, заявляти про себе і представляти свою точку зору; забезпечує формування численних локальних інформаційних співтовариств, які об'єднуються за різними критеріями і соціальними інтересами незалежно від того, де просторово і географічно вони знаходяться» [11, с. 132–133].

У процесі розгляду факторів актуалізації інформаційного партнерства у взаємодії «Суспільство – Людина – Природа» ми спираємося на підхід І. Дзялошинського і М. Дзялошинської, які зробили спробу визначити переваги інформаційного партнерства, окреслили його принципи, специфіку партнерської комунікації і обґрунтували базовий тренд розвитку інформаційного партнерства як перехід від інформаційного супроводу до інформаційного партнерства. Поняття «інформаційне партнерство» ми розглядаємо в контексті його соціально-технологічного наповнення «як технологію спільного визначення проблемних зон і пошуку оптимальних для всіх суб'єктів рішень» [12, с. 354].

Інформаційний супровід розглядається «як технологія узгодження позицій суб'єктів соціального розвитку» [12, с. 351]. Інформаційний супровід покликаний задовольняти суспільні інтереси через трансляцію інформації, яка становить суспільний інтерес, і передбачає запрошення до діалогової публічної комунікації [12, с. 353].

Аналіз наукової літератури дає змогу виділити сім факторів актуалізації інформаційного партнерства в сучасному інформаційному суспільстві.

1. Збільшення масштабів екологічної шкоди і деградація цінних природних ресурсів. Цей процес прискорився з 1970 р. (табл. 1).

Таблиця 1

П'ять прямих факторів втрати природи прискорилися з 1970 р.

Зміна використання земель та моря	Половина всіх придатних для життя земель нині використовується для сільського господарства та тваринництва. За останні роки ми щорічно втрачаємо понад 3 мільйони гектарів тропічних первинних лісів, однієї з найбільш біорізноманітних екосистем у світі. За останні 50 років спостерігалось в чотири рази збільшення кількості мертвих зон, тобто районів, в яких рівень кисню занадто низький, щоб підтримувати більшість морських мешканців; у всьому світі існує понад 400 мертвих зон.
Зміна клімату	Пожежі в бореальних лісах нині більш масштабні та руйнівні, ніж за останні 10 000 років; 26 кліматичних моделей прогнозують, що умови, що роблять пожежі більш частими та суворими, значно збільшать потепління, з більшими втратами (> 99%) при 2 °C.
Використання та експлуатація природних ресурсів	93% рибних запасів нині ловлять на максимально стійких рівнях або за їх межами. З 1970 р. щорічний видобуток природних ресурсів, включаючи вичерпне паливо та біомасу, збільшився на 3,4 пункти.
Забруднення	В усьому світі на посівах щороку вносять близько 115 мільйонів тонн мінеральних азотних добрив; п'ята частина цих надходжень азоту накопичується в ґрунтах та біомасі, тоді як 35% потрапляє в океани.
Інвазивні чужорідні види	Відмічено збільшення на 70% немісцевих видів, що негативно впливає на місцеві екосистеми та біорізноманіття.

[13, р. 11]

Країни розробляють реєстри забруднених об'єктів, проведення реабілітаційних заходів, повторне освоєння раніше використаних територій у депресивних районах, створення фондів довгострокового державного фінансування ефективного природокористування, визначення подальшої долі безгоспних екологічно небезпечних об'єктів [14].

2. *Загострення конфліктності у природокористуванні та охороні навколишнього середовища.* Еколого-економічні протиріччя в сучасній системі природокористування проявляються на різних рівнях: глобальному і локальному [15]. Однак до цього часу бракує ефективних соціальних механізмів розв'язання екологічних конфліктів і попередження їхніх негативних соціальних наслідків. Крім того, до цих конфліктів включаються нові учасники внаслідок усвідомлення ними своїх екологічних інтересів. Насамперед йдеться про різні групи громадськості, які в сучасному українському суспільстві задіяні в процесі децентралізації і необхідності вирішувати на місцевому рівні низку екологічних проблем.

3. *На фоні усвідомлення цінності біорізноманіття перегляд трьох основних соціокультурних моделей відносин людини і природи: утилітарної, наукової та етико-естетичної* [16, с. 327]. На фоні переосмислення таких цінностей, як прибуток, людське життя і суспільне благо, екологічна тематика стає проблемно орієнтованою і соціально значущою.

4. *Практична вичерпаність потенціалу практики екологічної відповідальності бізнесу.* Концепція соціально та екологічно відповідального бізнесу активно розроблялася з другої половини ХХ століття як стратегія сталого розвитку. Однак добровільна відмова від нецивілізованих способів ведення бізнесу, в тому числі за рахунок недотримання екологічного законодавства, не отримала поширення. В. Гассій та І. Потравний виокремили такі сутнісні характеристики екологічно і соціально відповідального бізнесу: вихід бізнесу з мінімальних рамок самозабезпечення і внесок власних ресурсів у довгостроковий розвиток внутрішнього і зовнішнього середовища; реалізація заходів екологічної та соціальної спрямованості – збереження добре оплачуваних робочих місць, виробництво якісних товарів і послуг, охорона природи, чесне ділова поведінка; урахування мінливих суспільних очікувань стосовно не тільки своєї продукції і підвищення прибутковості, але і своєї участі у формуванні національної та регіональної економік [17, с. 180–181].

5. *Пошук нових дієвих інструментів і механізмів для досягнення згоди (консенсусу) між зацікавленими сторонами – бізнесом, владою і суспільством у сфері природокористування і охорони навколишнього середовища.* Загострення проблеми взаємодії держави, бізнесу і громадськості у вирішенні екологічно значущих питань [18].

6. *Криза екологічно орієнтованих соціальних дій у вигляді екологічних ініціатив і рухів.* Інформаційне партнерство здатне мобілізувати учасників екологічних подій, надати екологічним ініціативам прогнозованості, мобілізаційної сили.

7. *Відбувається розширення інституційної екологічної відповідальності.* Наприклад, із боку банківської системи стали впроваджуватися відповідні цільові екологічні програми. Так, 24 млрд грн розмістили

українці на екологічному депозиті одного з українських банків. Кошти спрямовуються на фінансування виключно проєктів із захисту навколишнього середовища. Ці реальні вклади в екомодернізацію країни вже працюють для фінансування 63 енергоефективних проєктів [19]. Зазначимо, що без відповідної екологічної відповідальності важко вирішити також екологічні проблеми, що виникають із поширенням у сучасному суспільстві одноразової культури. Зокрема, Л.М. Хижняк та Л.В. Новікова акцентують на тому, що масове використання одноразової продукції призводить до різкого загострення екологічних ризиків. Сучасну екологічну ситуацію дослідники характеризують як глобальну антропогенну екологічну кризу. Передбачити й запобігти її негативним соціальним наслідкам можуть екологічно грамотні управлінські рішення, які базуються, передусім, на експертному науковому знанні [20]. Тобто в середовищі екологічного інформаційного партнерства мають бути експерти з екологічних питань, які представлять різні наукові напрями.

Однак все ще залишається незначною інституційна підтримка інформаційного партнерства в процесі проведення екомодернізації. Ми пропонуємо виділити три групи інститутів, а саме: інститути, що виробляють екологічні цінності, норми; інститути, що транслюють екологічні цінності, норми; інститути, що контролюють дотримання учасниками екологічних взаємодій екологічних норм та екологічної безпеки (рис. 1).

Рис. 1. Інституційне забезпечення інформаційного партнерства

Інформаційне партнерство може реалізовуватися як на інституційному рівні, так і на особистісному. На особистісному рівні відбувається певна персоніфікація інформаційного обміну, яку О. Суська визначає як «уособлення певного типу і змісту комунікації (як інтерперсональної, так і масової) конкретно особою, з притаманними саме їй характерними особливостями психо-комунікативної організації інформаційного обміну й відтворення тексту (в широкому розумінні цього слова)» [21, с. 7].

Виділимо основні труднощі розробки технологій інформаційного партнерства в екологічній сфері: відсутність чіткого визначення інформаційного партнерства та нерозробленість його критеріїв щодо екологічних проблем різного рівня (глобальних, регіональних, локальних; особистісних та інституційних); недостатня інституційна підтримка інформаційного партнерства в процесі проведення екомодернізації; в інформаційному екологічному просторі можливе існування різних інформаційних партнерств, що різняться рівнем прозорості інформаційного обміну, рівнем довіри між інформаційними партнерами, силою впливу на рішення екологічних проблем.

Висновки і пропозиції. Хоча науковці приділяють чимало уваги питанням взаємодії держави, бізнесу і громадськості у вирішенні екологічно значущих питань, необхідно розширення учасників соціального партнерства в екологічній сфері. Інформаційне партнерство в екологічній сфері також базується на новому співвідношенні трьох основних соціокультурних моделей відносин людини і природи: утилітарній, науковій та етико-естетичній, де утилітарна модель нині втрачає домінуючу роль, а роль екологічної етики підвищується, усвідомлюється необхідність подолання протиріччя між біоцентризмом та антропоцентризмом.

Проблема відносин природи і людини технологізується. Відбувається перехід від вивчення різних аспектів взаємодії природи і людини до технологізації цієї взаємодії на основі інформаційного партнерства.

Щодо перспектив подальшого розвитку в цьому напрямі потрібно розробити підхід, який би базувався на балансі інтересів учасників інформаційного партнерства в екологічній сфері.

Список використаної літератури

1. Ефременко Д.В. Экоциальные исследования и анализ эколого-политических дискурсов. *Социологический ежегодник 2009* : Сборник науч. трудов / РАН. ИНИОН. Ред. и сост. Н.Е. Покровский, Д.В. Ефременко. Москва, 2009. С. 357–377.
2. Яницкий О.Н. Хромающая экосоциология. *Вестник Института социологии*. 2010. № 1. С. 230–241.
3. Хумарова Н.И., Мартненко А.И. Финансовые аспекты адаптации Украины к международному экологическому партнерству. *Фінанси України*. 2013. № 12. С. 60–69.

4. Заярний О.А. Правове забезпечення розвитку інформаційної сфери України: адміністративно-деліктний аспект : монографія. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2017. 700 с.
5. Захист прав, свобод і безпеки людини в інформаційній сфері в сучасних умовах : Матеріали другої науково-практичної конференції, 21 травня 2020 р., м. Київ / Упоряд.: С.О. Дорогих, В.Ф. Фурашев, В.Г. Пилипчук, О.В. Петришин. Київ, 2020. 376 с.
6. Велиева Д.С., Пресняков М.В. Социальное партнерство: новые подходы к решению экологических проблем. *Экологическое право*. 2008. № 6. С. 19–24.
7. Содействие экологизации деятельности малых и средних предприятий. Украина. Январь 2016 г. URL: <https://www.oecd.org/env/outreach/Ukraine%20pilot%20project%20report%20RU.pdf> (дата звернення: 30.09.2020).
8. Одегова Ю.В., Мочалова Л.А. Развитие институтов социального партнерства между местными органами власти, бизнесом и общественностью (на примере реализации экологических проектов). *Муниципалитет: экономика и управление*. 2015. № 1 (10). С. 42–48.
9. Хафизова К.Н. Социальное партнерство в экологической сфере: организационно-управленческий аспект (по материалам республики Татарстан) : монография. Казань, 2011. 143 с.
10. Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки : монографія / О.Ф. Новікова, О.Г. Сидорчук, О.В. Панькова [та ін.]. Київ : Львів : ЛРІД НАДУ, 2018. 184 с.
11. Верховин В.И., Ионов А.А. Особенности информационного партнерства в условиях современного гражданского общества. *Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология*. 2015. № 3. С. 115–133.
12. Дзялошинский И.М., Дзялошинская М.И. От информационного сопровождения к информационному партнерству. *Вопросы теории и практики журналистики*. 2015. Том 4. № 4. С. 349–365.
13. Nature Risk Rising: Why the Crisis Engulfing Nature Matters for Business and the Economy. 2020 World Economic Forum. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_New_Nature_Economy_Report_2020.pdf (дата звернення: 30.09.2020).
14. Ледащева Т.Н., Чернышёв Д.А. Анализ зарубежного опыта решения проблем накопленного экологического ущерба. *Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ»*. 2014. № 6. URL: <http://naukovedenie.ru/PDF/83EVN614.pdf> (дата звернення: 30.09.2020).
15. Экологические конфликты в современной системе природопользования / под ред. С.Н. Бобылева и В.В. Сабадаша. Сумы : Университетская книга, 2010. 352 с.
16. Яницкий О. Н. Экосоциология: к сравнительному анализу развития дисциплины в Европе и США в XX в. *Социологический ежегодник 2009* : Сборник науч. тр. / РАН. ИНИОН. Ред. и сост. Н.Е. Покровский, Д.В. Ефременко. Москва, 2009. С. 324–356.
17. Гассій В.В., Потравний І.М. Екологічна відповідальність бізнесу як елемент державно-приватного партнерства. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2011. № 3. Т. 1. С. 179–187.

18. Хафизова К.Н. Конфликт экономики и экологии: проблемы и пути решения. *Национальные интересы: приоритеты и безопасность*. 2012. № 11 (152). С. 38–46.
19. Вклады в экомодернизацию страны уже работают. URL: <http://www.golos.com.ua/rus/article/327725> (дата звернення: 30.09.2020).
20. Хижняк Л.М., Новікова Л.В. Контексти одноразової культури в інформаційному суспільстві. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2018. Вип. 79. С. 64–70.
21. Суська О.О. Персоніфікація інформаційного обміну : монографія. Київ : Логос, 2013. 256 с.
-

Khyzhniak O. V., Khyzhniak K. V. Relevance factors of information partnership in ecological sphere

The article considers information partnership in the ecological sphere in three dimensions: 1) as a concept; 2) as a doctrine or strategy; 3) as a way of partners' action in solving various environmental issues of mutual interest. The authors identify seven main factors in the actualisation of information partnership in the modern information society: 1) increasing the scale of environmental damage and degradation of valuable natural resources; 2) exacerbation of conflicts in nature management and environmental protection; 3) against the background of awareness of the value of biodiversity, a review of the three main socio-cultural models of human-nature relations: utilitarian, scientific and ethical-aesthetic; 4) practical exhaustion of the potential of the practice of environmental responsibility of business; 5) search for new effective tools and mechanisms for reaching an agreement (consensus) between stakeholders – business, government and society in the field of nature management and environmental protection; 6) crisis of ecologically oriented social actions in the form of ecological initiatives and movements; 7) there is an expansion of institutional environmental responsibility. However, there is still insufficient institutional support for information partnership in the process of eco-modernisation.

The main difficulties in the development of information partnership technologies in the environmental sphere include the following: the lack of a clear definition of information partnership and the lack of criteria for environmental issues at different levels (global, regional, local); insufficient institutional support of information partnership in the process of eco-modernisation; in the information ecological space there may be different information partnerships, which differ at the level of transparency of information exchange, the level of trust between information partners, the strength of influence on solving environmental problems.

Key words: *information partnership in the ecological sphere, information partner, institutional support of information partnership, space of information partnership, relevance factors of information partnership in the ecological sphere.*

УДК 316

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.87.8>

І. А. ЧУДОВСЬКА

доктор соціологічних наук,
доцент кафедри галузевої соціології
факультету соціології,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЧИ МОЖНА ЗМІНИТИ ОСВІТНІ ПРАКТИКИ В УКРАЇНІ?

Ця стаття – це спроба розглянути освіту на макро- і на мікрорівнях, де освітні структури представлені через індивідуальні практики суб'єктів. Не можна охопити всієї багатогранності методологічних підходів щодо освіти, тому увага була зосереджена на освіті, де вона позиціонується як процес поєднання навчання, виховання і досвіду, завдяки цій моделі було показано існування асиметрії щодо присутності даних компонентів у вищій та середній школі. У цьому випадку основним припущенням було те, що результати реформування освіти і є демонстрацією впровадження соціальних змін в освіті. Зроблено загальний зріз стану освітніх практик на рівні вищої і середньої освіти; виявлено існування досить неоднозначних протилежних моментів: як позитивних, так і негативних, що мають сталі тенденції в цій сфері. На основі результатів дослідження українського населення можемо констатувати, що українці мають обмежений доступ до інформації з фінансування освіти, щодо впровадження реформ та нерівномірного та несистемного їх втілення. Це створює сприятливе підґрунтя для імітації реформування і невірних очікувань, що в кінцевому випадку руйнують відносини довіри, які є фундаментальними в освітніх практиках для всіх суб'єктів.

На мікрорівні показано, що фактично відсутня змога активних агентів впроваджувати нові освітні практики: частка приватної освіти в Україні за весь період незалежності дуже низька порівняно з іншими країнами, і маємо відсутність інноваційної стратегії щодо створення умов для розвитку агентів змін, якими є вчителі, батьки і діти і всі зацікавлені особи.

Кожен освітній рівень в українському суспільстві, маючи свою специфіку, є «незавершеним продуктом» освітнього реформування: дитячі садки, середня школа, вища школа чи та ж освіта для дорослих. Такий стан речей пов'язаний не лише з економічними чинниками, як показано у статті, а перш за все, з ментальними характеристиками, станом відносин між державою і суб'єктами освітніх процесів. Довіра, відкритість, професійність, етичність, які формуються в межах окремої культури, визначають позитивну чи негативну тенденцію щодо впровадження освітніх реформ. Країни з сталими відносинами довіри в суспільстві демонструють і відповідну гнучкість до впровадження реформ в освіті. Маємо низький рівень довіри до державних інституцій, що, звичайно, гальмує сприйняття і прийняття освітніх реформ. Приклади країн, які показують позитивні тенденції в розвитку освіти, базується на відносинах високої довіри, що формувалися десятиліттями.

Стверджувальна відповідь щодо можливостей втілення реформ, як показано у статті, може мати реалізацію, якщо будуть визначені і втілені принципові положення щодо освітніх практик. Крім того, зміни потребують спільних дій від усіх учасників освітнього процесу. Культурна складова частина виступає точкою відліку і рівноцінним чинником разом з економічними, технологічними, правовими факторами. Досить непомітним і не взятим до уваги належним чином є процес інформування і здійснення просвітницької діяльності щодо впровадження освітніх реформ серед населення. У статті показано, що соціальні зміни в освітніх практиках мають свою соціокультурну специфіку, а також ланцюг універсальних алгоритмів, які, якщо їх змінити, здатні покращити стан освітніх процесів.

Ключові слова: освіта, освітній процес, вища освіта, виховання, досвід, довіра.

Постановка проблеми. Нині тільки лінивий не звертається до проблематики освіти. Її можна зарахувати до трійки найбільш топових тем, разом із політикою і рекламою, де практично кожен може щось оповідати, видаючи себе за експерта. Удавати ще не означає бути. Дивовижним у нашому випадку є те, що багато речей, які пов'язані з проблематикою освіти, також певною мірою є ілюзорними. Саме в балансуванні між наявними фактами і процесами в цій сфері та дискурсом, що виникає навколо цієї проблематики, знаходиться конкретна людина, яка прагне створити своє власне уявлення про зміни в освіті. Незважаючи на популярність та актуальність цієї теми серед науковців, ми не маємо однозначного розуміння, що таке освіта, яку людину можемо назвати освіченою... При цьому варто зазначити, що людина стає освіченою тільки у відповідному культурному середовищі. В одних і тих самих умовах одна людина може стати освіченою, а інша – ні. Так, освіта передбачає наявність багатьох запитань і не на всі ми маємо відповіді. У цьому сенсі результат освітнього процесу залишається невідомим. У принципі, ніхто не може сказати як людина стає освіченою людиною. Із року в рік хтось щось вивчає, рахує, танцює, співає... і ось отримуємо освічену людину. Водночас інша дитина робить теж саме, але результат отримуємо не такий, як очікували. Атестат, диплом, сертифікат можна мати і навіть не один, але ми не завжди можемо назвати при цьому людину освіченою, тому щодо освітніх проблем залишається багато запитань. Зазначені речі не додають оптимізму. Однак є кілька передумов, що збільшують наші шанси на отримання бажаних результатів, тобто побачити саме освічену людину, в результаті створення сприятливого середовища для розвитку. Фактично, усі реформи у сфері освіти артикульовані владою, «спрямовані» на формування саме сприятливого клімату, який би «дозволив проявитися освіченості». За час незалежності в населення так і не сформувалося позитивного сприйняття реформування освіти. Одна з останніх концепцій реформування освіти, НУШ, також не викликала захоплення, її підтримали 26%, а негативно ставляться

41,8% [8]. З одного боку, наявна артикуляція впровадження реформ зі сторони різних урядів, з іншого боку, досить пасивна підтримка зі сторони населення, і при цьому існує «видима» необхідність змін в освітніх процесах. Шляхи подолання таких протиріч і становлять проблемне поле цього дослідження. Стає зрозумілим, що реформування чи зміни в освіті мають різні завдання і різні ресурсні можливості, але дослідники освіти зазначають спільне проблемне поле, яке має місце у зв'язку з технологізацією та процесами глобалізації: наявна девальвація освіти, її діджиталізація створюють додаткові виклики. Тобто реформування освіти мало б здійснюватися на випередження, що реалізувати ще складніше. Впродовж усього існування процесу передачі знань, цінностей, норм відбувалися спроби зі сторони науковців і, зокрема, соціологів у той чи інший спосіб пояснити, чим же є освіта, хоча поки що ми не маємо узгодженого аналітичного визначення «освіти». Робочим поняттям у цьому дослідженні стало розуміння освіти як єдності навчання, виховання і досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До освітньої проблематики свого часу долучалося багато соціологів, і те, що є низка спеціальних теорій, а також ціла галузь досліджень у вітчизняній соціологічній науці, лише додає розуміння існування всієї багатогранності, яка має місце щодо розуміння категорії «освіта», з якою пов'язаний цілий ланцюг смислових конструктів: освіта як соціальний інститут, функція культури, технологія, що змінює дизайн і сам простір освіти, соціальна практика, процес, що виражає певну динаміку розвитку суб'єкта. Кожна з граней – по суті, окремий дослідницький напрям.

Метою статті є спроба відповісти на запитання, чи все-таки можливі суттєві «видимі» зміни в освітніх процесах в українському суспільстві, при цьому за основу взято модель *освіти як процесу, що має власну динаміку і реалізується через освітні практики*.

Виклад основного матеріалу. Охопити все і одразу неможливо, але основними методологічними засадами для цього дослідження стали праці П. Бурдьє (концепт практики та результати його дослідницьких розвідок у сфері освіти), а також доробок М. Арчер, яка сформувала типологію освітніх систем, у межах яких можуть формуватися особливі внутрішньогалузеві області, зокрема, навколо проблем: стратифікації знання, сільських і міських шкіл, гендеру, шкільного менеджменту, мультикультуралізму, середньої і вищої школи, державної і приватної школи, навчальних планів. М. Арчер вважає: «Освітня система – це загальнонаціональне і диференційоване об'єднання інститутів, які надають формальну освіту. Компоненти цього об'єднання інститутів пов'язані між собою. Контроль і спостереження за цими інститутами формальної освіти здійснює уряд» [13, с. 20]. Таке розуміння освітньої системи дає змогу розглядати зв'язок і відповідальність саме влади за здійснення чи створення ілюзій із реформування освіти вже на стадії артикуляції принципів реформування.

Також дослідниця досить ретельно здійснила саме критичний аналіз у напрямі макро- і мікрорівнів і створила власну теоретичну конструкцію щодо можливості їх поєднання. «Цикл завершується утворенням нової структури, яка ініціює наступний цикл, оскільки створює умови для нових інтеракцій» [12, с. 5–10]. У межах здійснення аналізу саме освітніх практик ми вже не можемо обмежуватися лише макрорівнем і робити акцент на інституціональному аспекті: на освіті як системі чи підсистемі, творення, функціонування. Освітня система, її відновлення, функціонування чи реконструкція пов'язані безпосередньо з конкретними суб'єктами, їх активністю, що потребує вивчення суб'єктів через цілу мережу інтеракцій як «своєрідної павутини» в освітній системі. М. Арчер використала свою аналітичну модель для вивчення умов формування і функціонування державних освітніх систем як демонстраційний кейс є застосування цієї схеми у випадку аналізу історії формування національних освітніх систем Франції та Англії [12, с. 14]. Аналіз і становлення освітніх систем у спектрі різних областей в українському суспільстві ще має знайти дослідницьке продовження. Врахування ж значимості дослідження суб'єкта з перспективи мікрорівневого підходу для розуміння функціонування освітньої системи стає очевидним, адже саме суб'єкт виступає безпосереднім носієм структур, що формує відповідні практики. Власне, іншим не менш важливим поняттям для нашого дослідження є поняття «практика». У підході, запропонованому французьким соціологом П. Бурдьє (книга «Практичний глузд», відома як маніфест теорій практики), «практика» аналізуватиметься через «об'єктивно-суб'єктивні структури» На думку П. Бурдьє, практика завжди чимось зумовлена, від чогось залежать її умови і передумови – її ж атрибути, оскільки формують ситуацію готовності до дії. Практика – це все те, що соціальний актор робить сам і з чим він зустрічається в навколишньому світі. Саме практика служить опосередкованою ланкою між габітусом і соціальним світом. Розуміння практики, яке пропонує П. Бурдьє, дає змогу вести мову про різноманітні види практик, які виступають посередниками між акторами і разом із тим впливають на їх формування [2]. Акцентувавши на двох базових властивостях практики – на здатності до опосередкування та формотворчому потенціалі – можемо розглядати освіту як відповідну соціальну практику, що виступає посередником між культурою та суб'єктом. *Освітня практика є ресурсом, що реалізується через єдність навчання, виховання та досвіду на всіх рівнях.* Вона не замкнена лише в аудиторії, класі чи дома, вона «розчинена» в усіх соціальних практиках, оскільки скрізь, де відбувається навчання, виховання або суб'єкт набуває досвіду, ми маємо справу з освітою. Цілісність більш-менш усвідомлених і буденних дій з отримання знань, умінь, навичок і соціальних цінностей, ідеалів, культурних зразків – все це також освітні практики. Звичайно, коли йдеться про керовані соціальні зміни, ми звертаємося до регульованих

освітніх практик, де дії є (мають бути) цілеспрямованими, стратегічно спланованими, нормативно скерованими щодо реалізації навчального процесу, маємо на «виході» іншу справу. У формалізованому плані освітні практики включають у себе завершений цикл від озвучування плану дій, розробки стратегії, навчально-методичних матеріалів до проведення занять у різних формах, контролю виконання завдань, оцінювання знань, умінь і навичок. Стійкість освітніх практик забезпечується використанням традиційних технологій, а їх зміна – введенням інноваційних технологій у навчання і виховання, які мали б апіорі ставати домінуючими.

Так вже складається, що, як правило, саме навчання стає первинним і головним. Якщо йдеться про реформування, то саме зміни відбуваються в межах цього компонента. Реформування освіти апіорі стає асиметричним. Ми маємо справу з тим, що посилюється акцент на навчанні і у певному сенсі виховання та досвід стають вторинними. Реформування освітніх практик зосереджене саме на складовій частині навчання. Куди б ми не звернули увагу, ведуть мову про те, щоб навчити: в садочку, у школі, в університеті, вдома... Та навчити всього, що в подальшому житті виявиться потрібним, та й навчити назавжди просто неможливо, що ж тоді? Звичайно, навчання як компонент освітньої практики є важливим, та через навчання актор не стає розумнішим, він набуває більше знань, вмінь, навичок, але щоб сформувати якісні зміни, необхідно набагато більше всього. Поки що реформатори, далекі від розуміння єдності освітнього процесу, та зосереджені саме на навчанні, а не на вихованні, саме навчання знаходиться в пріоритеті і є домінуючою практикою. Коли йдеться про соціальні зміни, реформування, то саме на цей аспект спрямована діяльність. Будь-яка практика має формотворчий потенціал, і досить природною є пізнавальна і творча діяльність, у межах якої і відбуваються формування досвіду, а також виховний процес. Так і творчий, і виховний процес потребують свободи і порядку як передумов для здійснення вибору. Що і як діти дорослі і менші дорослі можуть вибирати? Які освітні практики дають змогу розвивати такі компетенції? У цьому моменті ми практично заходимо в глухий кут. Якщо у вищих навчальних закладах, номінально є змога хоча б частково щось вибирати, то в середній ланці ця процедура практично відсутня. Як отримати той власний суб'єктивний досвід, що в певному сенсі і сприяє не тільки розумінню знань, а не лише його механічному запам'ятовуванню. Ще на початку ми визначилися з тим, як розглядаємо освіту: це не просто навчання як процес засвоєння знань, а й виховання та досвід. Моменти досвіду, який, як правило, ми набуваємо через практику, моменти виховання по факту випаровуються з освітнього процесу. Чи ми можемо назвати хоча б одну програму, в якій би йшлося про виховання у вищій школі: за формування професійних компетенцій ми втрачаємо людину. Тому що саме ми змінюємо, а що варто змінити, це відкрите запитання.

Самі ж соціальні зміни можна розглядати досить по-різному. У гуманітарному і в соціологічному дискурсі, зокрема, ми маємо досить щільні напрацювання щодо розуміння соціальних змін. Усі процеси соціальних змін можна розглянути «1) за характером домінуючих уявлень щодо переходу від одного стану в інший – еволюційний та революційний; 2) із позиції історичної процесуальності та періодизації – лінійну, циклічну, нелінійно-синергетичну» [7, с. 21]. Сучасний польський соціолог П. Штомки здійснив аналіз соціальних змін, показавши відмінності як категоріально-понятійного апарату, який використовувався для опису цих процесів (зміни, трансформація, прогрес...), так і описавши агентів соціальних змін та наслідки соціальних змін [10]. У цій дослідницькій розвідці соціальні зміни у сфері освіти розуміються як різниця між станом освіти, попереднім та можливим, допускаючи, що реформування, яке проголошується активними агентами соціальних змін у сфері освіти, мало б певні результати. Соціальні зміни в освіті в нашому випадку конкретизуються в емпіричній інтерпретації як реформування освіти. Яким була є і якою мала б бути освіта майбутнього? «Рівень освіти середнього жителя України перевищує показники громадян інших країн із високим рівнем доходів на кшталт Великої Британії та Німеччини. Крім того, Україна стала одним із лідерів в охопленні населення вищою освітою... станом на 2017–2018 навчальний рік рівень охоплення вищою освітою сягнув 82%. Частка населення у віці понад 25 років із вищою та незакінченою вищою освітою перевищила 40%, що перевершує середній показник країн ОЕСР і багатьох інших країн» [5]. При тому, що рівень охоплення вищою освітою високий, маємо те, що «частка осіб із вищою освітою серед безробітних зросла з 32% у 2004 році до 47% у 2013 році. Крім того, станом на 2013 рік 40% молодих випускників вишів працювали на посадах нижчого рівня, для яких у вищій освіті немає потреби, порівняно з 29% серед працівників зрілого та старшого віку. Серйозний дисбаланс навичок справляє значний вплив на рівень задоволеності працівників, оскільки 40% роботодавців повідомили про наявність у працівників суттєвих прогалин у навичках, які заважають досягненню цілей бізнесу» [5]. Це на фоні того, що ми маємо одну з найбільш насичених ситуацій щодо кількості вишів у країні. В Україні є 288 університетів. У розрахунку на чисельність населення України це означає в середньому 6,35 університетів на 1 млн осіб. Для порівняння, у Великій Британії аналогічний показник становить 2,45, а у Німеччині – 5,28. Водночас у світових рейтингах можна знайти лише 1 чи 2 українські виші [5]. У 2018 році Україна взяла участь у Міжнародному дослідженні якості освіти PISA, було опитано 6 000 15-річних українців. Це дослідження започаткувала Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), і воно є одним із найавторитетніших джерел інформації про середню освіту у світі. Загалом тестування пройшли 600 000 підлітків із

80 країн. Україна опинилася посередині списку. Та ми отримали не тільки середню позицію: 36% українських підлітків не досягли базового рівня з математичної грамотності. Близько 26% із читацької та з природничо-наукової грамотності. У середньому в країнах ОЕСР кожен п'ятий учень має низький рівень компетентностей, в Україні – кожен четвертий. PISA не перевіряє, чи засвоїли учні програму, а оцінює, чи здатні вони застосовувати знання і навички в житті [8]. Отже, орієнтуючись на середні показники, маємо не найгіршу ситуацію, та, конкретизуючи показники, отримуємо стартову позицію з окремих дисциплін досить кепську. Якщо взяти до уваги, той факт, що реформи у сфері освіти активно були розпочаті саме в 2000 році, то отримані результати PISA можна в певному сенсі розглядати як їх результат. Шкода, що не мали замірів до їх початку. Курс на реформування був розпочатий в 90-х і 2000-х роках, він був закріпленим виданням «Закону про вищу освіту» (2002) в кількох редакціях, введення ЗНО у 2008 році, зміною рівнів системи освіти (2010), та нині основними є «Стратегія реформування вищої освіти 2020», «Нова українська школа», реалізація якої зазначена до 2029 року. У межах останніх стратегій («Нова українська школа») виділяються загальні положення Компетенцій щодо становлення та реформування освітніх практик в Україні, а саме удосконалення освітніх практик інклюзивного навчання, освітні практики вищої, середньої та початкової інституціональної освіти, технологізації, безперервної освіти, педагогічних освітніх практик тощо. Проголошені орієнтири, але деякі принципові позиції щодо освіти так і залишилися незмінними [8]. Наведені дані – це зіставлення часових проміжків між проголошеними реформами та отриманими результатами, звичайно, вони відносні, оскільки не були здійснені заміри на початку реформ, вже вони показують, що порівняно з міжнародною спільнотою, як у випадку PISA, ми маємо більш суттєві прогалини. Чи можна, маючи відповідні показники, в яких реалізуються освітні практики, вважати їх ефективними, – велике запитання. Чи ж є механізми і алгоритми, які реально стають основою і вимірюються для втілення інновацій в освітньому процесі, чи маємо справу із симуляцією і породженням симулякрів у сфері освіти, про які свого часу писав Ж. Бодріяр. Імітація освітніх практик являє собою серйозну проблему для українського суспільства, особливо для освітніх процесів, оскільки вони забезпечують майбутнє. Ми постійно когось наздоганяємо і наслідуємо, без спроби осмислення власного освітнього досвіду, традицій та ресурсів, якщо взяти хоча б останні реформи НУШ. Звичайно, фінська система, яка взята за зразок, ефективна, але вона сформувалася не в чистому ізольованому середовищі, а в певній культурі, яка, власне кажучи, і є базовими умовами для здійснення реформування чи впровадження будь-яких інновацій. Взяти хоча б показники довіри, які мають місце у фінському суспільстві, там наявний високий рівень довіри до всіх гілок влади,

про що свідчать результати досліджень. Він є найвищим серед усіх європейських країн. Довіра – це фільтр сприйняття реальності і тих ініціатив, які пропонує уряд. Вже на старті ми не маємо однакових можливостей: їх спочатку потрібно створити, в іншому випадку, ми не наздоганяємо або ж імітуємо і «щось» у процесі таких практик отримуємо. Це питання-причини, які ще треба з'ясувати: як від артикуляції перейти до реалізації, використовуючи саме дослідження як інструмент. Безперечно, низка макрочинників (економічних, політичних, соціальних) без того відомі... Фінансування освітніх практик маємо, але воно утаємничене, та й періодично озвучені речі порушуються. Чи формує це довіру? Звичайно, ні. У політичній сфері взято курс на реформи, але хоча б наступний чи попередній уряд підбив підсумки реформування, та ні – підтримка освіти у вигляді гасел... Та й на рівні суб'єкта маємо непросту ситуацію щодо імітування навчального процесу. Спочатку батьки вирішують за дитину, а далі – навчальна установа, що вивчати і хто буде навчати (як у випадку вузів). Ті, хто мав би стати агентами змін в освітніх процесах, зацікавлені у збереженні контингенту учнів і забезпеченні себе зайнятістю, а не результатами навчання. Як приклад, поширена освітня практика – репетиторство. Менше знань, більше годин на того ж учня для здійснення додаткових занять за додаткову оплату – репетиторства. Звичайно, і учні, і вчителі як агенти змін досить низько мотивовані. Вже стає тенденцією в нашій країні, що на педагогічні спеціальності йдуть ті, хто нікуди не вступив в інше місце. Дані кількох вступних кампаній показують, що на педагогічні спеціальності йде молодь із найнижчими балами ЗНО, та й частка тих, хто завершує навчання і повертається працювати у школу, досить низька, таким же низьким є рівень перепідготовки підвищення кваліфікації, заробітної оплати, престижу. Все це породжує величезне коло проблем. У тій самій Фінляндії професія вчителя – одна з найпрестижніших. Вчителі створюють ілюзію навчання, а учні – відповідно, що навчаються. Це припущення, звичайно, яке потребує більш ретельного дослідження, з досить простими завданнями зрозуміти включеність як педагога, так і учня в навчальний процес і як це пов'язано з отриманими результатами. Традиційно «списування» в однокласника/одногогрупника як освітня практика розширилося Інтернет-можливостями: «щоб здати не обов'язково знати», до цього ще більше стимулює збільшення саме письмових видів завдань та різні форми тестування. «Згідно з опитуванням 2015 року, яке охопило молодь віком 14–35 років, 67% української молоді цілком або скоріше були задоволені своєю освітою, незадоволених було 14%. Як показало дослідження (GFK-2017 р.), 72% задоволені і дуже задоволені своєю освітою, проте лише 44% молодих українців задоволені якістю освіти в Україні загалом, і тільки третина вважає, що українська освіта відповідає потребам сучасного ринку праці» [9]. Якщо говорити про кількісні показники, то цілком

очевидним є деякі позитивні моменти. Ми маємо досить розгалужену систему вищів, але при цьому молодь, замовники не задоволені відповідністю якістю отриманої освіти, маємо високий доступ до вищої освіти і таку саму високу частку населення, що отримала вищу освіту, але значна частка яких поповнює армію безробітних, маємо низку проблем, які знаходяться на поверхні, з іншого боку, маємо низку скритих проблем. Назначене вище дає змогу констатувати: курс на реформи періодично озвучувався, але реальний стан їх впровадження залишався за лаштунками, оскільки аналіз і вимірювання потребує відповідних досліджень, які, на жаль, не були фундаментом, точкою старту. Позитивним є те, що моніторингові та рейтингові вимірювання, незважаючи на всі недоліки цих процедур, все-таки впроваджуються в Україні. Україна бере участь у міжнародних моніторингових дослідженнях різних рівнів освіти: і середньої, і вищої, створює власні рейтингові показники вищів. При цьому в Україні тільки третина молоді вважає, що українська освіта відповідає потребам сучасного ринку праці [9]. «Для порівняння: опитування Eurobarometer 2014 року показало, що 73% молоді ЄС погоджуються, що їхня освіта дала їм необхідні навички для пошуку роботи відповідно до отриманої кваліфікації» [9]. Більшість (43%) молодих українців вважає, що освіта та навчальні заклади в Україні не відповідають потребам сучасного ринку праці, а третина (33%) думає навпаки [9]. Наприклад, на сферу освіти у 2016 році держава витратила майже 6% від ВВП – це доволі велика частина державних видатків, більше витрачається лише на соціальну сферу, але бюджетні програми нині не мають ані сформульованих цілей, пов'язаних зі станом розвитку людського капіталу, ані моніторингу показників їх досягнення, ані відкритості в механізмах використання цих коштів. За встановленими індикаторами неможливо з'ясувати, ефективна держпрограма чи ні, зрозуміти, на що саме витрачаються кошти платників податків і чи треба їх витрачати більше або менше. Якщо на макрорівні картина стає більш-менш зрозумілою, то на мікрорівні, на рівні агентів все виглядає дещо більш – песимістично. Ілюзія освіченості й імітації стають ключовою тенденцією. Освітні реформи – це не тільки фінансові ресурси, а й людські. Розподіл і використання коштів бюджету, що йдуть на освіту, поки що залишається утаємниченим. Політичні агенти не вдалися до того, щоб відкрито показати обіг коштів в освітній сфері, а значимість людського чинника для впровадження будь-яких реформ ніхто не відміняв. Не менш складним стає питання і кадрового забезпечення освітніх практик. Приватна освіта порівняно з державною за період незалежності так і залишилася на узбіччі (1% приватних шкіл від загальної кількості), а, як правило, саме ці заклади є експериментальними майданчиками для впровадження інновацій. Та звернемося ще до кількох агентів освітніх практик, батьків і дітей. Багато є освітніх закладів, де «навчають одній із найважливіших» компетенцій, бути батьками,

де, крім мережі й окремих курсів, людина могла б поповнити свої знання чи потренуватися у вміннях, які їй необхідні для виконання батьківської чи материнської ролі. Якщо роботодавець зацікавлений у працівникові, створює умови для його розвитку. Чи зацікавлена держава в освічених батьках? Питання відкрите, а батьки як активні агенти освітнього процесу практично повністю випадають з усіх освітніх реформ – вони апіорі «освічені назавжди».

Висновки і пропозиції. Різноманітні політичні агенти, що з'являються в полі політики, не зацікавлені в тому, щоб фінансування було відкритим і тому воно стає ілюзорним; ми не маємо інформації – як проміжної, так і кінцевої про витрати цих коштів. Є загальна цифра в бюджеті, але достеменно не відомо, як були витрачені ці кошти. Ми не відштовхуємося у формуванні стратегії розвитку освітніх практик від власних здобутків: «реформуємо» все і одразу і тому маємо, те, що маємо. Стратегії реформування освітніх практик мають бути не просто артикульовані, а втілюватися за новими принципами, алгоритми яких мають знайти саме практичну реалізацію. Нові принципи – це не побажання, це необхідність для формування нових практик взаємодії на основі: відкритості, системності; вибору й альтернативності; співпраці і партнерства, пізнання та творчості. Принципи освіти мають реалізовуватися практично: від артикуляції до реалізації в конкретному класі, домі, аудиторії.

Освітня реформа – це ризикована прогностична річ і спроба заглянути на кілька кроків вперед потребує врахування цілого комплексу чинників: політичних, культурних, демографічних, економічних, але, найважливіше, це розуміння ролі ключових агентів, які це будуть втілювати на практиці. При цьому освітня практика має розглядатися цілісно в єдності навчання, виховання та досвіду, без преференцій у сторону навчання. Від ілюзій успішного стану наших освітніх практик, із розумінням тих переваг, що маємо (особливо в плані доступності освітніх послуг на всіх рівнях), до формування умов, які б дійсно змінили наявний стан на кращий. Для втілення реформ формування діалогу із суспільством є не менш значущим елементом у всьому ланцюгу реформ, оскільки дає змогу сформувати готовність серед населення до реформ. Системний підхід, врахування максимальної кількості значимих чинників, внутрішня воля і злагоджена команда є стартовим майданчиком для втілення освітніх реформ в Україні.

Список використаної літератури

1. Аналіз рейтингу IMSS та PISA. URL: <https://voxukraine.org/uk/evaluating-ukraine-the-pisa-ranking-ua/>
2. Бурдье П. Практичний глузд / пер. з фр. О. Йосипенко. Київ : Український Центр духовної культури, 2003. 503 с.
3. Бурдье П. Воспроизводство: элементы теории системы образования / пер. с фр. Н.А. Шматко. Москва : Просвещение, 2007. 267 с.

4. Бурдые П. Университетская докса и творчество: против схоластических делений. URL: <http://sociologos.net/book/export/html/461>
5. Дослідження сфери освіти в Україні World Bank Dokuments. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/790931568661644788/pdf/Overview.pdf>
6. Дьюї Д. Досвід і освіта / пер. з англ. М. Василечко. Лондон : Кальварія, 2003. 84 с
7. Нечитайло І.С. Изменение общества через изменение образования: иллюзия или реальность? Харьков, 2015. 351 с.
8. Нова українська школа. URL: <https://nus.org.ua>
9. Реформа України «Нова Українська школа». URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/pova-ukrainska-shkola>
10. Українське покоління Z: цінності та орієнтири. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Ukr_Generation_ukr_inet-1.pdf
11. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. Москва : Логос, 2005. 664 с.
12. Archer M. Sociology of Educational Systems. London : Sage Publications, 1982. P. 127–178.
13. Archer M. Social Origins of Educational Systems. London : Sage Publications, 1979. 815 p.

Chudovska I. A. Is it possible to change educational practices in Ukraine?

This article is an attempt to consider education at both the macro and micro levels. Of all the multifaceted approaches available in sociological discourse, this article addresses only the aspect of education as a process that combines learning, education and experience. This is a study aimed at analyzing social change in education. Where the changes look at processes related to education reform. Education reform is like introducing social change. In fact, it is an attempt to find criteria that would make it possible to understand the current state of Ukrainian education. The general section of the state of educational practices at the level of higher and secondary education is made, and the existence of quite ambiguous opposite points is revealed: both positive and negative, which have stable tendencies. According to the results of the study, the Ukrainian population has limited access to information on education funding and information on reform implementation. At the micro level, it has been shown that, in fact, there is no possibility for active agents to introduce new educational practices.

Each educational level in Ukrainian society has its own specifics and is an “unfinished product” of educational reform: kindergartens, secondary schools, higher schools or adult education. This state of affairs is associated not only with economic factors, as shown in the article, but primarily associated with mental characteristics, the state of relations between the state and the subjects of educational processes. Trust, openness, professionalism, ethics, which are formed within the boundaries of a particular culture, determine a positive or negative trend with regard to the implementation of educational reforms. Countries with stable social relations of trust in society also demonstrate the corresponding flexibility in introducing reforms in education. We have a low level of trust in state institutions, which, of course, hinders the perception and adoption of reforms. For example, countries that show positive trends in the development of education mostly based on a relationship of high trust, which

has been formed for decades. An affirmative answer with regard to educational reforms, perhaps, in the case, as shown in the article, if the fundamental provisions that relate to educational practices are identified and implemented. In addition, changes require joint action by all participants in the educational process. The cultural component acts as a starting point and an equivalent factor along with economic, technological, legal factors. The processes of informing and the introduction of educational activities about educational reforms among the population remain quite imperceptible and without due attention. The article shows that social changes in educational practices have their own specifics, as well as a chain of universal algorithms that, if changed, can improve the state of educational processes.

Key words: *education, educational process, higher education training, experience, trust.*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 303.4:351.74

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.87.9>

Ю. В. ВІЗНИЦЯ

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та масових комунікацій,
Криворізький державний педагогічний університет

І. В. ГРАБОВЕЦЬ

кандидат соціологічних наук, доцент,
в. о. завідувача кафедри соціології та масових комунікацій,
Криворізький державний педагогічний університет

Л. В. КАЛАШНІКОВА

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології,
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ДОВІРА ДО ПОЛІЦІЇ ЯК КРИТЕРІЙ ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЇЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ДОСВІД ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті окреслено особливості вивчення довіри населення України до поліції, проаналізовано діяльність поліції очима самих поліцейських. Автори зазначають, що на початку незалежності України в основу оцінки діяльності української міліції було покладено успадковану з радянських часів систему оцінювання, побудовану на аналізі кримінологічної статистики. В той час соціологічних процедур у процесі досліджень часто не дотримувались, що не могло не позначитись на об'єктивності і надійності їх результатів. Необхідна реформа в системі органів внутрішнього правопорядку привела до кардинальної зміни в оцінці діяльності поліції, надаючи пріоритет у цьому громадськості, а не внутрішньо-системній звітності. Враховуючи, що цілісна концепція дослідження рівня громадської довіри до поліції з урахуванням українських особливостей ще не напрацьована, автори пропонують визначити довіру до поліції як один із критеріїв оцінки ефективності її діяльності. Поліція – це той інститут влади, який безпосередньо контактує із соціумом, при чому в таких відчутних і важливих сферах, як громадська і особиста безпека, права людини і правопорядок, а отже, довіра до неї формує і рівень довіри суспільства до влади загалом, що не може не цікавити науковців.

Автори дослідили рівень довіри до поліції очима самих поліцейських. Використовуючи порівняльний метод, проаналізували результати опитування двох груп: поліцейських-рекрутів, що ще тільки проходять первинну професійну підготовку і не мають досвіду практичної роботи в поліції, та молодих патрульних поліцейських, які вже несуть службу. Обидві групи локалізовано в межах одного міста (Кривий Ріг). Узагальнення даних дослідження дало змогу зробити висновок, що респонденти в обох групах доволі критично налаштовані як стосовно оцінки ефективності діяльності поліції загалом, так і в оцінці рівня ефективності окремих головних напрямів діяльності органів внутрішніх справ із забезпечення громадської безпеки і боротьби зі злочинністю.

Ключові слова: соціальна довіра, оцінка рівень громадської довіри, ефективності діяльності поліції, регіональні відмінності рівня довіри, аванс довіри.

Постановка проблеми. Значення оцінки діяльності поліції можна розглядати як у широкому, загальносуспільному значенні, так і в вузькому, внутрішньоінституційному. У першому випадку (з огляду на виключну суспільну важливість функцій, покладених на правоохоронні органи, – надання соціальних послуг із забезпечення громадської безпеки і порядку та захист прав і свобод громадян) прозора публічна оцінка відкриває можливості громадського впливу на діяльність поліції. У другому випадку адекватна, аргументована оцінка є вихідним пунктом прийняття управлінських рішень щодо тактики, підготовки, структури, кадрів, ресурсів, необхідних для високоефективної діяльності правоохоронних органів.

Після здобуття Україною державної незалежності в основу оцінки діяльності української міліції було покладено успадковану з радянських часів систему оцінювання, побудовану на аналізі кримінологічної статистики. Фіксація правопорушень та реагування на них правоохоронців було компетенцією самих органів міліції. Принципово змінює ситуацію реформа поліції та прийняття Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р., ст. 11 п. 3 якого вказує, що «рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції». І далі п. 4 вказаного закону визначає, що «оцінка рівня довіри населення до поліції проводиться незалежними соціологічними службами в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України» [1]. Але в багатьох керівників ідея зовнішньої незалежної оцінки результатів діяльності органів внутрішніх справ на основі відкритих процедур дослідження громадської думки викликала (та й продовжує викликати) серйозне занепокоєння, суть якого можна звести до двох основних питань: «Чи можуть непрофесіонали оцінювати роботу професіоналів?» і «Чи здатна громадськість до правильного тлумачення одержаної інформації?» Несприйняття змін є, мабуть, природною реакцією будь-якого, особливо такого формалізованого та ієрархічного, як органи МВС, суспільного інституту. Разом із тим у державі зростала впевненість у необхідності

виходу за рамки внутрішньосистемної звітності в оцінці діяльності органів правопорядку і криміногенної ситуації. Результатом стало прийняття у лютому 2018 р. відповідної постанови «Про затвердження порядку проведення оцінки рівня довіри населення до Національної поліції» [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми у вивченні рівня довіри громадськості до поліції (та міліції) в Україні досліджувались такими вченими, як Г.В. Андреева, О.М. Бандурка, А.А. Бова, І.Д. Казанчук, Д.П. Калаянов, К.С. Колесник, А.М. Колодій, О.В. Климовська, рівня довіри – Н.В. Кривельська, В.І. Московець, О.С. Проневич, Ю.О. Свеженцева.

Починаючи з 1994 р. співробітниками Інституту соціології НАНУ проводяться щорічні всеукраїнські опитування громадської думки, низка питань стосується віктимізації українського суспільства, а також довіри до правоохоронних органів.

Разом із тим цілісної концепції дослідження рівня громадської довіри до поліції з урахуванням українських особливостей ще не напрацьовано. Як цілком справедливо зауважує В. Гвоздецький, визначаючи сучасні проблеми оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів, як наслідок наявної в радянській системі плановості розкриття злочинів донині існує «гонитва» за позитивними показниками. Тому навіть в умовах погіршення криміногенної ситуації правоохоронці звітують про порівняно стабільний відсоток розкриття справ, а отже, процвітає корупція, зловживання службовим положенням та інші незаконні дії серед поліцейських, які «запрограмовані» на успіх у боротьбі зі злочинністю [3].

Мета статті. Враховуючи вищезазначене, метою нашої роботи стали дослідження окремих особливостей вивчення довіри населення України до поліції та розгляд діяльності поліції очима самих поліцейських.

Виклад основного матеріалу. Соціальна довіра – головна складова частина і сутнісне наповнення феномена «соціальний капітал», дослідження якого переконливо доводять тісний взаємозв'язок рівня розвитку соціального капіталу з визначальними показниками розвитку соціальної і гуманітарної сфери, культури, економіки, демократії, ефективності функціонування соціальних і політичних інститутів. Довіра до поліції, яку ми досліджуємо, не може розглядатися в ізоляції від рівня довіри до влади взагалі, поліція – це той інститут влади, який безпосередньо контактує із соціумом, причому в таких відчутних і важливих сферах, як громадська і особиста безпека, права людини і правопорядок. Діяльність органів поліції, з одного боку, формує ставлення до влади загалом, з іншого – рівень довіри до поліції в певній мірі є похідною від ставлення громадян до державної влади взагалі. Два роки поспіль (2017 і 2018 роки) дослідницька компанія Gallup, за результатами всесвітнього дослідження, фіксує в Україні найнижчий в світі (2018 рік – 9%) рівень довіри населення до влади [4].

Низький рівень довіри громадян до влади та її інститутів в Україні – це не феномен останніх 3–5 років. На основі довготривалих соціологічних досліджень рівня довіри в українському суспільстві відомий український соціолог професор В. Паніюто робить висновок, що «недовіра стає вже частиною нашої культури» [5, с. 4].

Ще одна обставина, яка привертає до себе увагу при аналізі результатів досліджень, – це регіональні відмінності рівня довіри населення до поліції, що фіксуються соціологічними вимірюваннями в різні роки. Проілюструємо цю обставину лише двома з багатьох прикладів. Порівняльний аналіз рівня довіри громадян України та громадян ЄС до суспільних інститутів та органів влади, зроблений аналітичним відділом Секретаріату Президента України, показав, що залежно від регіону проживання рівень довіри населення до міліції в 2007 році коливався від 13 до 27%:

	<i>Захід</i>	<i>Схід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>м. Київ</i>
<i>Міліція</i>	13,5%	17,2%	24,0%	27,1%	15,0%

Опитування проведено інститутом соціальної і політичної психології АПН України 14–20 липня 2007 року. Опитано 2293 респондента, вибірка репрезентативна стосовно дорослого населення України [6].

Схоже дослідження у 2018 році [7] показало, що:

	<i>Західний</i>	<i>Центральний</i>	<i>Південний</i>	<i>Східний</i>
<i>Повністю довіряю</i>	7,8%	4,5%	5,3%	10,5%
<i>Скоріше довіряю</i>	28,6%	18,3%	18,8%	26,7%
<i>Важко сказати</i>	24,5%	23,3%	15,5%	19,5%
<i>Скоріше не довіряю</i>	17,5%	25,2%	26,1%	14,3%
<i>Зовсім не довіряю</i>	20,3%	28,1%	31,4%	27,1%

У середньому рівень довіри до органів внутрішніх справ знизився на 13,4%, але в центральних та південних регіонах країни зниження рівня довіри є суттєвим (майже на 30%), тоді як у західних областях зниження рівня довіри відбулося лише на 1,4%. Така різниця в рівні громадської довіри до правоохоронців у різних регіонах країни навряд чи може бути пояснена настільки суттєвими відмінностями в ефективності діяльності органів МВС або стилем поведінки поліцейських із населенням, не помітна і кореляція зі статистичними показниками рівня злочинності. Причини, на нашу думку, можуть полягати в культурних та соціальних регіональних відмінностях, які характерні для України: різне співвідношення міського та сільського населення, відмінності в рівнях релігійності та конфесійній належності, диференціації у структурі зайнятості та інших.

Регіональні особливості, які пов'язані з культурою, традиціями, етнічним складом населення, кількістю мешканців, ступенем індустріалізації справедливо вважаються факторами, які утруднюють, зокрема,

порівняння статистичних даних рівня злочинності [8]. Врахування регіонального фактора (вплив якого в Україні є суттєвим) здається правомірним і для вимірювання рівня довіри до діяльності поліції.

Показники динаміки змін рівня довіри до Національної поліції та патрульної поліції в Україні від початку реформування в 2015 році, зафіксовані низкою загальнонаціональних соціологічних досліджень, показали різке зростання рівня довіри до новоствореної патрульної поліції протягом 2016 і 2017 років і стрімке падіння у 2018 році. Така зміна настроїв може бути пояснена, вірогідно, тим, що одержані результати можна інтерпретувати як «аванс довіри», скоріше очікування і надії, зовнішнє враження, ніж висновок, що базується на власному досвіді або інформації. Український соціолог С. Дембіцький зазначає: «1) у разі вимірювання, предметом якого є соціальні феномени, міркування про якийсь істинне значення є досить проблематичними; 2) величина отриманого значення за вимірювання соціального феномена зумовлена здебільшого двома основними джерелами – домінуючим дискурсом індивіда і навколишньою соціальною дійсністю» [9, с. 4]. З огляду на такий підхід, здається продуктивним спробувати дослідити динаміку, з якою змінюються оцінки респондентами того самого феномена під впливом переживання його дії на власному досвіді.

У межах нашого дослідження ми спробували з використанням порівняльного методу, послуговуючись таким інструментарієм, проаналізувати результати опитування двох досліджуваних груп. Перша група – це поліцейські-рекрути, що ще тільки проходять первинну професійну підготовку і не мають досвіду практичної роботи в поліції. Друга група – молоді патрульні поліцейські, які вже несуть службу. Обидві групи локалізовано в межах одного міста (Кривий Ріг). Використання такого прийому, з нашої точки зору, виправдане тим, що ці дві групи подібні за віком, близькі за соціальними показниками (освіта, рівень прибутків, соціальне походження). Вибір респондентами такої специфічної професії, як поліцейський, на нашу думку, свідчить також і про наявність спільних внутрішніх рис, пов'язаних із вибором життєвих стратегій.

Таким чином, в листопаді 2018 і січні 2019 років були проведені опитування слухачів відділення первинної професійної підготовки Криворізького факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. Загальна кількість опитаних – 296, з яких 66,2% – чоловіки і, відповідно, 33,8% – жінки, віком 18–25 років – 57,7%, 25–35 років – 42,3%, вищу освіту мають 84,1% (група 1). У березні 2019 року було опитано 312 поліцейських молодшого складу полку патрульної поліції у м. Кривому Розі, серед яких 84% – чоловіки, 26% – жінки, віком від 18 до 25 років – 29%, 25–35 років – 71%, 81% – з вищою освітою. Середній стаж служби в поліції становить близько двох років (група 2). Близькими є показники у двох групах опитуваних і за матеріальним становищем родин, суттєві відмінності

помітні порівняно з місцем проживання – більшість опитаних поліцейських із полку патрульної поліції (88%) проживають у м. Кривому Розі, тоді як серед тих, хто проходив первинну професійну підготовку, – тільки близько 40%, всі інші – мешканці різних міст, 6% – із сіл.

З огляду на специфіку категорії опитуваних і чутливість поставлених запитань, перед нами, звичайно, поставала проблема надійності отриманої інформації. Беручи до уваги ці обставини, з метою додержання більшої анонімності та конфіденційності, ми відмовились від використання таких форм дослідження, як групові інтерв'ю та робота у фокус-групах, обмежившись заповненням анкет. Свідомо не було введено до змісту анкет питань, пов'язаних з оцінкою діяльності керівництва або оцінки якості підготовки, яку одержують молоді поліцейські, що полегшило доступ до самої можливості проведення опитування. Наближеність результатів по значній кількості питань в обох групах надають впевненості, що поліцейські загалом були відвертими. На користь цього свідчить спостереження за зовнішніми проявами реакції на зміст анкети, зауваження та ті питання, що виникали в респондентів у процесі опрацювання анкет, досить критичний характер значної кількості відповідей. В анкету свідомо було вміщено низку питань, які не мали безпосереднього відношення до мети опитування, але стосувались гострої політичної проблематики і на які респонденти дали відповіді, що значною мірою відрізняються від офіційного трактування подій. Це також, на нашу думку, може свідчити на користь відвертості респондентів. У забезпеченні надійності, одержаної в процесі дослідження інформації, ми спиралися на досвід, зокрема, Niels Usldriks і Piet van Reenen, та їх міжнародного порівняльного дослідження, присвяченого діяльності поліції в посткомуністичних суспільствах [10, с. 222–226].

Розгляд відповідей на перший блок запитань анкети, присвяченого питанням відчуття власної безпеки та безпеки своїх рідних та близьких, показав відмінність в оцінках двох груп респондентів. В оцінці безпеки за місцем проживання майбутні поліцейські виявили баланс між показниками «безпечно» – «небезпечно» на рівні 64,2%, тоді як патрульні поліцейські – лише 22%. Також при відповіді на питання: «Як Ви оцінюєте рівень злочинності в місті(селі районі) де Ви проживаєте?» баланс «високий» – «низький» становив у групі 1 30,9%, а у групі 2 – 60%. На нашу думку, це може бути пояснене, насамперед, саме тим, що більшість патрульних поліцейських, які становлять групу 2, та їх родини проживають у місті Кривий Ріг, де фіксується один із найвищих рівнів злочинності серед міст України. Стосовно відчуття безпечності у своїй країні, то тут показники балансу «безпечно» – «небезпечно» у групі 1 становлять 49,6%, а у групі 2 – 54%.

Відповіді на запропоноване респондентам запитання «На Вашу думку, наскільки ефективною є сьогодні діяльність Національної поліції України?» в обох групах розподілились таким чином:

	Група 1	Група 2
<i>Цілком ефективна</i>	18,7%	15,8%
<i>Скоріше ефективна, ніж ні</i>	48,6%	45,3%
<i>Скоріше неефективна, ніж ні</i>	21,5%	15,4%
<i>Цілком неефективна</i>	3,7%	9,3%
<i>Складно відповісти</i>	7,5%	14,2%
<i>Баланс «ефективно» – «неефективно»</i>	42,1%	36,4%

Серед основних причин, що, на думку респондентів, заважають ефективності діяльності Національної поліції України, з десяти запропонованих позицій як на найбільш суттєві опитані вказали низький рівень заробітної плати (група 1 – 17,6%, група 2 – 16,5%), відсутність належного матеріального забезпечення (група 1 – 20,9%, група 2 – 14,9%), недостатня соціально-правова захищеність (група 1 – 15,7%, група 2 – 21,8%).

Аналіз показує, що оцінка ефективності та успішності поліції як загалом, так і по окремим напрямках діяльності є більш критичною у діючих працівників поліції (група 2), ніж у тих, хто тільки проходить первинну професійну підготовку (група 1).

Стосовно рівня довіри до місцевої поліції, то й тут також поліцейські демонструють нижчий показник (32%), ніж їхні майбутні колеги (42,5%). Значно нижчі в діючих патрульних поліцейських показники балансу рівня «довіри» – «недовіри», ніж у групі 1, і до місцевої прокуратури, судових органів та Служби безпеки України.

Недовіра до правоохоронних органів має практичний прояв у тих ситуаціях, коли потерпілі від злочинної діяльності не звертаються до поліції. Відповідаючи на запитання «Як Ви вважаєте, чи завжди громадяни, які постраждали від злочинної діяльності, звертаються до поліції?», варіант «Не завжди, залежно від ситуації» назвали 54,2% опитаних, які проходять первинну професійну підготовку та 56,3% опитаних поліцейських.

Розподіл відповідей за запропонованими варіантами на питання «Як Ви вважаєте, чому громадяни не довіряють поліції?» вказує на достатню схожість у підходах до розуміння проблеми в респондентів в обох групах. Опитані в обох групах серед найбільш значущих причин недовіри до поліції впевнено вказують на «наявність у громадській думці стереотипного ставлення до поліції», «тотальну недовіру до органів влади, зокрема і поліції», «корумпованість, хабарництво поліцейських», «низький рівень поінформованості людей про діяльність поліції».

Відповідаючи на питання «На Вашу думку, чи підвищилась ефективність діяльності Національної поліції після її реформування?», 58,5% опитаних з групи 1 відповіли «так, безумовно підвищилась» або «скоріше підвищилась, ніж ні», з групи 2 54,8% опитаних вибрали аналогічні варіанти відповідей.

Звертає на себе увагу розподіл респондентів по варіантах відповіді на питання «В якій мірі Ви довіряєте місцевій поліції?»

	Група 1	Група 2
Не довіряю	2,8%	11,3%
Скоріше не довіряю, ніж довіряю	21,5%	21,7%
Скоріше довіряю, ніж не довіряю	52,3%	50,4%
Повністю довіряю	21,5%	13,6%
Складно відповісти	1,9%	2,0%

Індекс інтегральної недовіри («не довіряю» + «скоріше не довіряю, ніж довіряю») в опитаних майбутніх поліцейських склав 24,3%, у патрульних поліцейських цей показник дорівнює 33%. Ми вже зазначали набагато вищий рівень недовіри в діючих поліцейських, ніж у новобранців до судових органів, прокуратури, Служби безпеки України.

Висновки і пропозиції. Звичайно, ми усвідомлюємо, що обмежений характер дослідження двох доволі специфічних груп по кілька сотень респондентів кожна надає істотно обмежену можливість для принципових висновків, які б мали здатність до аргументованої екстраполяції. Водночас оцінка діяльності поліції молодими поліцейськими в межах нашого дослідження не виявилась якісно відмінною від оцінки респондентів із близькими соціальними характеристиками та світоглядними установками без практичного досвіду служби в поліції. Разом із тим стосовно аспектів, безпосередньо дотичних до виконання службових обов'язків, помітна відмінність. Аналіз показує, що оцінка ефективності та успішності поліції як загалом, так і по окремих напрямках діяльності є більш критичною в діючих працівників поліції, ніж у тих, хто тільки проходить первинну професійну підготовку.

Таким чином, узагальнення даних дослідження уможливорює висновок, що респонденти в обох групах досить критично налаштовані як стосовно оцінки ефективності діяльності поліції загалом, так і в оцінці рівня ефективності окремих головних напрямів діяльності органів внутрішніх справ із забезпечення громадської безпеки і боротьби зі злочинністю. Варто також зазначити, що регіональний чинник в оцінці рівня довіри до органів внутрішнього правопорядку відіграє важливу роль і ця обставина має стати приводом для окреслення кола основних проблем поліції й розробки ефективних механізмів їх розв'язання.

Список використаної літератури

1. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-1900000000000>
2. Про затвердження порядку проведення оцінки рівня довіри населення до Національної поліції : Постанова Кабінет Міністрів України від 7 лютого 2018 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/58-2018>

3. Гвоздецкий В. Современные проблемы оценки эффективности деятельности милиции. URL: <http://www.info-library.com.ua/libs/stattya/6295-suchasni-problemi-otsinjvannja-efektivnosti-dijalnosti-militsiyi>
4. World-Low 9% of Ukrainians Confident in Government. URL: <https://news.gallup.com/poll/247976/world-low-ukrainians-confident-government.aspx>
5. Паніотто В., Харченко Н. Суспільна цінність довіри. *KMIC-Review*. 2012. № 4. С. 3–9. URL: [https://kiis.com.ua/materials/KMIS-Review/04\(06\)/ds.php?file](https://kiis.com.ua/materials/KMIS-Review/04(06)/ds.php?file)
6. Довіра у регіональному розрізі. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/may/004>
7. Довіра соціальним інститутам, грудень 2018 р. URL: https://kiis.com.ua/?lan_g=ukr&cat=reports&id=817&page=5
8. Giddens Anthony, *Sociology* (Fifth Edition). Cambridge : Polity, 2006.
9. Дембіцький С.Д. Розробка соціологічних текстів: методологія і практика її застосування : монографія. Київ, 2019. 304 с.
10. Ульдрікс Нільс, Піт ван Реенен. Діяльність поліції в посткомуністичних суспільствах: Насильство у відносинах поліції і громадськості, демократична поліційна модель і права людини / пер. з англ. Київ, 2006. С. 222–226.

Viznytsya Yu. V., Hrabovets I. V., Kalashnikova L. V. Trust in the police as a criterion for evaluating the efficiency of its activities: the experience of empirical research

The article outlines the peculiarities of studying the confidence of the population of Ukraine in the police, analyzes the activities of the police through the eyes of the police themselves. The authors note that at the beginning of Ukraine's independence, the evaluation of the activities of the Ukrainian police was based on a system of evaluation inherited from Soviet times, based on the analysis of criminological statistics. At that time, sociological procedures were often not followed in the course of research, which inevitably affected the objectivity and reliability of their results. The necessary reform in the system of internal law enforcement has led to a radical change in the assessment of police activities, giving priority to the public rather than internal reporting. Given that a holistic concept of studying the level of public trust in the police, taking into account Ukrainian characteristics, has not yet been developed, the authors propose to define trust in the police as one of the criteria for assessing the effectiveness of its activities. The police is the institution of power that is in direct contact with society, and in such tangible and important areas as public and personal security, human rights and law and order; and therefore, trust in it forms the level of public confidence in the government as a whole, which is not may not be of interest to scientists.

The authors examined the level of trust in the police through from the point of view of the police themselves. Using a comparative method, the results of a survey of two groups were analyzed: recruiting police officers who are still undergoing initial training and have no practical experience in the police, and young patrol police officers who are already on duty. Both groups are located within the same city (Kryvyi Rih). The generalization of the survey data allowed us to conclude that respondents in both groups are quite critical both in assessing the effectiveness of the police as a whole and in assessing the level of effectiveness of individual main areas of law enforcement in public safety and crime.

Key words: social trust, assessment of the level of public trust, efficiency of police activity, regional differences in the level of trust, advance of trust.

УДК 378.016

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.87.10>

О. О. КОМАРОВА

кандидат соціологічних наук,
старший викладач кафедри соціології масових комунікацій,
Криворізький державний педагогічний університет

Л. Є. БРАТЧЕНКО

старший викладач кафедри туризму та економіки,
Криворізький державний педагогічний університет

В. І. БАЮРА

кандидат економічних наук,
доцент кафедри туризму та економіки,
Криворізький державний педагогічний університет

ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ РИНКУ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ: МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ СПЕЦКУРСУ

У статті проаналізовано необхідність розробки спецкурсу «Фінансова грамотність як чинник розвитку освітніх послуг» у ринкових умовах та запитах ринку освітніх послуг та особливості методики його викладання. Розглянуто сучасні підходи до визначення поняття «фінансова грамотність», «фінансова поведінка» та «фінансова культура». Зазначено, що фінансова грамотність передбачає наявність знань, умінь та навичок із математики, оскільки фінансові операції передбачають математичні розрахунки, а математичні знання є запорукою формування фінансових знань з основних видів платежів, податків та їх розподілу, нарахування заробітної плати, відсотків по кредитах, розрахунку комунальних тарифів, фінансових операцій з обміну валют, правил нарахування пенсій, страхових внесків та платежів, інших банківські послуг. Зазначена необхідність створення навчальної програми для майбутніх фахівців-педагогів, яка б підвищила знання, уміння та навички в економічних питаннях як самих фахівців, так і націлила б їх на формування в учнів фінансової компетентності та формування фінансової культури та поведінки. Обґрунтовано необхідність змісту спецкурсу «Фінансова грамотність як чинник розвитку освітніх послуг» для вищих педагогічних закладів як основи формування фінансової культури та фінансової поведінки молодих фахівців-педагогів у мінливих економічних умовах України та з урахуванням сучасних тенденцій в освітній галузі. Спецкурс побудований на принципах науковості, доступності, орієнтований на потреби майбутніх фахівців-педагогів і має економічну практичну спрямованість. Розглянуто необхідність підвищення рівня фінансової грамотності молодих фахівців-викладачів вищих педагогічних

© О. О. Комарова, Л. Є. Братченко, В. І. Баюра, 2020

закладів, висвітлено окремі аспекти взаємовпливу фінансової грамотності та її рівня на соціо економічні процеси в суспільстві.

Ключові слова: фінансова компетентність, фінансова грамотність, фінансова культура, фінансовий сектор, фінансова поведінка, освітня політика, фінансова просвіта.

Постановка проблеми. Професійно підготовлена, компетентна та всебічно освічена особистість виступає основним агентом суспільних змін, зокрема й ринкових перетворень та трансформацій. Розвиток освітнього ринку неможливий без ухвалення виважених рішень, формування раціональної соціально-економічної моделі фінансової поведінки та фінансової культури населення. Адже фінансова грамотність населення є одним з основних важелів, що визначають якість життя та добробут населення. Підвищення добробуту населення та наявність фінансового потенціалу населення виступає гарантією стабільності держави в умовах демократизації та глобалізації суспільства. Фінансова обізнаність та формування фінансової культури є одним із дієвих інструментів попередження бідності. Тому виникає потреба підготувати майбутніх фахівців-педагогів, які здатні підвищити фінансову грамотність молодого покоління, сформувати достатній рівень фінансової культури та фінансової поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фінансова грамотність населення – це порівняно новий предмет досліджень економічної науки, який останнім часом привертає увагу дедалі більшої кількості науковців, дослідників та експертів. Питанням підвищення фінансової грамотності населення в Україні присвячені роботи таких вітчизняних вчених, як О. Вільчинська, К. Румянцева, Л. Захаркіна, М. Катериніна, Т. Кізима, І. Ломачинська, О. Ковтун, А. Незнамова, Н. Слав'янська, Л. Слобода, С. Юрій, В. Рисін, О. Рябова, З. Філончук, Т. Смовженко, О. Шаманська, О. Косточка, В. Леонов та ін. [3; 12]. У більшості робіт досліджуються фінансовий потенціал населення, рівень фінансової обізнаності, фінансова поведінка домогосподарств, а також особливості навчання фінансової грамотності учнів у школі, аналізується світовий досвід організації фінансової просвіти. Разом із тим залишаються не вирішеними питання щодо впровадження до навчального процесу майбутніх фахівців-педагогів спецкурсу «Фінансова грамотність як чинник розвитку освітніх послуг».

Метою статті є обґрунтування необхідності змісту спецкурсу «Фінансова грамотність як чинник розвитку освітніх послуг» для вищих педагогічних закладів як основи формування фінансової культури та фінансової поведінки молодих фахівців-педагогів у мінливих економічних умовах України та з урахуванням сучасних тенденцій в освітній галузі.

Завданням статті є розгляд сучасних підходів до визначення понять «фінансова грамотність», «фінансова поведінка» та «фінансова

культура», розробка та обґрунтування спецкурсу «Фінансова грамотність як чинник розвитку освітніх послуг».

Виклад основного матеріалу. Завданням вищої школи є підготовка компетентних фахівців педагогів, які б задовольнили потреби сучасного освітнього ринку послуг у формуванні всебічно розвинутої особистості. Як зауважила Г. Новосад, основна мета Міністерства освіти і науки України – створити в Україні можливість для розвитку таланту кожної людини, адже, незалежно від соціального статусу, місця народження та походження, усі мають право отримати доступ до фахових педагогів, сучасного освітнього середовища та актуального змісту освіти впродовж життя [6]. Компетентнісно зорієнтоване сучасне навчання передбачає формування в учнів фінансової компетентності, основними складниками якої є фінансові знання та фінансова грамотність, які у подальшому житті молоді формують фінансову культуру. Фінансова грамотність, освіченість та фінансова обізнаність посідають важливе місце у поведінці агентів економіки та є основою сталого розвитку держави та суспільства. Фінансова грамотність – це вміння застосовувати фінансові знання та розуміти ключові фінансові поняття, використовувати здобуті навички в процесі ухвалення фінансових рішень, критично та креативно мислити та адекватно оцінювати економічну ситуацію. Дійсно, фінансово грамотні люди більшою мірою захищені від фінансових ризиків, раціональніше мислять та більш об'єктивно оцінюють непередбачувані ситуації. Вони з більшою відповідальністю ставляться до формування власного бюджету, користування фінансовими послугами, управління фінансовими потоками, а також спроможні підвищувати рівень та якість свого життя шляхом раціонального розподілу активів. Фінансова грамотність – одна із десяти ключових компетентностей, на розвиток яких орієнтується нова українська школа. Фінансова освіченість виявляється через здобуття фінансової освіти, метою якої є покращення знань, розуміння фінансових ризиків під час прийняття економічних і фінансових рішень. Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), яка створила спеціальну онлайн-платформу – Міжнародну мережу з фінансової освіти, визначає фінансову грамотність як «комбінацію фінансової обізнаності, знань, навичок, відношення та поведінки, необхідних для прийняття важливих фінансових рішень та для досягнення особистого фінансового добробуту у результаті» [12]. На думку С. Юрія, Т. Кізими, визначення фінансової грамотності як «сукупності знань, вмінь та навичок, потрібних для прийняття відповідальних економічних і фінансових рішень та вжиття заходів із належним рівнем компетентності» дещо звужує трактування цього поняття, адже фінансова грамотність передбачає не лише наявність необхідних знань і навичок для ухвалення відповідальних фінансових рішень, а й уміння формувати оптимальний бюджет, вести постійний облік особистих доходів і витрат, оминати ризики, здійснювати перспективне фінансове

планування тощо. Тому фінансову грамотність населення вони визначають як сукупність світоглядних позицій, знань і навичок громадян щодо ефективного управління особистими фінансами та здатність компетентно застосовувати їх у процесі прийняття фінансових рішень. До світоглядних позицій належать сформовані населенням традиції і культура фінансової поведінки та рівень усвідомлення ним необхідності підвищення фінансової грамотності [12].

Як зазначається у звіті Національного банку України з фінансової грамотності, обізнаності та інклюзії в Україні, фінансова грамотність – це те, як ми ставимося до грошей, управляємо власними доходами та видатками, плануємо майбутнє. Фінансова грамотність виявляється у здатності здійснення фінансових розрахунків (фінансової математики) та знання своїх прав і обов'язків як споживача фінансових послуг (фінансового права) [9]. Результатом відповідальної фінансової поведінки є фінансовий добробут. Наявність фінансових цілей, тобто виражених у грошовому або матеріальному вигляді предметів прагнення, для отримання яких людина докладає свідомих зусиль, є запорука фінансового добробуту особистості [9]. Фінансова грамотність є основою для формування фінансової культури. Для того, щоб навчити молоде покоління українців раціонально вибирати необхідні фінансові послуги, керувати власними фінансами та поводити себе відповідально у питаннях, які стосуються фінансів, ресурсів і планування майбутніх доходів та витрат. Як слушно зауважує фінансовий експерт К. Савченко, важливим елементом фінансової культури є змога ухвалювати відповідальні фінансові рішення. Для цього потрібно бути обізнаним в пропозиціях на фінансовому ринку, що може позитивно вплинути на рівень довіри до фінансового сектора. Варто зазначити, що фінансова культура не тільки надає людям змогу обирати потрібні послуги, а й навчає, як захистити власні права в разі їх порушення. «Шлях формування фінансової культури українців є довгим та складним, оскільки вимагає зміни світогляду, формування звичок та поведінки. Проте саме фінансова культура стане поштовхом до проектування майбутнього, визначення особистих цілей та їх досягнення, і, врешті, підвищення стабільності на загальнодержавному рівні», – зазначає експерт [11].

На замовлення Національного банку України у 2018 році було проведено соціологічне дослідження «Фінансова грамотність, фінансова інклюзія та фінансовий добробут в Україні». Метою цього дослідження був пошук доказів визначення пріоритетів та цільових груп для національної стратегії підвищення фінансової грамотності та визначення її загального рівня в українців, зокрема з'ясування рівня фінансових знань, поведінки та ставлення, обізнаності із фінансовими продуктами й користування ними, рівня фінансового добробуту тощо. Так, за результатами дослідження, загальний індекс фінансової грамотності України становить 55%, тобто 30 місце, яке є останнім

серед країн-членів ОЕСР. Рівень фінансової грамотності є найнижчим у віковій групі 18–24 роки. З'ясувалося, що лише 12% українців зберігають заощадження у банках, натомість 52% – готівкою вдома. Водночас 82% опитаних респондентів контролюють свої витрати, 73% вчасно сплачують рахунки, а 70% планують бюджет. Низький показник фінансової грамотності та фінансових знань експерти пов'язують із нестабільною економічною ситуацією в країні. При цьому 70% українців підтримали викладання фінансової грамотності у школах [10; 8].

Фінансова грамотність передбачає також наявність знань, умінь та навичок із математики, оскільки фінансові операції передбачають математичні розрахунки, а математичні знання є запорукою формування фінансових знань з основних видів платежів, податків та їх розподілу, нарахування заробітної плати, відсотків по кредитах, розрахунку комунальних тарифів, фінансових операцій з обміну валют, правил нарахування пенсій, страхових внесків та платежів, інших банківських послуг.

У межах нашого дослідження на особливу увагу заслуговує Програма ОЕСР із міжнародного оцінювання учнів/студентів PISA, яка спрямована на оцінювання освітніх систем по всьому світу. Її метою є визначення того, якою мірою 15-річні учні / студенти, що закінчують здобуття базової освіти, набули ключових знань і вмінь для повноцінної участі в житті суспільства. Середній бал в Україні з математичної компетентності – 453 бали (у країні-лідера – 591, у середньому в країнах ОЕСР – 489). Так, лише 64% українських учнів досягли другого та вище рівня (у країнах ОЕСР – 76%). Це означає, що третина школярів не засвоїла базового рівня у знаннях математики (у країнах ОЕСР – 24%). Математична грамотність учня/студента визначається як його здатність формулювати, застосовувати й інтерпретувати математику в різноманітних контекстах. Це включає математичні міркування й застосування математичних понять, процедур, фактів та інструментів для опису, пояснення й прогнозування явищ. Грамотність у галузі математики допомагає зрозуміти роль математики у світі, робити аргументовані висновки й приймати рішення, необхідні людям як творчим, активним і свідомим громадянам [5; 6]. З огляду на це, Міністерство освіти і науки України запровадило факультативний курс фінансової грамотності у школах. За допомогою Проекту USAID «Трансформація фінансового сектора» у 2019 році було створено програму, навчальний посібник та робочий зошит «Фінансова грамотність. Фінанси. Що? Чому? Як?», які враховують зміни та трансформації у фінансовій сфері. З 2012 до 2019 року Міністерство освіти та науки України за підтримки USAID запроваджувало експериментальне викладання курсу «Фінансова грамотність» у системі загальної середньої освіти. Щороку курс удосконалювався відповідно до побажань викладачів, методистів, експертів, учнів та їхніх батьків.

Нині курс «Фінансова грамотність» викладається в понад 1200 школах України для 20 000 учнів 10-х класів та для 17 000 учнів 2–4, 5–9 класів [1].

На сьогодні, за даними Світового банку, 44 країни світу схвалили стратегію фінансової грамотності, а у 27 країнах цей документ знаходиться на етапі розробки. Так, провідні країни світу, зокрема США, Великобританія, Канада, Нідерланди, Австралія, Нова Зеландія, спрямовують зусилля на підвищення фінансової грамотності населення за допомогою міжнародних організацій: Світового Банку, Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) та ін. [12].

Найбільш поширеними державними інститутами з підвищення фінансово-економічної культури у світовій практиці є: центральні банки (Бельгія, Чехія, Польща, Угорщина), фінансові регулятори (США, Естонія, Ірландія, Японія, Великобританія), організації та інститути з питань зайнятості населення (Австрія, Чехія, Франція), міністерство освіти та освітні організації (Словаччина), різні спеціальні фонди (Південно-Африканська Республіка).

Національний банк України презентував стратегію фінансової грамотності українського суспільства під назвою «українець європейський, фінансово обізнаний», метою якої є надання гідного рівня фінансових знань та створення умови для зростання особистого добробуту українців через формування нової фінансової культури.

Пріоритетами стратегії, цільовою аудиторією якої є переважно молодь, є: зміна фінансової культури, формування фінансової обізнаності та свідомості, розробка єдиної комунікаційної платформи, а також створення Освітньо-інформаційного центру, який є осередком фінансової просвіти та комунікацій, в якому будуть поєднуватися visitorcenter, музеї грошей, центр просвіти молоді, центр компетенцій вчителів [5].

Отже, виникає необхідність створити таку навчальну програму для майбутніх фахівців-педагогів, яка б підвищила знання, уміння та навички в економічних питаннях самих фахівців і націлила б їх на формування в учнів фінансової компетентності та формування фінансової культури та поведінки. Спецкурс «Фінансова грамотність як чинник розвитку освітніх послуг» побудований на принципах науковості, доступності, орієнтований на потреби майбутніх фахівців-педагогів і має економічну практичну спрямованість. Предметом вивчення спецкурсу є фінансова грамотність фахівців-педагогів. Сучасні фахівці-педагоги мають опанувати спецкурс «Фінансова грамотність як чинник розвитку освітніх послуг», завданнями якого є: набуття економічних знань, удосконалення економічної та фінансової компетентності майбутніх педагогів, удосконалення особистісних вмінь самоосвітньої та підприємницької діяльності, що забезпечить розвиток професійної компетентності у сфері фінансової освіти. У результаті вивчення цього курсу студенти мають опанувати

теоретичні та психолого-педагогічні основи фінансової грамотності та фінансових відносин у сучасних умовах, механізми реалізації державної політики в галузі економіки освіти, основні тенденції розвитку фінансової освіти сучасної молоді в інших країнах світу, особливості фінансових ризиків під час прийняття економічних і фінансових рішень, природу грошей як інструменту економічної діяльності, фінансової грамотності та соціальної комунікації грамотності в ній, сучасні запити та пріоритети розвитку ринку освітніх послуг, особливості функціонування та розвитку освітніх послуг в Україні. Після прослуховування курсу молоді фахівці-педагоги мають опанувати методику викладання курсу «Фінансова грамотність» у школах. Вміння створювати методичні розробки і сценарії заходів із фінансової освіти і виховання, адекватно оцінювати фінансові ризики, можливості їх пом'якшення та корегувати раціональну економічну поведінку, відповідально користуватись фінансовими послугами, пояснювати зміст фінансових операцій та ефективно управляти власними грошовими капіталами, складати карту доходності та заощаджень, фінансових цілей та інвестиційних можливостей, планувати сімейний бюджет, проектувати подальшу власну фінансову безпеку тощо – всі ці питання мають становити зміст навчальних програм із фінансової грамотності. Програма спецкурсу містить пояснювальну записку, навчально-тематичний план, завдання для самостійної роботи студентів, питання для самоконтролю, тестові завдання для заліку, список індивідуальних творчих завдань, теми економічних есе і список рекомендованої літератури. Програма спецкурсу розрахована на 90 годин, із них 18 становлять лекції, 18 – практичні заняття, 54 години відведено на самостійну роботу. Програма включає такі навчальні змістовні модулі: фінансова грамотність як сучасна компетентність педагогів, фінанси як інструмент реалізації фінансової поведінки та фінансової грамотності, ринок освітніх послуг (сучасні запити та пріоритети розвитку).

У першому модулі розглядається поняття фінансової грамотності фахівців-педагогів як чинника фінансової культури. Фінансова грамотність – це сукупність знань, умінь, навичок, які допомагають громадянам ухвалювати свідомі рішення і здійснювати ефективні дії з метою управління своїми коштами задля підвищення власного добробуту та якості життя. Оцінкою фінансової грамотності є рівень фінансової обізнаності, який дає змогу населенню взаємодіяти з фінансовими інститутами, користуватися фінансовими послугами тощо. Знання передбачають освоєння й розуміння населенням основних фінансових категорій, понять, явищ і процесів (психологічні мотиви схильності до заощадження та марнотратства, наявності підприємницьких здібностей, особливості функціонування фінансових інституцій, зіставлення фінансових ризиків, їх можливих наслідків та доходності). У цьому кредитному модулі розглядається критичне мислення як чинник раціональної фінансової поведінки, уміння відстежувати, фільтрувати та аналізувати фінансову інформацію, адекватно реагувати

на зміни ситуації на фінансовому ринку, розуміти сутність фінансових послуг. Другий змістовий модуль передбачає вивчення природи фінансів як інструменту економічної діяльності та соціальних комунікацій, а також сутність категорії грошей як форми вияву суспільних відносин. Розглядається створення і розвиток фінансово-грошової системи України. Особлива увага приділяється також фінансово-кредитній системі та становленню і розвитку податкової системи України, природі та функціям податків, надається їх класифікація, види та ознаки. Аналізується бюджет як економічна і правова категорія та його значення в загальній системі фінансових відносин.

Третій розділ присвячений сучасному стан і тенденціям розвитку освітніх послуг в Україні. Аналізується динаміка основних показників, які характеризують ринок вищої освіти в Україні та проблеми розвитку ринку освітніх послуг. Розглядається рівень фінансування освіти та сучасна державна політика у сфері освіти. Увага приділяється також світовим тенденціям розвитку міжнародного ринку освітніх послуг, сучасному стану експорту Україною освітніх послуг вищої освіти, організаційним та правовим проблемам розвитку експорту освіти, а також проблемам якості освіти та запровадження сучасних форм навчання.

Реалізація завдань для досягнення навчальних результатів модулів здійснюється в очній формі навчання шляхом розгляду навчального матеріалу на лекціях, виконання практичних робіт у групах та індивідуально, участі у проведенні семінарських занять, круглих столів та дискусійних занять, тестуванні вирішенні ситуаційних завдань, написанні есе та інших формах роботи.

Висновки і пропозиції. Розвиток фінансової культури, забезпечення відповідальної фінансової поведінки є запорукою підвищення фінансової довіри до фінансових інституцій та зміцнення стабільності фінансової системи України. Тому викладання фінансової грамотності є пріоритетним напрямом сучасного освітнього процесу підготовки фахівців педагогів та компетенцією, якою мають володіти учні та випускники нової української школи, з метою покращення знань, розуміння фінансових ризиків під час прийняття виважених раціональних економічних і фінансових рішень.

Об'єктивна потреба, запити сучасної української системи освіти та суспільства загалом, а також міжнародні організації та численні соціологічні дослідження, аргументовано доводять, що фінансова грамотність та її викладання має бути пріоритетним напрямом сучасного навчального процесу у вищому навчальному закладі та компетенцією, якою мають володіти учні та випускники нової української школи. Тому з метою покращення фінансової обізнаності, розуміння фінансових ризиків у процесі прийняття виважених раціональних економічних рішень, ми робимо висновок про необхідність викладання фінансової грамотності як окремого спецкурсу в підготовці молодих фахівців-педагогів вищих навчальних закладів. Викладання спецкурсу

«Фінансова грамотність як чинник розвитку освітніх послуг» стане поштовхом для формування відповідальної фінансової поведінки, фінансової довіри освічених споживачів фінансових послуг до фінансових інституцій та зміцнить стабільність фінансової системи України, адже розвиток людського потенціалу, підвищення рівня добробуту, якості життя та фінансової безпеки громадян України є одним із важливих завдань діяльності держави.

Список використаної літератури

1. З 1 вересня школярі вивчатимуть фінансову грамотність за новими підручниками. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/z-1-veresnya-shkolyari-vivchatimut-finansovu-gramotnist-za-novimi-pidruchnikami> (дата звернення 29.11.2019).
2. Важливість фінансової грамотності та міжнародний досвід. URL: <https://old.bank.gov.ua/control/uk/publish/article> (дата звернення 29.11.2019).
3. Кізіма Т., Шаманська О. Фінансова грамотність населення і фінансова поведінка домогосподарств: аспекти взаємовпливу. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream> (дата звернення 05.12.2019).
4. Нацбанк презентував стратегію фінансової грамотності. URL: <http://www.visnuk.com.ua/uk/news> (дата звернення 4.12.2019)
5. Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018 / кол. авт.: М. Мазорчук (осн. автор), Т. Вакуленко, В. Терешенко, Г. Бичко, К. Шумова, С. Раков, В. Горох та ін.; Український центр оцінювання якості освіти. Київ : УЦОЯО, 2019. 439 с. URL: <http://pisa.testportal.gov.ua/wp> (дата звернення 04.12.2019).
6. Оцініть фінансову грамотність українців. URL: <http://vsprogroshi.com.ua> (дата звернення 05.12.2019).
7. Фінансова грамотність населення кульгає. URL: <http://www.golos.com.ua/article> (дата звернення 29.11.2019).
8. Фінансова грамотність, обізнаність та інклюзія в Україні: звіт про дослідження. 2017. 69 с. URL: <https://bank.gov.ua> (дата звернення 08.12.2019)
9. Фінансова грамотність. Фінанси. Що? Чому? Як? : навчальний посібник / авт. кол. Київ, 2019. 272 с. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita> (дата звернення 11.12.2019).
10. Фінансова поведінка населення в інших країнах світу: результати опитування. URL: <https://imzo.gov.ua> (дата звернення 29.11.2019).
11. Чому в Україні критично необхідно займатися підвищенням фінансової грамотності. URL: <https://nv.ua/ukr/biz/experts> (дата звернення 07.12.2019).
12. Юрій С.І., Кізіма Т.О. Фінансова грамотність населення в діалектиці сучасних освітніх тенденцій. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua> (дата звернення 05.12.2019).

Komarova O. O., Bratchenko L. Ye., Baiura V. I. Financial literacy as a factor in the development of the educational services market: methods of teaching a special course

The article analyzes the need to develop a special course Financial Literacy as a Factor in the Development of Educational Services in market conditions and demands of educational services market and peculiarities of teaching it. It reviews

the modern approaches to defining the concept of “financial literacy”, “financial behavior” and “financial culture”. It is noted that financial literacy requires knowledge, skills and abilities in mathematics, as financial transactions involve mathematical calculations, and mathematical knowledge is the key to the formation of financial knowledge of the main types of payments, taxes and their distribution, payroll, interest on loans, utility bills tariffs, financial transactions on currency exchange, rules of accrual of pensions, insurance premiums and payments, other banking services. The need to create a curriculum for future teachers, which would increase the knowledge, skills and abilities in economic matters as professionals, and would direct them to the formation of students’ financial competence and the formation of financial culture and behavior. The necessity of the content of the special course “Financial literacy as a factor in the development of educational services” for higher educational institutions as a basis for the formation of financial culture and financial behavior of young teachers in the changing economic conditions of Ukraine and taking into account current trends in education. The special course is based on the principles of scientificity, accessibility, focused on the needs of future teachers and has an economic and practical orientation. The necessity of increasing the level of financial literacy of young specialists-teachers of higher teacher training institutions is considered, some aspects of mutual influence of financial literacy and its impact on the social and economic processes in the society are highlighted.

Key words: *financial competence, financial literacy, financial culture, financial sector, financial behavior, education policy, financial education.*

УДК 378.06-058.862

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.87.11>

В. В. КУЗЬМІН

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної роботи та психології,
Національний університет «Запорізька політехніка»

А. В. ЗАКРЕВСЬКА

студентка III курсу,
Національний університет «Запорізька політехніка»

Д. О. МАХНИБОРОДА

студентка III курсу,
Національний університет «Запорізька політехніка»

СОЦІАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ-СИРІТ ДО НАВЧАННЯ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті аргументовано створення механізму соціальної взаємодії агентів соціалізації зі студентами-сиротами, спрямованого на підвищення їх конкурентоспроможності на ринку праці. Елементами такого механізму є форми взаємодії як зі стандартними агентами (соціальними працівниками, центрами соціальних служб), так і з соціальними організаціями нового типу: громадськими об'єднаннями, органами студентського самоврядування тощо. Деталізовано необхідні і достатні умови здійснення успішнішої соціалізації студентів-сиріт у межах ЗВО, до перших зараховано одержання якісних знань, до других – залучення студентів-сиріт до організованого молодіжного руху, розвиток навичок спільного проживання в гуртожитку, активної громадської та трудової діяльності (у тому числі під час практик, стажувань).

Проаналізовано соціальний механізм адаптації до навчання у ЗВО; встановлено, що зусилля з підтримки студентів-сиріт спрямовані переважно на фінансове забезпечення цих студентів, які йдуть до вищої школи не стільки за фаховою освітою чи дипломом, скільки за забезпеченням гідного життя на найближчі роки. Більшість респондентів розглядає вступ до ВНЗ як повне вирішення цілого комплексу проблем. Рекомендація приймальних комісій до зарахування на бюджетне навчання до закладів державної форми власності дає право на отримання матеріальної підтримки від держави в передбачених розмірах.

Як засоби соціотехнології підвищення ефективності засобів соціалізації сиріт запропоновано, зокрема, програми реінтеграції дітей з інтернатних закладів у сімейні форми виховання, забезпечення практичної допомоги в дотриманні чинного законодавства в суміжних сферах (житло, працевлаштування, освіта, захист від насилля тощо).

Ключові слова: соціальний механізм, адаптація, студент-сирота, навчання, заклад вищої освіти.

Постановка проблеми. Гуманістичні засади сучасної соціальної політики в Україні реалізуються в багатьох заходах, спрямованих на реабілітацію та адаптацію тієї частини населення, що потребує соціального супроводу. Останніми роками відбувається оновлення підходів до здобуття вищої освіти особами з різних специфічних соціальних груп, зокрема сиріт. Держава сприяє цим студентам у соціальному становленні, гармонійному розвитку, забезпечуючи їм доступ до вищої освіти як засобу успішної адаптації до дорослого життя.

Досліджуючи соціальні наслідки сирітства в Україні, потрібно, насамперед, зазначити, що наявність сиріт у суспільстві збільшує кількість соціальних проблем. Зупинити поширення таких наслідків можна шляхом побудови та використання соціальних технологій і моделей соціального супроводу в контексті інклюзивного навчання в закладах освіти, зокрема у ЗВО. Специфічна роль ЗВО полягає в тому, що в них відбувається остаточне засвоєння соціальних норм, які забезпечують процес соціальної інтеграції особистості, що включає визначення рівня соціальної девіантності студентів-сиріт як носіїв соціальної ексклюзії, параметрів соціального середовища, зокрема, провідних соціальних норм середовища, виявлення рівня активності студентів-сиріт у засвоєнні соціальних норм, розробку індивідуальних заходів, що сприяють засвоєнню соціальних норм у навчанні, спілкуванні, позитивному ставленні до себе, до планів на майбутнє тощо. У процесі соціально-виховної взаємодії у ЗВО відбувається включення сиріт у ці види діяльності на основі суб'єкт-суб'єктних відносин. Відповідно, моделі соціалізації сиріт у межах освітнього закладу мають передбачати здобуття ними не просто середньої чи вищої освіти як такої, а інклюзивної освіти як важливого етапу їх соціалізації й інтеграції в суспільство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Студенти пільгових категорій були об'єктом дослідження порівняно невеликої кількості соціологів, при цьому основну увагу зосереджено на окремих аспектах соціалізації та соціальної адаптації студентів і дорослих осіб із вадами фізичного розвитку: соціологічна концептуалізація інклюзивної освіти (О. Дікова-Фаворська), соціологічні аспекти життєвих стратегій (Г. Бутова), вища освіта як чинник підвищення соціального статусу (О. Фудорова), соціально-психологічна адаптація інвалідів із вадами зору (Т. Гребенюк), соціальна адаптація осіб із розумовою відсталістю (А. Воробець), соціалізація підлітків та молоді з особливими потребами (Н. Гордієнко), розробка моделей адаптації різних груп потерпілих (Н. Ходорівська) тощо.

Найбільш ґрунтовно досліджувала проблеми сиріт як соціальної групи О. Коваленко, однак у своїй праці автор здебільшого аналізувала чинники, що зумовлюють природу й масштаби поширення соціального сирітства та життєдіяльність сиріт, які навчаються в різних інтернатних закладах.

Безпосередній соціальний механізм адаптації студентів-сиріт до навчання у закладах вищої освіти є малодослідженим у галузі соціології, а отже, залишає нам місце для наукової рефлексії.

Молодь, позбавлена батьківської опіки, є специфічною соціальною категорією, яка має власні життєві стратегії. Ці стратегії суттєво відрізняються від життєвих стратегій молоді, що мала батьківську опіку, бо мали місце вплив батьківські стереотипи. У рамках нашого дослідження нами проаналізовані чинна українська нормативно-правова база, яка допомагає в реалізації життєвих стратегій молоді, позбавленої батьківської опіки, та прогресивні теорії соціалізації, які б могли покращити реалізацію життєвих стратегій молоді, позбавленої батьківської опіки. Проаналізувавши динаміку власного емпіричного дослідження (констатувального експерименту), ми пропонуємо рекомендації, які можуть бути перспективами подальших розробок та полягають у створенні та проведенні соціально-психологічних технологій, тренінгів, програм інклюзивного навчання, практичних занять та лекцій, які б могли полегшити реалізацію життєвих стратегій молоді, позбавленої батьківської опіки [1, с. 95–100; 2, с. 113–118].

Загалом можна зазначити, що результати повторного емпіричного дослідження (соціально-психологічного констатувального експерименту з 2012 по 2019 роки, безпосередні інтерв'ю були проведені упродовж 2016–2019 років (n=38) з особами, які мають сирітське минуле та закінчили навчання у ЗВО м. Запоріжжя упродовж 2001–2019 років) свідчать про загальне підвищення рівня адаптованості та соціалізованості випускників ВНЗ до умов сучасного українського суспільства за багатьма параметрами, з іншого боку, донині існують і певні проблеми адаптації осіб із сирітським дитинством до сучасних суспільних реалій, над якими треба наполегливо працювати міждисциплінарним командам фахівців. Поряд із загальним позитивом все ж необхідно зазначити існування таких проблем: освітні, що зумовлені низьким освітнім рівнем ще із часів навчання в загальноосвітніх закладах; житлово-побутові, зумовлені відсутністю власного житла або відсутністю перспектив отримати житло від держави, перебуваючи на спеціальному обліку; сімейно-побутові, що пов'язані із взаєминами з біологічними батьками (яких позбавлено батьківських прав) чи іншими близькими родичами; соціально-психологічні, що ґрунтуються на складності входження в нове соціальне середовище, з огляду на особистісні риси характеру кожного представника соціальної групи сиріт; соціально-економічні, які зумовлені відсутністю в осіб із сирітським минулим умінь самостійно заробляти гроші, навичок витратити та заощаджувати кошти, практичних навичок складання резюме, готовності до проходження співбесід із роботодавцем; стан здоров'я, адже більшість осіб із сирітським минулим потребує реабілітації в стаціонарних умовах; культурно-дозвілєві, що спрямовані на організацію власного дозвілля та культурного відпочинку тощо [1, с. 95–100; 3; 4].

Мета статті. Мета дослідження – на основі соціального діагностування сиріт в умовах ЗВО виявити особливості соціалізаційних процесів, проаналізувати соціальний механізм адаптації студентів-сиріт до навчання у закладах вищої освіти, надати рекомендації щодо підвищення ефективності засобів соціалізації сиріт.

Виклад основного матеріалу. У наш час не приділяється увага такому важливому напрямку роботи посадових осіб, як профорієнтація. За часів існування СРСР профорієнтаційна складова частина була забезпечена державною опікою та великим колом осіб, які відповідали за зміст соціального замовлення (включаючи систему середньої, професійно-технічної, вищої освіти). Нині зусилля з підтримки спрямовані переважно на фінансування представників цієї соціальної групи. Помилка у виборі професії, професійна невдача сприймаються більшістю як життєва катастрофа. У результаті виникає комплекс «особистості, яка не відбулася» [5, с. 20].

Молодь іде до вищої школи не стільки за дипломом, скільки за забезпеченням пристойного життя на найближчі роки. Розуміння того, що після закінчення середнього закладу треба йти на сучасний ринок праці, мало кого нині влаштовує. У сучасних умовах отримання першого робочого місця є нездійсненною мрією навіть конкурентоспроможної молоді із сімейного оточення. Економічна криза останніх років призводить до того, що навчання в ліцеях, коледжах мало кого із сиріт виводить на перспективні позиції чи сприяє отриманню достатньої заробітної плати й гідних умов праці одночасно. Підтвердженням може бути така думка, що для більшості вихованців шкіл-інтернатів намір продовжити навчання означає, перш за все, відстрочку початку самостійного життя [6, с. 83].

Вступ до ЗВО здається більшості абітурієнтів повним вирішенням цілого комплексу проблем. Рекомендація приймальних комісій до зарахування на бюджетне навчання до закладів державної форми власності дає право на отримання матеріальної підтримки від держави в передбачених розмірах. У більшості ЗВО України ці кошти виплачуються готівковим перерахуванням на банківські рахунки сиріт. Додатково, у разі необхідності, сироти на період навчання безплатно забезпечуються житлом.

Факт отримання значних коштів більшістю студентів-сиріт значно деформує їхній мотиваційний механізм до здобуття якісної вищої освіти. Практика попередніх років життя сиріт здебільшого була такою, що всі державні кошти отримувались через опікунів (підклубальників), інтернатні заклади тощо. Більшість студентів (як стало відомо з авторського анкетування сиріт ЗВО України) не вміє якісно розподіляти власні кошти. Найцікавіше те, що майже 50% сиріт не знають ні кінцевих сум, які вони отримують від держави, ні різновидів цих виплат. Студенти впевнені, що отримують звичайну стипендію.

Зі вступом до ЗВО держава створила підґрунтя для соціального та особистого розвитку студентів: заняття супроводжуються

академічним викладом матеріалів, демонстраціями за допомогою сучасних засобів навчання. На думку А. Шиміна, відмінністю навчання у ЗВО є дослідницька спрямованість навчального процесу. Період навчання у ЗВО – це період найбільш інтенсивного розвитку інтелектуальних та моральних сил і можливостей людини [5, с. 47].

Після вступу сиріт до ЗВО більшість із них заважає контакту опікунів (піклувальників) зі співробітниками та представниками професорсько-викладацького складу. У науці це пояснюється явищем «криза 17 років». Інформаційна ізоляція опікунів (піклувальників), створена підопічними, спрацьовує проти них самих. Нібито дорослі, але ще незрілі «особистості» починають спочатку самостійно «викручуватись» із проблемних ситуацій, а коли стає запізно, припиняють відвідувати заняття або, якщо і відвідують, вже не приділяють необхідної уваги складанню заборгованостей. У разі пізнього звернення до опікунів (піклувальників) по допомогу останні вже не здатні нічим зарадити. Особливо важливо зазначити, що на практиці опікунами (піклувальниками) здебільшого є рідна бабуся, дідусь, вік яких уже досяг пенсійного, і приділяти належну увагу важковиховуванім підопічним вони вже не можуть.

Така поширена соціальна ситуація має приголомшливі наслідки. Під час аналізу офіційних документів створюється ілюзія, що всі важливі моменти врегульовано, але на практиці, як бачимо, все інакше. Без вжиття спеціальних заходів (наприклад, соціального супроводу сиріт) вже не обійтись.

Ситуація загострюється тим, що, як свідчать результати анкетування сиріт, у виховному середовищі навчальних закладів майже зник інститут кураторства, більшість сиріт відповідає, що «не знають, хто це», відповідно, механізм адаптації сиріт до студентського середовища ускладнюється в рази.

Практично доведено ефективність початку роботи із сиротами ще до моменту вступу до ЗВО. За консультаціями до студентського самоврядування, соціального працівника звертається частина сиріт, яка зацікавлена в «правильному виборі спеціальності». Саме отримання диплома про вищу освіту з омріяної спеціальності може стати надійним фундаментом фахового зростання особистості, максимальною мірою сприяти становленню сиріт.

Одразу ж після отримання рекомендації до зарахування сиріт до ЗВО соціальний працівник або представник студентського самоврядування має розпочати соціальну взаємодію із сиротами-першокурсниками, що включає встановлення контакту з ними, збір документів про пільги, анкетування щодо основних параметрів «колишнього» життя (первинне діагностування), надання консультацій про особливості розташування різних підрозділів ЗВО та державних установ, виявлення особистих труднощів, розробку плану соціального супроводу з кожним представником цієї специфічної соціальної групи.

Таким чином, залучений до організованого виховного середовища студент-сирота вже починає адаптуватись до навчального закладу, отримує фахові консультації з різних питань на початку безпосереднього навчання у ЗВО.

Детальне вивчення особистих даних студентів свідчить про те, що сироти, які мали більший позитивний досвід сімейного життя, демонструють вищий рівень адаптованості та законслухняності. В іншій частині студентства із цієї соціальної групи рівень соціальної адаптації в суспільстві нижчий, що виявляється в таких сферах, як працевлаштування та сім'я. Це пояснюється тим, що в деякого з них некоректно сформована модель сім'ї, викривлений механізм товариських та інтимних взаємин, неповною мірою сформована трудова мотивація.

Аналізуючи розвиток навчальної, трудової діяльності сиріт, можна також зазначити недостатню здатність до планування, невміння передбачити проміжні результати тощо. Іноді, якщо особі пропонується виконати доручення, вона не в змозі його завершити без сторонньої допомоги. Зацікавленість до навчання не виявляється в більшості з них, воно сприймається як нав'язане ззовні. Іноді оцінки за навчання не стимулюють більшість сиріт до отримання нових знань та навичок.

Під час навчання бажано проводити роботу зі студентами за основними напрямками соціальної взаємодії, особливо такими, як виховна, корекційна, оздоровча (згідно з розробленою моделлю).

Для своєчасної адаптації сиріт необхідна реалізація таких елементів моделі: бесіда з пропагуванням здорового способу життя; різноманітні правові зустрічі; ознайомлення сиріт з особливостями суспільного життя, адміністративним районуванням міста, розміщенням бібліотек, центральних магазинів, лікувальних установ; діагностування проблем, індивідуальних характеристик; виявлення факторів, які можуть вплинути на процес професійної підготовки студента-сироти.

Також треба приділяти увагу усуненню супутніх труднощів: ознайомлення з особливостями навчального процесу, зазначення відмінностей ЗВО від інтернатних та професійно-технічних навчальних закладів, загальноосвітніх шкіл; запобігання конфліктам з учасниками навчального й побутового життя; розробка графіка індивідуальної та колективної виховної роботи; контроль за станом здоров'я; регулярне проведення профконсультаційної роботи; сприяння в постановці на квартирний облік для отримання упорядкованого житла (в разі потреби); інформування про можливе підвищення особистісного статусу у зв'язку із залученням до громадської, спортивної, науково-дослідної роботи, діяльності з проведення факультетських, університетських, загальноміських заходів; сприяння в здобутті додаткової вищої освіти; організація вітальних заходів до Дня захисника Вітчизни, 8 Березня, Дня св. Миколая, Нового року.

Необхідно враховувати, що для багатьох вихованців навчання у ЗВО – це остання система організованого соціального впливу.

Соціальна значущість навчально-виховного процесу у ЗВО посилюється самим змістом соціального замовлення. Готуючи молодого фахівця для включення в самостійну діяльність, посадовці мають прагнути досягнення випускником високого рівня сформованості та зрілості особистості, що надалі допоможе їм адаптуватися в оточенні й закріпитись на першому робочому місці.

Держава гарантує студентам-сиротам права практично в усіх життєво важливих сферах, надає додаткові пільги, постійно підвищує стандарти. Однак в разі неуспішної соціалізації складається парадоксальна ситуація: на організацію соціального захисту сиріт витрачаються значні кошти, до соціальної роботи за статутами залучено велику кількість фахівців, а ефективність усіх зусиль виявляється вкрай низька. Особи із числа сиріт залишаються незахищеними, як і раніше, не можуть повноцінно адаптуватись у суспільстві. Повноцінне кураторство відійшло в минуле, а інші посадовці не приділяють гідної уваги соціальному становленню цих студентів, при цьому представники специфічної соціальної групи сиріт отримують лише готівку на існування, схожу на «відкуп» держави від відповідальності за їх підготовку до самостійного життя.

Перед ЗВО стоять завдання не лише допомогти студенту-сироті адаптуватись у новій для нього ситуації, а й організувати життя своїх вихованців так, щоб вони відчували себе соціально захищеними, психологічно готовими до самостійного життя. Аналіз практичної діяльності свідчить, що це важка справа. Корекція особи будь-якого віку є нелегким процесом, а якщо врахувати, що ця особа до того ж має негативний соціальний досвід, сприйняття нестачі любові та турботи, має наслідки певного виду депривацій, відчула на собі відхрещення рідних, то це взагалі надзвичайно складна справа. Її виконання потребує особливих знань, володіння специфічними методами та соціальними технологіями, особливої організації спеціальної праці, яка об'єднує багатьох фахівців різних профілів.

Нами проаналізовано соціальний механізм адаптації до навчання у ЗВО; встановлено, що зусилля з підтримки студентів-сиріт спрямовані переважно на фінансове забезпечення цих студентів, які йдуть до вищої школи не стільки за фаховою освітою чи дипломом, скільки за забезпеченням гідного життя на найближчі роки. Більшість респондентів розглядає вступ до ЗВО як повне вирішення цілого комплексу проблем. Рекомендація приймальних комісій до зарахування на бюджетне навчання до закладів державної форми власності дає право на отримання матеріальної підтримки від держави в передбачених розмірах.

Можна також підкреслити, що лише незначна кількість сиріт має гарні знання, які є необхідними й достатніми для успішного навчання у ЗВО, тому своєчасно виконувати графік навчального процесу вдається далеко не всім. Наявність проблем зі здоров'ям,

процедурними оформленнями пенсій по втраті годувальника (у разі отримання) а державних бюрократичних установах, психологічні труднощі при вступі до нового соціального середовища – все це створює своєрідні бар'єри, подолати які самостійно здатний не кожний студент-сирота. Накопичення вищезазначених проблем призводить до появи академічних заборгованостей, що, як правило, перетворюється на аномію та погіршує загальний рівень соціального включення.

Висновки і пропозиції. У процесі вирішення наукового завдання за допомогою теоретичного аналізу і шляхом застосування спеціально розробленого емпіричного інструментарію досліджено процес соціалізації сиріт, які навчаються у ЗВО. Аргументовано створення механізму соціальної взаємодії агентів соціалізації зі студентами-сиротами, спрямованого на підвищення їх конкурентоспроможності на ринку праці. Елементами такого механізму є форми взаємодії як зі стандартними агентами (соціальними працівниками, центрами соціальних служб), так і соціальними організаціями нового типу: громадськими об'єднаннями, органами студентського самоврядування тощо. Деталізовано необхідні і достатні умови здійснення успішнішої соціалізації студентів-сиріт у межах ЗВО, до перших зараховано одержання якісних знань, до других – залучення студентів-сиріт до організованого молодіжного руху, розвиток навичок спільного проживання в гуртожитку, активної громадської та трудової діяльності (у тому числі під час практик, стажувань).

На основі теоретичного й емпіричного аналізу розроблено рекомендації щодо підвищення ефективності процесу соціалізації сиріт у ЗВО, а саме: упровадження розробленої моделі соціалізації та комплексного соціального супроводу [7, с. 181–189], створення умов для розвитку системної соціальної роботи у ЗВО, проведення соціального контролю. У разі забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії сиріт із соціальним працівником ЗВО, відповідних підрозділів органів влади та місцевого самоврядування відбудеться своєчасна постановка студентів-сиріт на облік для отримання житла згідно з нормативно-правовою базою, а також забезпечення інтеграції в трудове життя й поступове сприяння їх працевлаштуванню тощо.

Як засоби соціотехнології підвищення ефективності засобів соціалізації сиріт запропоновано, зокрема, програми реінтеграції дітей з інтернатних закладів у сімейні форми виховання, забезпечення практичної допомоги в дотриманні чинного законодавства в суміжних сферах (житло, працевлаштування, освіта, захист від насилля тощо), контроль за виконанням нормативно-правових актів щодо підготовки студентів пільгових категорій у ЗВО, здійснення соціологічного моніторингу практик застосування нормативно-правової бази щодо соціальної та державної підтримки сиріт в Україні.

Проаналізовано соціальний механізм адаптації до навчання у ЗВО; встановлено, що зусилля з підтримки студентів-сиріт спрямовані переважно на фінансове забезпечення цих студентів, які йдуть до вищої

школи не стільки за фаховою освітою чи дипломом, скільки за забезпеченням гідного життя на найближчі роки. Більшість респондентів розглядає вступ до ВНЗ як повне вирішення цілого комплексу проблем. Рекомендація приймальних комісій до зарахування на бюджетне навчання до закладів державної форми власності дає право на отримання матеріальної підтримки від держави в передбачених розмірах.

Лише незначна кількість сиріт має гарні знання, які є необхідними й достатніми для успішного навчання у ЗВО, тому своєчасно виконувати графік навчального процесу вдається далеко не всім. Наявність проблем зі здоров'ям, процедурними оформленнями пенсій по втраті годувальника (у разі отримання) у державних бюрократичних установах, психологічні труднощі при вступі до нового соціального середовища – все це створює своєрідні бар'єри, подолати які самостійно здатен не кожен студент-сирота. Накопичення вищезазначених проблем призводить до появи академічних заборгованостей, що, як правило, перетворюється на аномію та погіршує загальний рівень соціального включення.

Список використаної літератури

1. Kuzmin V., Kuzmina M., Ivanchenko A. Psychosocial life trajectories of orphaned individuals (resurvey). *Science and Education*. 2017. No. 10. P. 95–100. DOI : <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2017-10-12>. (Web of Science).

2. Кузьмін В.В. Соціологічна характеристика студентів-сиріт, як окремої соціальної групи у ВНЗ. *Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах* / [гол. ред. С.А. Квітка] ; ДНУ ім. Олеся Гончара. Дніпро : Грані, 2012. Вип. 2 (82). С. 113–118.

3. Кузьмін В.В. Социокультурные барьеры социализации детей-сирот в высших учебных заведениях Украины. *Социокультурные барьеры модернизации высшей школы Украины* : коллективная монография / под ред. В.С. Бакирова. Харьков : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2015. С. 253–279.

4. Кузьмін В.В. Соціалізація сиріт у вищих навчальних закладах України: соціотехнологічний аспект : автореф. дис ... канд. соц. наук : 22.00.04. Запоріжжя, 2013. 20 с.

5. Лавриненко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы. Київ : Віра ІНСАЙТ, 2000. 444 с.

6. Варывдин В.А., Клемантович И.П. Управление системой социальной защиты детства : учеб. пособ. Москва : Педагогическое общество России, 2004. 192 с.

7. Кузьмін В.В. Моделювання соціалізації студентів-сиріт у ВНЗ. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : збірник наук. праць / [редкол. : Д.М. Ядранський (голов. ред.) та ін.]. Запоріжжя : КПУ, 2011. Вип. 51. С. 181–189.

Kuzmin V. V., Zakrevskaya A. V., Makhniboroda D. O. Social mechanism of adaptation of orphan students to study in higher education institutions

The creation of a mechanism of social interaction of socialization agents with orphan students, aimed at increasing their competitiveness in the labor market; Elements of such a mechanism are forms of interaction with both standard agents (social workers, social service centers) and social organizations of a new type:

public associations, student government, etc. Necessary and sufficient conditions for more successful socialization of orphan students within the Free Economic Zone are detailed; the former include obtaining quality knowledge, the latter – the involvement of orphan students in the organized youth movement, the development of skills of living together in a dormitory, active social and labor activities (including during internships, internships).

As a means of socio-technology to increase the effectiveness of means of socialization of orphans, in particular, programs for the reintegration of children from boarding schools into family forms of education; providing practical assistance in compliance with current legislation in related areas (housing, employment, education, protection from violence, etc.).

The social mechanism of adaptation to study in institution of higher education is analyzed; It has been established that efforts to support orphan students are aimed primarily at financial support for those students who go to higher education not so much for a professional education or diploma, but for ensuring a decent life for the coming years. Most respondents consider university admission as a complete solution to a whole range of problems. The recommendation of the admission commissions for enrollment in budget training in state-owned institutions gives the right to receive material support from the state in the prescribed amounts.

Key words: *social mechanism, orphan student adaptation, education, institution of higher education.*

УДК 316.346.32-053.6:502/504(477.63-21)
DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.87.12>

А. С. ЛОБАНОВА

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та масових комунікацій,
Криворізький державний педагогічний університет

А. КУЗІОР

доктор хабілітований, професор,
завідувач кафедри прикладних суспільних наук
відділу організацій і управління,
Сілезька Політехніка

В. В. КАРИТКА

аспірант кафедри соціології та масових комунікацій,
Криворізький державний педагогічний університет

ПАТЕРНИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ В ПРОМИСЛОВИХ МІСТАХ ТА ЇХ РЕКОНФІГУРАЦІЯ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА (НА ПРИКЛАДІ КРИВОГО РОГУ)

У статті розглядається важлива соціальна проблема, яка полягає в тому, що у промислових містах погіршується не тільки екологічний стан повітря, води, вичерпуються природні ресурси, але й не покращується орієнтація в населення, зокрема в молоді, на екологічно конструктивну поведінку. Вирішення цієї проблеми автори бачать у необхідності формування в молоді патернів екологічної поведінки.

У роботі уточнюється зміст поняття «патерн екологічної поведінки» як моделей (зразків, шаблонів) поведінки, які формуються у свідомості людини здебільшого як результат розумового вибору найбільш раціональної реакції, установки на конкретну екологічну ситуацію або на конкретний контекст збереження довкілля. Аналізується механізм формування патернів екологічної поведінки через настанови як психічні утворення у свідомості людини, які виникають тоді, коли повторюються якісь дії, а після їх припинення вони не зникають і за схожих обставин актуалізуються знову. Наводяться приклади патернів екологічної/неекологічної поведінки в промислових містах.

Обґрунтовується положення, що інформаційне суспільство має множинність різноманітних можливостей за допомогою правдивої або неправдивої (фейкової) інформації формувати в молоді відповідне (екологічно конструктивне (корисне) / екологічно деструктивне (шкідливе) для суспільства і природи ставлення до довкілля. Доводиться наукове положення, що під впливом словесних і кодових маркерів змінюються настанови, а під їх

впливом патерни шкідливої екологічної поведінки можуть реконфігуруватися в корисну поведінку.

На основі соціологічних опитувань молоді Кривого Рога з'ясовано, що практично в половині респондентів не сформовані патерни екологічно відповідального ставлення до навколишнього середовища. Тому в роботі доводиться, що основним інструментом для формування у свідомості молоді екологічно відповідальної поведінки є освітня та виховна робота, яка має бути здійснена в освітніх установах та мас-медійному просторі відповідно до темпоральних екологічних, кліматичних, соціальних, економічних змін та глобальних викликів, які властиві не тільки українському суспільству, але й людству.

Ключові слова: екологічна поведінка, настанови, молодь, промисловий регіон, патерни, інформація, фейки, природні ресурси.

Постановка проблеми. Актуальність роботи полягає в тому, що темпоральність соціальних змін, зокрема в промислових містах, суттєво впливає на стан свідомості їх мешканців, тим самим формуючи не тільки їхнє особливе сприйняття поточного життя, але й змінюючи поведінку, зокрема й екологічну, яка пов'язана з використанням природних благ і ресурсів.

В умовах реалізації доктрини сталого розвитку проблема дослідження екологічної поведінки молоді набуває особливої гостроти, оскільки, по-перше, молодь є гарантом майбутнього стану суспільства, оскільки перебирає на себе функції попереднього покоління, по-друге, інформаційне суспільство суттєво змінює мислення і поведінку теперішньої молоді, що люди старшого і похилого віку практично вилучаються з динамічного інформаційно-технологічного потоку життя. Тому *соціальною проблемою* в сучасних умовах є формування патернів екологічної поведінки молоді, які були б підпорядкованими виключно завданню збереження довкілля, оскільки нераціональне використання природних ресурсів набуває катастрофічних обертів. Особливо гостро ця проблема виявляється в промислових містах, характер розвитку яких підпорядковується економічним вимогам безупинного зростання виробництва та його обсягів і масштабів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження екологічної поведінки підлітків та молоді в Україні ведуться давно і пов'язуються, звісно, з формуванням екологічної свідомості та екологічної культури тому, що ці явища між собою нерозривні. Поведінка є суть виваюм культури, яка своєю чергою формується завдяки свідомості. Екологічна свідомість молоді та студентів є предметом досліджень О.В. Грезе [1], В.О. Скребець [2], В.І. Панова [3]. Особливості ставлення молоді до довкілля розглядаються у працях О.Л. Верніка [4], М.М. Заброцького і О.В. Вознюка [5] та інших. Варто підкреслити, що українські вчені активно відшуковують шляхи впливу на екологічну поведінку населення, зокрема молоді. Серед них на увагу заслуговують праці В.В. Підліснюка [6], О.М. Титаренко [7].

Водночас залишається малодослідженою і вивченою екологічна поведінка молоді в промислових містах, які є найбільшими «донорами» природних ресурсів, а отже, потребують особливої уваги науковців та державних і соціальних інституцій до формування нової екологічної культури в молодих їх мешканців.

Варто усвідомити, що особливої уваги набувають патерни, тобто моделі екологічної поведінки, що формуються під впливом інформаційних технологій, які, з одного боку, можуть сприяти укоріненню конструктивних і функціональних дій, а з іншого – можуть виявлятися в дисфункціональних та деструктивних вчинках для природи і соціуму.

Метою статті є концептуалізація патернів екологічної поведінки та верифікація їх емпіричними методами в промисловому місті серед молоді під впливом інформаційних технологій. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: по-перше, уточнити зміст поняття «патерни екологічної поведінки»; по-друге, з'ясувати, як вони реконфігуруються в інформаційному суспільстві під впливом інформаційних технологій; по-третє, виявити емпіричним шляхом зміни патернів екологічної поведінки молоді в промисловому місті й окреслити стратегічні напрями їх конструктивної спрямованості. У зазначеному вище контексті необхідно уточнити, що патерни поведінки – це предмет психології, а екологічні та соціальні їхні аспекти – екології, соціології, економіки і педагогіки. Тому наукове дослідження повинно мати міждисциплінарний і мультипарадигмальний характер, який ґрунтується на системному, структурно-функціональному, феноменологічному, ціннісно-нормативному, соціально-дієвому та конфліктному підходах.

Виклад основного матеріалу. У певних життєвих ситуаціях люди удаються до відомих із минулого досвіду стандартів чи шаблонів поведінки, які психологи називають «патернами». Як справедливо підкреслює К. Reddy, «кожна людина визначає себе через свій власний менталітет, який вона розвиває стосовно свого середовища існування, але замість того, щоб у різних середовищах існування мати зовсім іншу поведінку, вона, як правило, має загальний шаблон певних елементів, що нагадує основну характеристику всієї людської істоти» [8]. Однак кожна людина культивує свою поведінку з того оточення, в якому вона живе, наприклад, батьки та друзі, однолітки, медіаагенти тощо. Тобто мова йде про те, що в людей у свідомості формуються певні реакції не тільки на конкретні ситуації, але й на конкретне середовище існування. Ці реакції психологи називають патернами поведінки.

Як зазначає Ю.М. Крилова-Грек, патерн поведінки – це набір типових реакцій (шаблонів), які реалізуються людиною у певній ситуації, а точніше, «сталий елемент (елементи) або фрагмент (фрагменти) поведінки, які систематично повторюються». Розглядаючи патерни в конфліктних ситуаціях, дослідниця наголошує на тому, що вони як шаблони, зразки, моделі закріплюються у свідомості, а згодом їх

конфігурації чи групування частин (елементів різних моделей) або зразків, об'єднуючись у відповідну структуру, формують нові шаблони для наслідування і сприяють побудові нової цілісної моделі поведінки [9]. Формування патернів поведінки людини залежить від багатьох чинників, як генетичних, психологічних, так і соціальних. Соціальне середовище, в якому соціалізується людина, є одним із найбільш впливових зовнішніх факторів, що формують патерни поведінки людини. Особливо це стосується підлітків та молоді, в яких процеси соціалізації пов'язуються, насамперед, із тим, у якому середовищі вони виховуються. Адже в процесі соціальних інтеракцій формується інтерсуб'єктивний світ особистості, який вона переносить у контексти суспільного життя. Молода людина, набуваючи певного досвіду, згодом екстраполює його в реальні поведінкові дії, що набувають повторюваного характеру, тобто стають звичними і необхідними.

Як зазначає І. Трофімова, патерни бувають різні: *комунікативні* або *соціальні* (міміка, жести, голос і інтонації, які людина використовує при знайомстві, зустрічі або спілкуванні); *мислення* (думки, висновки, узагальнення, логічні висновки в результаті дій оточуючих людей або після подій); *рухові* (захисні реакції в разі небезпеки, пози, міміка і жести під час спілкування, пересування в просторі); *емоційні* (діапазон реакцій на роздратування, образу, гумор, компліменти, чужу агресію); *мовні* або *лінгвістичні* (певні словосполучення, мовні форми, діалоги, репліки або повтори, які ми використовуємо в повсякденному мовленні); *культурні* (культурні зразки, цінності, ідеї, характерні для окремої спільноти або племені) [10].

Грунтуючись на презентованому розумінні патернів, зазначимо, що вони формують узвичаєну до схематизму поведінку, яка є досить раціональним механізмом для досягнення життєвих цілей у різних сферах і галузях людської життєдіяльності. Як справедливо підкреслюють S.M. Pellis, V.C. Pellis, A.N. Iwaniuk, незважаючи на те, що поведінка, як правило, трапляється як «безперервний потік дій у більшості ситуацій, існують помітні закономірності, які змушують спостерігачів позначати та вимірювати дискретні «моделі поведінки», які не є руховою продукцією нервової систем людини, а новими властивостями взаємодії мозку, тіла, в якому знаходиться цей мозок, і контексту, в якому відбувається дія» [11]. Мозок людини облаштований таким чином, що дії, які повторюються, переходять у зону несвідомого і стають звичними. Невипадково психологи підкреслюють, що еквівалентом патернів поведінки є звички, вміння, навички для визначення «комплексних поведінкових форм, що відрізняються функціональною автономією, тобто відносною незалежністю від потреб та інших спонук, які онтогенетично були їх причинами» [12, с. 85].

Поведінкові патерни існують у різних сферах життєдіяльності людини. Не є винятком і екологічна сфера, яка в сучасних умовах актуалізується як одна з найбільш значущих, тому що вичерпність

природних ресурсів, забруднення довкілля, зокрема водного і повітряного басейнів, набуває загрозливих для здоров'я і життя масштабів. Особливо катастрофічна ситуація у великих промислових містах, одним з яких є Кривий Ріг. Центральна геофізична обсерваторія України опублікувала рейтинг 53 найбільш забруднених, з екологічної точки зору, найбільших українських міст. Цей рейтинг розраховується за індексом забруднення атмосфери (ІЗА). Найбільший індекс забруднення повітря в таких містах, як Маріуполь і Горлівка Донецька область (16,6 та 14,3 відповідно), Ужгород Закарпатської області (індекс 14,4). Кривий Ріг знаходиться на 15 місці в рейтингу з індексом 11,2. Найнижчі індекси забруднення зафіксовані в Олександрії Кіровоградської області (3,4), Івано-Франківську (4,4) та в Українці Київської області (3,1) [13]. На рівень забруднення атмосфери в різних містах і регіонах впливають різні фактори, основними з яких є викиди забруднюючих речовин та парникових газів від промисловості та автотранспорту, сміттєзвалища, недостатній захист природних ресурсів від нераціонального їх використання. Діяльність промислових підприємств, які є основними забруднювачами навколишнього середовища, набуває усталеного характеру, а отже, за відсутності достатнього контролю виробляються певні патерни – звички безвідповідальних дій, учинків, діяльності, які забруднюють довкілля, завдають збитків природним ресурсам, а як наслідок – і здоров'ю людей. Нерідко ці дії мають безкарний характер, оскільки їх суб'єкти не несуть ні правової, ні моральної відповідальності за них. А отже, процеси забруднення не гальмуються, а навпаки, прискорюються, що потребує вироблення альтернативних їм *патернів екологічної поведінки*.

Грунтуючись на розумінні патернів у психології, визначимо *патерни екологічної поведінки* як моделі (зразки, шаблони) поведінки, які формуються у свідомості людини здебільшого як результат розумового вибору найбільш раціональної реакції, установки на конкретну екологічну ситуацію або на конкретний контекст збереження довкілля. Тут виникає питання: а чи пов'язані установки людини з її зовнішніми учинками? Соціальні психологи вважають, що установки визначають поведінку за таких умов: 1) якщо «інші впливи» зведені до мінімуму; 2) якщо установки повністю відповідають передбаченій поведінці; 3) якщо установка сильна (щось викликає у людини спогади про неї, ситуація непомітно активізує її, або ж людина чинить так, що вона стає сильною) [14, с. 162–163]. А це означає, що звички не завжди стають патернами, а лише тоді, коли людина відчуває певне задоволення від своїх вчинків та дій.

Отримання задоволення від екологічно раціональної поведінки (зниження забруднень водного та повітряного басейнів відходами підприємств, розподіл відходів за речовим змістом, своєчасна рекультивація забруднених земель, перехід на зелену економіку тощо) спонукає людину повторювати апробовану модель знову і знову доти, доки вона не стає її звичкою і атрибутивною властивістю діяльності.

До найбільш поширених патернів екологічної/неекологічної поведінки мешканців промислових міст можна зарахувати, наприклад, звичку сортувати / не сортувати сміття, не палити / палити сухе листя, не розводити / розводити вогнища у лісопосадках, не скидувати / скидувати відходи у річки та водойми тощо. Підприємницька діяльність теж може містити у собі різноманітні патерни неекологічної поведінки та діяльності, а саме забруднення повітря, водойм відходами виробництва, складування токсичних речовин, несанкціоноване вирубування лісів та видобуток корисних копалин, наприклад вугілля, газу, нафти, а також дорогоцінного каміння (бурштину) тощо.

Суттєвий вплив на поведінку людей, особливо молоді, здійснює інформація, яка має неконтрольований характер в інформаційному суспільстві. Загальними рисами інформаційного суспільства є:

- збільшення потоку інформації, яка нерідко має суперечливий характер за своїм змістом;
- формування нових інформаційних технологій, які застосовуються практично в усіх сферах життєдіяльності суспільства – в економічній, освітній, медичній, військовій, політичній, мистецькій тощо;
- поява і поширення фейкової інформації, яка формує в масовій та індивідуальній свідомості потрібне (часто викривлене) розуміння суспільної політичної, економічної, міжнародної та іншої ситуації в державі, системі країн, людстві;
- використання інформації як специфічної зброї в гібридних війнах, натомість, звичним засобом ведення військових операцій;
- поява інформативних маркерів формування буденної свідомості та їх впливу на повсякденну поведінку людей, зокрема їхнє особисте та родинне життя;
- інволюція мисленнєвих та аналітичних здібностей людей, зокрема підлітків та молоді, оскільки за наявності будь-якої інформації в Інтернеті, втрачається здібність людини думати, аналізувати, зіставляти, отримуючи відповіді на проблемні питання, тощо.

Вочевидь, процес трансформації стаціонарного телефонного зв'язку в мобільний та створення всесвітньої Інтернет-мережі, який відбувся досить швидко – упродовж двох-трьох останніх десятиліть, радикально змінив соціальні стосунки між людьми на мікрорівні та політику держав – на макро- і мегарівні (планетарному). У сучасних умовах практично не існує соціальних процесів і стосунків між людьми (групами, спільнотами, суспільствами), які б не відчували інформативного впливу, залежно від змісту якого вони скеровуються і відбуваються.

Важливо підкреслити, що небезпека лавинного інформаційного впливу на свідомість людей полягає і в тому, що соціальний контроль, який у доінформаційному суспільстві формувався історично, поступово викристалізовується у поведінкових практиках і патернах, в інформаційну добу радикально змінює формат свого формування та своєї дії,

оскільки впливає на людей скоріше через віртуальні соціальні мережі, ніж через реальні соціальні стосунки.

Небезпека такого віртуального інформаційного впливу полягає в тому, що практично втрачається можливість висловлювання протилежної чи альтернативної точки зору, внаслідок чого будь-яка інформація користувачами мереж сприймається на віру, бо практично неможливо перевірити чи дізнатися хто є її справжнім суб'єктом-творцем і/або носієм. А отже, втрачається цінність соціального контролю як договірної системи унормованих соціальних символічних інтеракцій (Дж. Мід). Натомість реальним соціальним нормам в інформаційних мережах формуються їх гібриди, симулякри (П. Бурдьє), над правдивістю чи моральністю яких користувачі особливо не замислюються тому, що або не вистачає часу, або немає бажання, або ж враження, яке вони отримують від інформації, викликає в них одразу певні реакції, які примушують діяти певним чином.

Як справедливо зазначає український соціолог Ю.В. Візниця, в інформаційному суспільстві домінує постправа, яка «не обмежується циркуляцією недостовірної або недобросовісної інформації, формуванням довіри чи недовіри споживачів до джерел інформації, а включає в себе особливості створення тієї чи іншої інформації, її сприйняття та існування в комунікаційному просторі, проявах таких ефектів, як «інформаційні бульбашки», «ехо-камери», що потребують подальших досліджень, як і спрямованих на вдосконалення типологізації аудиторії медіаспоживачів» [15, с. 98].

Отже, інформаційне суспільство має специфічний і неоднозначний вплив як на масову, такі на індивідуальну свідомість, а тому і на установки, які згодом реалізуються у соціальній поведінці чи діяльності людей.

Оскільки предметом наукової роботи є патерни екологічної поведінки молоді промислового міста, проаналізуємо результати авторського соціологічного опитування молоді Кривого Рогу – одного з найпотужніших промислових центрів України (вибірка – 600 респондентів віком від 15 до 30 років, репрезентативна за віком і сферою зайнятості. Опитування проводилося 01.06.2020 – 01.08.2020 р.).

Таблиця 1

Відповіді респондентів щодо проблем довкілля, які їх хвилюють найбільше (дозволялося вибрати не більше трьох проблем)

Варіант відповіді	% до загальної кількості опитаних n=600
1	2
забрудненість ґрунтів	28.0
забрудненість водою	25.0
забрудненість повітря	48.0

Продовження таблиці 1

1	2
неякісна питна вода	37.0
велика кількість сміттєзвалищ	31.0
відсутність змоги сортувати сміття	23.0
розбиті дороги	22.0
розбиті тротуари	41.0
вирубання дерев і зелених насаджень	35.0
нестача зелених насаджень	26.0
низький рівень екологічної культури населення	42.0
низький рівень відповідальності підприємств за забруднення довкілля	45.0
інше	6.0

Як свідчать результати опитування молоді, в п'ятірку найбільш гострих екологічних проблем входять: забрудненість повітря (48,0% опитаних), низький рівень відповідальності підприємств за забруднення довкілля (45,0%); низький рівень екологічної культури населення (42,0%); розбиті тротуари (41,0%) і неякісна питна вода (37,0%). Вочевидь, для Кривого Рога, дійсно, є характерними названі проблеми довкілля і саме вони є наслідком несформованих настанов на екологічно відповідальну поведінку як підприємців, так і населення загалом. Брак екологічної культури, про який зазначають молоді респонденти, і є тим джерелом екологічної байдужості, яка виявляється в небажанні населення сортувати сміття, а у підприємців та органів місцевого самоврядування – у небажанні своєчасно і якісно ремонтувати пішохідні доріжки, встановлювати очисні споруди відповідно до екологічних стандартів, очищувати водойми від бруду та повітря від шкідливих викидів промислових підприємств. А це означає, що в масовій та індивідуальній свідомості відсутні потреби на обов'язковість екологічно відповідальної поведінки, тобто несформованими є настанови на її здійснення. Звісно, вплив настанов на формування патернів екологічної поведінки є процесом складним, в якому задіяні, насамперед, психічні властивості людини. Як зазначає психолог Д. Узнадзе, настанова як психічний стан людини, виникає тоді, коли повторюються якісь дії, а по їх припиненні вона не зникає і за таких обставин актуалізується знову [16, с. 65]. Отже, можуть повторюватися та відтворюватися і патерни екологічної (неекологічної) поведінки: людина, яка звикла сортувати сміття, за будь-яких умов буде це робити обов'язково; а бракон'єр, який звик до злочинного вилову риби під час нересту, наприклад, буде це робити доти, доки не буде притягнутим до карної відповідальності. Психолог Я. Куц переконаний, що настанови впливають на людську поведінку позасвідомо, а «усвідомлення

існування та дії власної настанови ще не звільняє від неї суб'єкта» [17]. Тобто без участі настанови, як підкреслює Д. Узнадзе, не відбувається жодних психічних процесів як усвідомлених явищ, оскільки «для того, аби свідомість почала працювати в якомусь конкретному напрямі, заздалегідь необхідна наявність активності настанови, яка, власне, в кожній окремій ситуації й визначає це спрямування» [16, с. 63]. А отже, без настанов не формуються і патерни поведінки. Щоб з'ясувати, чи сформовані у свідомості криворізької молоді настанови на екологічну поведінку, їм було задано запитання: «Чи відчуваєте ви особисту відповідальність за стан довкілля у вашому місті?» (Таблиця 2).

Таблиця 2

**Наявність відчуття особистої відповідальності
за стан довкілля у Кривому Розі**

Варіанти відповідей	% до кількості опитаних n = 600 респондентів
Так, відчуваю	16.0
Скоріше відчуваю, ніж ні	29.0
Скоріше не відчуваю, ніж так	28.0
Ні, не відчуваю зовсім	18.0
Важко відповісти	9.0
Загалом	100.0

За результатами опитування, можна стверджувати, що молодь поділилася навпіл: 45% опитаних відчувають відповідальність за екологічний стан і стільки ж – 46% – не відчувають, переносячи її на тих осіб, які мають відповідати за охорону навколишнього середовища. А це означає, що в половини криворізької молоді не сформовані настанови на екологічно-відповідальну поведінку, а тому і не розвинуті її патерни: якщо не усвідомлюється екологічна дія та її незворотність, то і не реалізуються в повсякденні її зовнішні прояви.

Ця ситуація може бути змінена під впливом конструктивної вербальної інформації у процесі виховання підлітків та молоді. Як стверджують Д. Узнадзе та Р. Натадзе, в реципієнтів «настанова фіксується і через суто словесний вплив: варію їм 15 разів уявити, що на них діють кулі різних об'ємів або що вони бачать два нерівні кола, щоб у них зафіксувалася відповідна настанова» [16, с. 166]. А це означає, що патерни екологічної поведінки, які формуються під впливом настанов, можуть реконфігуруватися під впливом словесних маркерів: як із конструктивних форм у деструктивні, так і навпаки. Однак для цього потрібна тривала освітня та виховна робота, яка має бути здійснена в освітніх установах та мас-медіа. Для здійснення цієї освітньої роботи необхідні систематичні достовірні інформаційні меседжі,

які розраховані на психологічні особливості їх сприйняття різними віковими групами підлітків і молоді. Саме інформація є тим джерелом, який у кодованому вигляді може формувати настанови на патерни конструктивної екологічної поведінки і/або на реконфігурацію деструктивних патернів, що завдають шкоду довкіллю, руйнують природні ресурси та ландшафтні зони.

Висновки і пропозиції. Вичерпність природних ресурсів та забрудненість повітряного та водного басейнів у промислових містах свідчить про те, що в сучасних умовах поведінка людей, зокрема у сфері побуту та трудової діяльності має скоріше деструктивний для довкілля характер. А це означає, що потрібні дієві прагматичні підходи для переорієнтації поведінки населення, зокрема молоді в конструктивно-екологічне русло. Механізм цієї переорієнтації можливий на основі реконфігурації патернів екологічної поведінки, тобто таких моделей (зразків, шаблонів) поведінки, які формуються у свідомості людини здебільшого як результат розумового вибору найбільш раціональної реакції, установки на конкретну екологічну ситуацію або на конкретний контекст збереження довкілля. Патерни засновуються на певних настановах, тобто таких психічних станах людини, які формуються у свідомості людини під впливом мовних або кодових впливів, які постійно повторюються.

В інформаційному суспільстві існує безліч різноманітних можливостей за допомогою правдивої або неправдивої (фейкової) інформації формувати у молоді відповідне (екологічно конструктивне (корисне) / екологічно деструктивне (шкідливе) для суспільства і природи ставлення до довкілля. Як свідчать соціологічні дослідження, які проводилися у м. Кривий Ріг, практично у половини молоді не сформоване екологічно відповідальне ставлення до навколишнього середовища. Напевно, така ситуація складається і в інших промислових регіонах України. Тому в умовах поступового знищення природних ресурсів, звісно, необхідна широка інформаційно-освітня діяльність, яка реконфігурує патерни екологічної поведінки населення, зокрема молоді, на дбайливе і розумне ставлення до природних ресурсів і довкілля. Отже, перспективним напрямом подальших досліджень є з'ясування соціально-психологічних механізмів формування екологічної відповідальності молоді під впливом настанов та патернів екологічної поведінки.

Список використаної літератури

1. Гресе О.В. Особливості формування екологічної свідомості у студентів гуманітарного і технічного напрямків підготовки : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2009. 198 с.
2. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи : монографія. Київ : Слово, 2004. 440 с.
3. Панов В.И. О предмете психологии экологического сознания. *Прикладная психология*. 2000. № 6. С. 6–18.

4. Вернік О.Л. Деякі особливості специфічного ставлення і поведінки підлітків у довкіллі. *Актуальні проблеми психології* : збірник наук. праць. Т. 7. *Екологічна психологія*. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2003. Ч. 1. С. 51–54.
5. Заброцький М.М., Вознюк О.В. Духовні виміри екологічної відповідальності особистості. *Актуальні проблеми психології* : збірник наук. праць. Т. 7. *Екологічна психологія*. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2005. Вип. 4. С. 96–103.
6. Підліснюк В.В. Роль освіти у впровадженні сталих підходів та політики протидії змінам клімату в Україні. *Біосферноноосферні ідеї В.І. Вернадського і еколого-економічні та гуманітарні проблеми розвитку регіонів* : матеріали XII міжнародної науково-практичної конференції, Кременчук, 28–29 травня 2010 р. С. 195–197.
7. Титаренко О.М. Формування екологічної поведінки дорослих: економіко-правові аспекти екологічного виховання. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64 (дата звернення: 25.10.2020).
8. Reddy K. Psychological patterns of human behavior. URL: https://www.researchgate.net/publication/307122556_Psychological_patterns_of_human_behavior (дата звернення: 27.09. 2020).
9. Крилова-Грек Ю.М. Психологічні засади патернів поведінки у конфліктних ситуаціях. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2013. Вип. 19. С. 155–161. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2013_19_24 (дата звернення: 27.09. 2020).
10. Трохимова И. Что такое паттерн и какие они бывают? URL: <https://wikigrowth.ru/chto-takoe/pattern/>(дата звернення: 22.09. 2020).
11. Pellis S.M., Pellis V., Iwaniuk A.N. Chapter Four - Pattern in Behavior: The Characterization, Origins, and Evolution of Behavior Patterns. *Advances in the Study of Behavior*. Volume 46, 2014, P. 127–189. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780128002865000043> (дата звернення: 27.09. 2020).
12. Паттерн. Психология личности: Словарь-справочник / за ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. Киев : Рута, 2001. 320 с.
13. Рейтинг забрудненості міст України. Streszoa. URL: https://eco-strecoza.com.ua/information/news&news_id=13 (дата звернення: 25.09. 2020).
14. Майерс Д. Социальная психология. Санкт-Петербург, 1997. 688 с.
15. Візниця Ю.В. Проблеми дослідження феномену «постправа» в медіа-комунікаційному просторі. *Актуальні проблеми теорії і практики*. Збірник наукових праць. 2019. Випуск 83. С. 93–101.
16. Узнадзе Д. Психология установки. Санкт-Петербург, 2001.
17. Куц Я. Взаємозв'язок настанови та внутрішньої форми мови. Філософсько-культурологічні проблеми мови і комунікації. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27354/12-Yakuts.pdf?sequence=1> (дата звернення: 26.09. 2020).

Lobanova A. S., Kuzior A., Karytka V. V. Environmental behaviour patterns of young people in industrial cities, and their reconfiguration in the information society (Using the city of Kryvyi Rih as an example)

The article deals with an important social problem based on the fact that in industrial cities not only the ecological condition of air and water are deteriorating and natural resources are exhausted, but also the attitude of the population, including

young people, towards environmentally constructive behaviour is not improving. The authors see the solution to this problem in the need to form the considered behavioural patterns of environmental performance among young people.

The paper clarifies the content of the concept of "behavioural pattern of environmental performance" as behavioural models (samples, templates) that are formed in the human mind mostly as a result of mental choice of the most rational reaction or attitude to a specific environmental situation, or to a specific context of environmental conservation. Mechanism of forming behavioural patterns of environmental performance is analysed through attitudes as mental formations in the human mind arising when certain actions are repeated and when such actions are discontinued, the patterns do not disappear and become relevant again under similar circumstances. Examples of behavioural patterns of ecological/non-ecological performance in industrial cities are given.

It is argued that information-oriented society has many different possibilities to form appropriate ecologically constructive (useful) / ecologically destructive (harmful) for the society and nature attitude to the environment in young people through truthful or false (fake) information.

It is scientifically proven that verbal and code markers change attitudes, and that harmful behavioural patterns of environmental performance can be reconfigured into useful behavioural patterns.

Based on sociological surveys of young people in the city of Kryvyi Rih, it was found that almost half of the respondents do not have patterns of environmentally responsible behaviour. Therefore, the paper proves that the main tool for the formation of environmentally responsible behaviour in the minds of young people is educational and training work, which should be carried out in educational institutions and mass media space in accordance with temporal environmental, climatic, social, economic changes and global challenges inherent not only in Ukrainian society but also in humanity.

Key words: environmental behaviour, attitudes, youth, industrial region, patterns, information, fakes, natural resources.

УДК 316.74:37(477.64)

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.87.13>

М. В. ХИЛЕВИЧ

заступник голови з питань освіти,

Голосіївське районне відділення

Всеукраїнського об'єднання ветеранів в м. Києві

ТРУДОВА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ІНДИКАТОР СУСПІЛЬСТВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ

У статті досліджено аспект віртуалізації виборчого процесу в умовах постмодернізації українського суспільства і його негативний вплив на рівень професіоналізму управлінських кадрів. Автор концентрує увагу на історичному досвіді ролі управлінської системи, чиннику рівня сталості суспільства, на необхідності загального всеобучу в питаннях державотворення, а також на зростанні суспільної ваги освітніх послуг в умовах формування інформаційного суспільства.

Людина використовує ресурси довкілля. Обмеженість ресурсів вимагає створення управлінської системи виробництва і поділу продукції за принципами трудової демократії. Числові характеристики соціологічних закономірностей показують ефективність моделі структуризації суспільства. Ці закономірності визначаються рухом енергетичних (клімат, ресурси), інформаційних (досвід попередніх поколінь) та фінансових потоків. Економічні чинники (діяльність людини та їхній енергетичний еквівалент) є індикаторами істинності суспільних подій. Взаємини в людському суспільстві дуже складні, бо інформаційні потоки не передаються генетично. Частина досвіду від покоління до покоління втрачається чи спотворюється. Роботи Арнольда Тойнбі «Дослідження історії», Альберта Швейцера «Культура і етика», Микити Шаповала «Загальна соціологія», Юрія Кочержинського «Два шляхи розвитку людства» не входять як базові в програми із суспільствознавства.

Форма організації суспільного життя має відповідати умовам часу: стан довкілля, зовнішньополітичний вплив і взаємоузгодження. Трудова демократія – форма управлінської структури є показником економічного чинника, здатного забезпечити державними послугами для всіх громадян із різним етнічним і соціальним походженням. Зміст (ідеологія) – як правильно організувати суспільні взаємини потребує великого обсягу знань досвіду попередніх поколінь. Інформаційне суспільство має створити освітньо-просвітницьку базу, яка відповідає умовам відкритої системи навчання. Суспільствознавство обов'язкове для вивчення в усіх навчальних закладах. Без цих знань вислів «Народ джерело влади» залишиться гучним заклицем.

Глобалізація загострює економічні та соціальні кризи. Сталий розвиток – це здатність суспільства до самоорганізації при зміні структуризації суспільства відповідно до кліматичних та зовнішньополітичних змін. Партийна структуризація зосередила свої зусилля на пропаганді форм: капіталізм, комунізм, соціалізм, лібералізм. Але фінансування партій – це фінансовий чинник,

який впливає на інформаційні потоки і призводить до зайвих економічних перевитрат.

Ключові слова: освітня послуга, усвідомлене прийняття рішення, соціокультурні чинники, система виборів, історичний досвід, стале суспільство.

Постановка проблеми. Постмодерна епоха зумовила необхідність розгляду історичного досвіду українського суспільства в питаннях ролі управлінської системи суспільства сталого розвитку (здатність до самоорганізації суспільства в перехідні періоди). Науковці розглядають першочергові пріоритети та індикатори оборонних, організаційних, соціальних економічних заходів становлення та розвитку України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті М. Згуровського «Україна у глобальних вимірах сталого розвитку» порушується проблема узгодженості економічного, екологічного та людського розвитку. Робота О.В. Пірікова «Індикатори та системи сталого розвитку: теорія і практика» наводить приклади регіональних досліджень. Монографія Н. Білоус «Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування» наводить приклади управлінської системи м. Києва часів Магдебурзького права, завдяки яким київська громада зберігала сталість свого існування в умовах прикордонного міста. Роботи О. Штанько «Луцькі ремісничі цехи» та інших – це приклади самоорганізації суспільного життя в різні періоди становлення української державності. Робота академіка І. Юхновського – про роль НАН України в освітньо-науковому процесі перехідного періоду становлення української державності.

Мета статті – порушити проблему суспільного сприйняття сучасної виборчої системи й історично усталеного досвіду становлення представницької системи управління суспільним життям.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XX ст. міжнародна громадськість, занепокоєна економічною, соціальною, екологічною кризами, започаткувала концепцію сталого розвитку: «Це значною мірою стало продовженням концепції ноосфери, сформульованої академіком В. Вернадським ще в першій половині XX століття. Суть її полягає в обов'язковій узгодженості економічного, екологічного та людського розвитку таким чином, щоб від покоління до покоління не зменшувалися якість і безпека життя людей, не погіршувався стан довкілля й відбувався соціальний прогрес, який визнає потреби кожної людини» [3].

Значний внесок у розв'язання цього питання продовжують робити українські вчені: «Теорія і практика засвідчили, що на межі століть вчення В. Вернадського про ноосферу виявилось необхідною платформою для напрацювання триєдиної концепції сталого еколого-соціально-економічного розвитку. Узагальнення цієї концепції були зроблені всесвітніми самітами ООН у 1992 та 2002 роках, за участю понад 180 країн світу, багатьох міжнародних організацій та провідних учених. Таким чином, нова концепція системно поєднала три головні

компоненти сталого розвитку суспільства: економічний, природоохоронний і соціальний» [3].

Розгляду цього кола питань присвячена робота О.В. Пирікова «Індикатори та системи сталого розвитку: теорія і практика: «Стратегія сталого розвитку визначає мету, вектори руху, дорожню карту, першочергові пріоритети та індикатори належних оборонних, соціально-економічних, організаційних, політико-правових умов становлення та розвитку України» [5].

Але партійна структуризація українського суспільства не відповідає народним історично світоглядним засадам організації суспільного життя, індикатором якого має стати трудова демократія: «Принципово важливим є те, що Україна досі перебуває у стані дискусії з приводу своєї національної ідентичності, вона ще не визначилася з політикою і стратегією власного розвитку. За таких умов найкращі реформи економіки, науки, освіти, інноваційної сфери не дадуть бажаних результатів, оскільки ці реформи є похідними від головного – політичного визначення шляхів розвитку держави» [3].

До цього варто додати, що дослідники не врахували компонента історичного досвіду попередніх поколінь – становлення самоорганізації виробничих та управлінських систем і відповідний показник (індикатор трудової демократії) довгої тривалості – суспільства сталого розвитку (за Ф. Броделем) «Наукові відкриття, зокрема в області палеоклімату, вносять суттєві зміни в побудову теоретичних гіпотез державних утворень часів неоліту та енеоліту. Дослідження кліматичних змін середини VIII тисячоліття до н.е., які призвели до затоплення цивілізації Чорноморської западини, стали підставою наукової думки про успадкування трипільцями та іншими народами циркумпонтійської зони форм державотворення допотопної цивілізації Кімерійської берегової лінії. Згадка про тогочасні форми організації суспільства збереглися в пам'яті цих народів під назвою Золотий вік» [11, с. 526]. Завдяки цьому досвіду навіть в дуже скрутні часи зберігалася сталість розвитку в межах суспільства хоча б невеликого міста. Описи цієї моделі збереглися в писемних свідченнях під назвою Магдебурзьке право, яка успадкувала досвід попередніх поколінь ще з часів Трипільської цивілізації: «Анализ археологических исследований побережья, проведенных до настоящего времени, где найдены артефакты, указывающие на существование древней культуры неолита, дает основание предположить, что центр этой культуры был расположен на берегах до потопа» [2, с. 30].

Ці наукові факти варто враховувати у трактуванні форм суспільної самоорганізації на цих же теренах періодів ямної (3600–2300 рр. до н.е.) та курганної (2500–2000 рр. до н.е.) культур як успадковані форми, які видозмінювалися під впливом кліматичних змін та міграційних потоків. М. Шаповал дав визначення держави: «Держава є соціально організоване, майже закрите скупчення, яке здійснює право

вищого володіння на певну територію, в межах якої воно регулює своїми законами поведінку індивідів і скупчень, утримуючи внутрішній лад і організовуючи зовнішню охорону його, організує засіб і мірило обміну – гроші і веде своє господарство в межах відчуженої у своє користування господарської землі і частини засобів із господарства громадян» [12, с. 52, 80, 86, 163].

Коротко про поділ праці і управлінську систему трудової демократії ремеслових цехів як форму самоорганізації (поділ праці і створення управлінської системи – це ознаки державності) суспільного життя часів середньовіччя: «Взаємини всередині луцьких ремісничих цехів: поділ суспільства на окремі групи, об'єднані спільними інтересами, соціальним становищем, етнічним походженням, релігійними традиціями, освітнім чи психофізичним рівнями. В умовах політичної нестабільності та залежності від сил природи корпорації створювали необхідні умови для професійної діяльності своїх членів, забезпечували їхню особисту свободу, права й вольності, збереженість майна, взаємодопомогу та захист на випадок необхідності» [13, с. 11].

«Київська доба ознаменувалась розквітом ремесла. Ремісники мешкали в містах, феодальних замках, боярських вотчинах, сільських поселеннях. Міське ремесло відрізнялося складністю, розгалуженістю, а вироби якістю. Існувало понад 60 видів ремесел. Провідними були металургія та залізобне ремесло. Високого рівня досягло ливарне ремесло. Інтенсивно розвивалося гончарство. Продукцію склоробного ремесла експортували за кордон. Найпоширенішими були ремесла, пов'язані з обробкою деревини. Високого розвитку набули будівельна справа і архітектура, мостобудування. Літопис 1115 р. повідомляє про міст через Дніпро. У XI–XII ст. купці збували товар в кредит. За ці послуги сплачували до 50% боргу. У 1113 р. з'явився Статут про рези (проценти) <...> зародилася іпотечна система. Розвиток лихварства привів до появи перших «банківсько-торгових домів» і 1347 р. було заборонено брати більше одного гроша з гривни на тиждень» [8].

І це відбувалося в надзвичайно складних умовах постійної загрози войовничого степу та кліматичних змін (Малий льодовиковий період), але трудова демократія дозволяла уникнути соціальної, національної, релігійної нестабільності. Протягом XIV–XV ст. поширюється обмежене самоврядування міст у вигляді магдебурзького права, яке поширювалося на цехи магдебурзької юрисдикції. Незважаючи на обмеження, це була форма професійної структуризації суспільства, яка стала прообразом профспілок і індикатором трудової демократії.

В Європі розвиток ремесел, торгівлі і фінансової брактратної системи сприяв розвитку науки і мистецтв, що стало економічною базою піднесення технології виробничих процесів, і Європа досягла світових вершин. «У XII–XIII ст. сформувався цеховий лад у міському ремеслі. Цехи об'єднували ремісників за професійною ознакою і склалися з майстерень, які розташовувалися по всьому місту. Кожен цех мав свій статут, який

регламентував виробничі, моральні, духовні засади життя членів цеху. Головною функцією цеху була виробнича, але важливе значення цехи мали у військовій і оборонній справі» [7, с. 6].

«Київські цехи – шевський, столярний, гончарний, ткацький, рибацький, іконописний, ковальський, цирюльницький, срібний, музичний, перепечайський, кравецький, кушнірський, бондарський, м'ясний та крамарський <...> підпорядковувалися магістрату» [1, с. 57].

Вони продовжували існувати, навіть на початку ХХ ст. форма професійної організації суспільного життя зберігалася по українських селах до початку колективізації. Окрім матеріального забезпечення, структура українського суспільства досить довго зберігала «звичаєве право» – неписана народна конституція, яку знали всі (інформаційна технологія) і яка контролювалася суспільством.

Ідею побудови сучасного інформаційного суспільства на базі сучасної техніки ЕОМ з 1954 р. розробляв інженер-полковник А.І. Китов і запропонував об'єднати обчислювальні центри в систему. Тобто А.І. Китов створив інтернет. Пізніше академік В.М. Глушков розширив дослідження і застосування ЕОМ для створення ОГАС – управлінської системи народним господарством. Така управлінська система в умовах зменшення природних ресурсів могла дати кращий ефект, ніж ринкова економіка.

Зміни XVII–XVIII ст. у «соціальній структурі українського населення основну частину активного населення становили вже не шляхтичі й духівництво, а козаки, козацька старшина, міщани», але професійна структуризація у вигляді хоча і обмеженого магдебурзького права продовжувала існувати як індикатор трудової демократії [4]. В наш час введення форми трудової демократії дало б змогу територіальним громадам впливати на прийняття державних рішень. Процес індустріалізації в СРСР порушив форму самоорганізації суспільного життя і навіть згадку про індикатор трудової демократії як показник сталого розвитку. Всі процеси відбувалися під жорстким наглядом партійних вказівок, які в наш час перетворилися на партійну структуризацію суспільства.

Останні вибори 2019 р. до ВР показали, що з'явилися перші паростки створення професійно представницько структуризованого суспільства трудової демократії з відповідною виборчою системою, яка дає змогу уникнути віртуалізації виборчої системи. Це поява «Індустріальної платформи» С. Тарути: «Конституція України та внесення змін до неї були компромісами задля подолання низки політичних криз, що повністю виключало системну модернізацію державного управління, зберігаючи формат ситуативних непослідовних реакцій на зміну влади від однієї президентської команди до іншої. Україна в переході від радянської командно-адміністративної системи зупинилася на моделі олігархічного капіталізму (*банківської олігополії – найгірший вид за працею акад. Телешуна*), не створивши

сучасної ефективної моделі національної економіки<...> Практика взаємодії політиків і державних службовців з 1991 р. зводилася до побудови кадрової політики у сфері державного управління на основі лояльності до чинної влади, а не професіоналізму. Відтак сформовано систему обслуговування правлячого олігархату, а не захисту державних інтересів» [10, с. 24]. Також це поява «Аграрної платформи» В. Скоцника: «Сучасний світ – це суцільне змагання в силі, витривалості, інтелектуальних здібностях<...> Одні беруть кількістю, інші майстерністю, треті злагодженистю, четверті – якістю технічних засобів. В якій категорії ви хочете бачити Україну? На які позиції вона має претендувати?» [9, с. 62]. Але «партійна структуризація» за підтримки певних кіл досягла своєї мети. Тому Україна як аграрна держава нині не має навіть Міністерства сільського господарства.

Велике занепокоєння станом управлінської системи України висловлює академік І. Юхновський: «Завданням наукової спільноти є створення патріотичного ядра Академії, яке працювало б на озброєння української армії, оскільки вже зрозуміло, що, тільки маючи силу, ми зможемо зберегти свою незалежність. Дехто вважає, що на нас дуже чекають в Європі чи в Росії. Ні. Я переконаний, що маємо самі по собі бути сильними. На мою думку, аграрний сектор і харчова промисловість – це ті основні напрями, в яких Україна може досягнути успіху, щоб стати цікавою для світової економіки й увійти до числа ключових гравців» [14, с. 39–42].

Проблеми появи індикатора віртуалізації системи виборів партійно структурованого суспільства присвячені роботи Г.Г. Почепцова: «Коммуникативные технологии, в отличие от информационных, опираются на главенствующую роль виртуального компонента, поскольку им надо не подтверждать действительность, а создавать новую. Именно поэтому они активно используются в протестных ситуациях, направленных на смену политического режима» [6]. А це не сприяє сталому розвитку.

Висновки і пропозиції. Професійна структуризація суспільства і професійно представницька система виборів завжди були базовою основою суспільства сталого розвитку, якою була українська спільнота впродовж археологічної періодизації становлення української державності. Постмодерністські зміни, які не відповідають досвіду розбудови суспільства з урахуванням кліматичних, демографічних, зовнішньополітичних змін, мають бути переглянуті і замінені науково обґрунтованими моделями сучасного суспільства трудової демократії.

Список використаної літератури

1. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Миська влада і самоврядування : монографія / НАН України, Ін-т історії України, Центр соц. історії. Київ : Києво-Могилян. акад., 2008. 358 с.: іл. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0000011> (дата звернення 15.10.2020).

2. Димитров П., Димитров Д. Черное море. Потоп и древние мифы. Варна : Славена, 2008. URL: <https://docplayer.ru/28081141-Petko-dimitrov-dimitr-dimitrov-chernoe-more-potop-i-drevnie-mify.html> (дата звернення 15.10.2020).
3. Згуровський М. Україна у глобальних вимірах сталого розвитку | *Дзеркало тижня*. 2006. № 19. URL: <https://kpi.ua/620-7> (дата звернення 14.10.2020).
4. Культура наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. URL: <https://geomap.com.ua/uk-uh8/1019.html> (дата звернення 14.10.2020).
5. Пиріков О.В. Індикатори та системи сталого розвитку: теорія і практика. *Ефективна економіка*. 2013. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4026> (дата звернення 14.10.2020).
6. Почепцов Г. Виртуальное обеспечение политических процессов. URL: <https://detector.media/withoutsection/article/170522/2019-09-06-virtualnoe-obespechenie-politicheskikh-protsessov/> (дата звернення 14.10.2020).
7. Развитие міст, ремесел торгівлі та фінансів у Європі в середні віки. URL: <https://studopedia.org/13-86243.html> (дата звернення 15.10.2020).
1. 8. Развитие ремесел, торгівлі, грошового обігу та фінансів в українських землях. URL: https://studopedia.com.ua/1_30955_rozvitok-remesel-torgivli-groshovogo-obigu-ta-finansiv-v-ukrainskih-zemlyah.html (дата звернення 16.10.2020).
9. Скоцик В. Як нам жити в епоху змін? Київ : Самміт-книга, 2017. 176 с. URL: <http://95.164.172.68:2080/rvportal/DocDescription?docid=RvROBU.BibRecord.238805> (дата звернення 17.10.2017)
10. Тарута С. УКРАЇНА 2030: Доктрина збалансованого розвитку. Видання друге. Львів : Кальварія, 2017. 164 с. URL: <http://econom.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/E-Book-Doctrine-2030.pdf> (дата звернення 15.10.2020)
11. Хилевич М.В. Суспільна рента, трудова демократія – запорука сталого розвитку. Доповідь V міжнародна науково-практична конференції НТУУ «КПІ» «Сталий розвиток – XXI століття: управління, технології, моделі» Дискусії 2018 колективна монографія. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=Kd6CDwAAQBAJ&pg=PA3&lpg=PA3&dq=Сталий+розвиток+-+XXI+століття+дискусії+2018+хл> (дата звернення 14.10.2020).
12. Шаповал М. Загальна соціологія. Київ : Український центр духовної культури, 1996. 369 с. URL: <https://toloka.to/t49425> (дата звернення 15.10.2020).
13. Штанько О. Луцькі ремісничі цехи. URL: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/11794/1/4.pdf> (дата звернення 14.10.2020)
14. Юхновський І.Р. Суверен нації - людина свідомо самообмежена, її слова і дії спрямовані на будівництво своєї держави. *Вісник Національної академії наук України*. 2016. N 9. С. 39–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2016_9_13 (дата звернення 15.10.2020)

Khylevych M. V. Labor democracy as an indicator of a state of sustainable development

The article explores the aspect of virtualization of the electoral process in the context of postmodernization of Ukrainian society and its negative influence on the level of professionalism of management. The author focuses on the historical background of the management system role, on the factor of sustainable development of society, on the need for general education in matters of state formation and

on the growth of social value of educational service in conditions of shaping the information society.

Man uses the resources of the environment. Limited resources require the creation production and division of products management system based on the principles of labor democracy. Numerical characteristics of sociological laws show the effectiveness of the model of structuring society. These patterns are determined by the movement of energy (climate, resources), information (experience of previous generations) and financial flows. Economic factors (human activity and their energy equivalent) are indicators of the truth of social events. Relationships in human society are very complex because information flows are not genetically transmitted. Part of the experience is lost or distorted from generation to generation.

The works of Arnold Toynbee "A Study of History", Albert Schweitzer's "Civilization and Ethics", Nikita Shapoval's "General Sociology", and Yuri Kocherzhinsky's "Two Ways of Human Development" are not included in the basic programs in social sciences.

The organization form of public life must meet the conditions of the time: the state of the environment, foreign policy influence and coordination. Labor democracy – a form of governance structure is an indicator of the economic factor that can provide public services to all citizens of different ethnic and social backgrounds. Content (ideology) – how to properly organize social relations requires a large amount of knowledge of the experience of previous generations. The information society should create an educational base that meets the conditions of an open learning system. Social studies is mandatory for study in all educational institutions. Without this knowledge, the phrase "People are the source of power" will remain a loud appeal.

Globalization exacerbates economic and social crises. Sustainable development is the ability of society to self-organize when changing the structuring of society in accordance with climate and foreign policy changes. Party structuring focused its efforts on the promotion of forms: capitalism, communism, socialism, liberalism. But party financing is a financial factor that affects information flows and leads to unnecessary economic overspending.

Key words: *educational service, conscious decision making, socio-cultural factors, election system, historical background, sustainable society.*

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

УДК 316.77

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.87.14>

Л. С. ЧЕРНОУС

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології і масових комунікацій,
Криворізький державний педагогічний університет

О. А. ТАРАСОВА

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології і масових комунікацій,
Криворізький державний педагогічний університет

О. Й. ЛАКОМОВА

кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри географії та методики її навчання,
Криворізький державний педагогічний університет

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ В УКРАЇНІ

У статті здійснена спроба визначення деяких аспектів стану і особливостей інституалізації Інтернет в Україні. Розглянуто передумови та процес затвердження Інтернету як специфічного соціального інституту, що складається з трьох етапів. Зазначено, що спостерігається посилення функціонально-нормативної диференціації віртуосоціальних відносин у мережі Інтернет через необхідність соціального дистанціювання особливо в спілкуванні з офіційними установами (державними органами, органами місцевого самоврядування, освітніми інституціями, тощо), через початок пандемії COVID-19. Тому доцільно розробити перспективні напрями розвитку мережі Інтернет в Україні для подальшого процесу інституціоналізації.

Зіставлено різні дослідження Інтернет-проникнення в Україні: «Проникнення Інтернету в Україні» дослідницького холдингу Fastum Group Ukraine на замовлення Інтернет асоціації України та дослідження наявності доступу населення до Інтернету Міністерства цифрової трансформації. У 2019 році вперше за останні 3 роки відбулось значне зростання Інтернет-проникнення в Україні, одразу на 6–7%. Однією з причин такого зростання є «смартфонізація» населення, 22% користувачів виходять в Інтернет виключно за допомогою смартфонів. Також зазначено, що доступ до якісного

Інтернету (в першу чергу, фіксованого) все ще великою мірою є більш доступним для жителів великих міст (74%), малих міст (70%), а сільське населення (58%) фактично відрізане від можливості дистанційної роботи, отримання державних електронних послуг та навчання, що постає особливою гостро в умовах карантину.

Проаналізовано державну політику щодо збільшення Інтернет-проникнення, а саме створення Міністерства цифрової трансформації, Указ Президента «Про деякі заходи з покращення доступу до мобільного Інтернету». Описано необхідні складники цифрової держави, що потребують подальшого розвитку: електронне урядування, електронна демократія, електронний бізнес, електронний суд, електронна охорона здоров'я, електронна освіта, електронна транспортна система. Зроблено висновок про позитивну динаміку кількісно-якісних характеристик мережі Інтернет, що свідчить про інтенсивний процес її включення у структуру українського інформаційного простору. Для інтенсифікації цього процесу надалі необхідна більша формалізація соціальних відносин у мережі Інтернет, а саме зміни в законодавстві щодо регулювання економічних та економічних відносин у мережі, спрощення механізму надання послуг мережі Інтернет та покращення якості послуг передачі даних, що своєю чергою дасть змогу завершити процес інституціоналізації мережі Інтернет і знаменує перехід від формально-неформальних до формальних відносин у ній.

***Ключові слова:** Інтернет, цифрова держава, Інтернет-проникнення, цифрова трансформація.*

Постановка проблеми. Перетворення, які відбуваються в соціально-культурному, політично-економічному та нові безпекові виклики, що виникають у житті суспільства, потребують нових засобів адаптації засобів адаптації, і людство змінює старі та створює нові соціальні інститути. Так, у наш час входження людства в інформаційну добу та необхідність дистанціювання соціальних контактів через початок пандемії COVID-19, поширення коронавірусу на території України та всього світу, оголошення карантину стало новим викликом для українського громадянського суспільства. Особливістю стало те, що загроза COVID-19 торкнулася безпосередньо усіх прошарків населення на усіх територіях країни та світу, що визначило необхідність прискореної формалізації Інтернету як специфічного соціального інституту.

Інституціоналізація мережі Інтернет являє собою синергетичний процес переходу від стихійних самокерованих та самоорганізованих явищ до організованих і керованих. Іншими словами, з неформального інституту за часів свого зародження через нагальну потребу в регулюванні відносин між користувачами мережі Інтернет перетворився на формальний-неформальний інститут.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звертає увагу на себе той факт, що з поширенням доступу до Інтернет-ресурсів процес входження до глобального інформаційного простору дедалі частіше стає предметом спеціальних соціологічних досліджень (Е. Гіденс, Д. Барнес, К. Мітчел, О. Голобудський, О. Шевчук, В. Щербіна,

С. Романенко, Л. Скокова, Н. Бойко, В. Ніколаєвський та інші), що своєю чергою свідчить про те, що проблема дослідження Інтернету перебуває в полі посиленої уваги не лише фахівців галузі технічних наук, набуваючи нині скоріше міждисциплінарного характеру. У ситуації, що склалася, актуалізується теоретична й практична потреба в комплексному вивченні стану, специфіки становлення й функціонування Інтернету в Україні, що визначає перспективи розвитку інформаційного простору в межах глобального процесу трансформацій.

Мета статті. Головною метою статті є більш детальний аналіз процесу формування та розвитку українського сегменту Інтернету та доведення, що в інформаційному просторі України створено необхідні умови для процесу його інституціоналізації.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, головними умовами інституціоналізації мережі Інтернет є:

- наявність відповідної соціальної потреби у цьому інституті; утворення на основі соціальних зв'язків, взаємодії та відносин конкретних осіб, індивідів, соціальних груп;
- наявність системи цінностей та правил, які визначають мету його діяльності;
- наявність необхідних матеріальних, фінансових, трудових, організаційних ресурсів, які суспільство має стабільно поповнювати шляхом капіталовкладень у них та підготовкою кадрів.

Процес затвердження Інтернету як специфічного соціального інституту складається з кількох етапів.

I етап (1990–2001 рр.) – зародження і становлення українського сегменту мережі Інтернет (від виникнення та формування соціальної потреби в засобах прискорення обміну інформацією та інтенсифікації спілкування і перших підключень до мережі Інтернет до створення юридичної особи адміністратора домена .UA);

II етап (2001 р. і донині) – формування і функціонування віртосоціальних практик (Інтернет-практик), що включає:

- по-перше, реєстрацію та структурування віртосоціальних контактів та зв'язків;
- по-друге, визначення системи цінностей та правил у середовищі користувачів Інтернету;
- по-третє, функціонально-нормативну диференціацію віртосоціальних відносин.

Передбачено появу *III етапу* подальшого розвитку Інтернету в Україні в контексті глобальних інформаційних змін [1, с. 4].

У наш час спостерігаємо посилення функціонально-нормативної диференціації віртосоціальних відносин у мережі Інтернет через необхідність соціального дистанціювання особливо в спілкуванні з офіційними установами (державними органами, органами місцевого самоврядування, освітніми інституціями тощо).

Фактичне функціонування мережі Інтернет у межах українського інформаційного простору як формального-неформального соціального інституту свідчить про наявність проблем, пов'язаних зі завершенням процесу інституціоналізації. Саме тому доцільно розробити перспективні напрями розвитку мережі Інтернет в Україні для подальшого її переходу до інформаційного суспільства.

У вересні 2019 р. було створено Міністерство цифрової трансформації України [2]. Метою його створення були формування та реалізація державної політики у сфері цифровізації, цифрової економіки, цифрових інновацій, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, формування та реалізація державної політики у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян; формування та реалізація державної політики у сфері відкритих даних, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів, розвитку інфраструктури широкопasmового доступу до Інтернету та телекомунікацій, електронної комерції та бізнесу, формування та реалізація державної політики у сфері надання електронних та адміністративних послуг, формування та реалізація державної політики у сфері електронних довірчих послуг, формування та реалізація державної політики у сфері розвитку ІТ-індустрії, виконання функцій центрального засвідчувального органу шляхом забезпечення створення умов для функціонування суб'єктів правових відносин у сфері електронних довірчих послуг.

Для амбітних планів міністерства щодо перетворення України на цифрову державу основною перешкодою є недостатній доступ до мережі Інтернет, попри порівняно високий рівень покриття фіксованим Інтернетом, в Україні все ж дуже низький рівень доступності фіксованого Інтернету для жителів сільської місцевості. Покриття загалом по країні охоплює 89% населення, у сільській місцевості майже 40% населення не мають технічної можливості підключитися до фіксованого Інтернету. Показово, що в країнах ЄС близько 85% населення сіл мають доступ до фіксованого Інтернету [3].

Не набагато краща ситуація з реальними підключеннями фіксованого Інтернету, проникнення фіксованого Інтернету від усіх операторів, які надають таку послугу, загалом по Україні охоплює близько 60% населення. Це свідчить про те, що більше половини населення України ще не має фіксованого Інтернету попри те, що фізична можливість його провести є.

Не краща ситуація спостерігається в сегменті мобільного Інтернету, який так само поки є більш доступним жителям міст, ніж сіл. Згідно з дослідженням Міністерства цифрової трансформації, доступ до високошвидкісного Інтернету 4G мають 82% населення України, але якщо поглянути на кількість населених пунктів із наявним доступом, то їх лише 57% від загальної кількості населених пунктів країни, доступ до якісного мобільного Інтернету все ще не мають більше 10 тис. населених пунктів України, лівова частка з яких саме села.

Мінцифри провело дослідження наявності доступу населення до високошвидкісного фіксованого Інтернету [4].

Усі міста України мають волоконно-оптичні мережі, однак понад 17 тис. населених пунктів не мають оптичних мереж взагалі. Близько 65% сіл не покриті якісним ШСД.

Загалом 5,75 млн громадян не мають змоги підключитись до якісного фіксованого ШСД. Понад 4 млн українців мешкають у селах, де немає якісного фіксованого Інтернету. А 1,55 млн мешканців проживають у віддалених ділянках населених пунктів, в яких присутні оптичні провайдери, але вартість підключення перевищує 150% від середньої ринкової вартості підключення (понад 2500 грн), а середня вартість підключення для міського домогосподарства становить 1 200 грн.

Безліч закладів соціальної інфраструктури не підключені до волоконно-оптичних мереж. Це 16 040 навчальних закладів, 8 163 медичних заклади, 3 873 заклади, де надають послуги населенню та 33 857 закладів культури та спорту. Тобто 40% шкіл, 92% бібліотек, 37% лікарень не мають доступу до Інтернету. Здебільшого ці заклади розміщені в селах та невеликих містах.

Планується до 2024 року підключити до Інтернету 95% закладів соціальної інфраструктури. Також серед цілей – забезпечити 95% сільського населення технічною допомогою підключитись до ШСД зі швидкістю не менше 100 Мбіт/с, а також, щоб 75% українців користувалися фіксованим швидкісним Інтернетом зі швидкістю не менше 30 Мбіт/с.

Крім того, Мінцифри наразі активно працює над тим, щоб в Україні запрацювала Інтернет-платформа, де кожен зможе перевірити наявність та якість підключення до оптичних мереж та покриття мобільним інтернетом у будь-якому населеному пункті.

За дослідженнями Світового банку, зростання проникнення швидкісним інтернетом на 10% може призвести до зростання ВВП на 2%. За даними телеком-регулятора НКРЗІ, в Україні проникнення фіксованого ШСД становить 46%. В Україні є великий потенціал для покращення економічної ситуації в країні та забезпечення права кожного українця на якісний, швидкісний та доступний Інтернет [4].

Отже, нині доступ до якісного Інтернету (в першу чергу, фіксованого) все ще великою мірою є ексклюзивним для жителів міст, а сільське населення фактично відрізане від дистанційної роботи, отримання державних електронних послуг та навчання, що постає особливо гостро в умовах карантину.

За даними моніторингу Інтернет-проникнення в Україні, яке на замовлення Інтернет-асоціації України (ІнаУ) виконала дослідницька компанія Factum Group [5].

У 2019 році вперше за останні 3 роки відбулось значне зростання Інтернет-проникнення в Україні (відсоткова кількість Інтернет-користувачів від загальної кількості населення). Цей показник зріс одразу на 6–7%. Однією з причин такого зростання є «смартфонізація»

населення. Нині 22% користувачів виходять в Інтернет виключно за допомогою смартфонів. Для значної частки нових користувачів смартфон у 2019 році став першим і єдиним пристроєм для доступу до мережі.

Кількість регулярних інтернет-користувачів до кінця 3 кварталу 2019 року зросла на 7% – до 22,96 мільйонів. Нині 22% користувачів виходять в Інтернет виключно за допомогою смартфонів. Для значної частки нових користувачів смартфон у 2019 році став першим і єдиним пристроєм для доступу до мережі.

У містах із населенням більше 100 тисяч жителів до кінця вересня 2019 року порівняно з 2018 роком Інтернет-проникнення зросло з 71% до 74%, у населених пунктах із населенням менше 100 тисяч жителів – із 63% до 70%, а у селах – із 53% до 58%. Варто зазначити, що продовжується вирівнювання територіальної структури Інтернет-користувачів, в 2012 році, наприклад, у великих містах проникнення було 56%, у населених пунктах із населенням менше 100 тисяч жителів – із 43%, а у селах – 25% [5].

Також важливим є впровадження широкого доступу до швидкісного мобільного Інтернету, отримання мобільними операторами ліцензій 4G розпочалося у липні 2019 року з підписання Указу Президента «Про деякі заходи з покращення доступу до мобільного Інтернету» через виділення радіочастот у діапазоні 800–900 МГц, що значно покращить та збільшить можливості мобільних операторів щодо покриття в сільській місцевості та на автомобільних шляхах у першу чергу міжнародного значення [6].

Складниками цифрової держави є:

– **електронне урядування** – управління державою здійснюються за допомогою інформаційних технологій, швидко через єдину електронну систему, а кожен громадянин матиме доступ до будь-якої інформації про державу. Органи влади завжди матимуть актуальні дані для ухвалення ефективних рішень;

– **електронна демократія** – громадяни за допомогою інформаційних технологій беруть участь у референдумах, виборах, голосуваннях за громадські бюджети тощо. У великих містах вже відбуваються голосування за громадські бюджети онлайн;

– **електронний бізнес** – весь документообіг із підрядниками, замовниками та державою відбуваються в електронному вигляді онлайн;

– **електронний суд** – електронний документообіг: онлайн-подання процесуальних документів, обмін документами між судами, установами й учасниками судового процесу, розгляд окремих справ онлайн. Учасники процесу матимуть постійний доступ до всіх відкритих документів, а повідомлення й результати вони отримуватимуть в електронній формі;

– **електронна охорона здоров'я** – кожен пацієнт матиме власну електронну медичну картку. Лікарі під'єднані до відповідних медичних

онлайн-платформ, а кожна лікарня матиме повністю цифрову інфраструктуру: Wi-Fi, електронний обмін медичними даними пацієнта між різними установами (телемедицина) та систему дистанційного моніторингу стану пацієнта;

– **електронна освіта** – приєднання всіх навчальних закладів до мережі Інтернет, доступні електронні засоби для навчання, планшети, ноутбуки, засоби мультимедіа тощо;

– **електронна транспортна система** – єдиний квиток на громадський транспорт, єдина система мобільного паркування й управління транспортним трафіком. Усі значні авто- й залізничні магістралі, вокзали й станції мають бути забезпечені ширококутовим мобільним Інтернет-покриттям;

– **розумні міста** – інтегровані інформаційні системи спостереження, оптимізація комунальних послуг, впровадження «зелених» технологій;

– **цифрові навички** – програма навчання загальних і професійних цифрових навичок задля користування електронними інструментами цифрової держави. Регламентації поведінки в мережі, популяризувати правила поведіння та безпеки в Інтернеті, що забезпечить регулярність, чіткість, високу передбачуваність, надійність та довіру до цифрової держави.

Висновки і пропозиції. Ми дійшли висновку, що спостерігається позитивна динаміка кількісно-якісних характеристик мережі Інтернет, яка свідчить про інтенсивний процес її включення у структуру українського інформаційного простору. Для інтенсифікації цього процесу надалі необхідна більша формалізація соціальних відносин у мережі Інтернет, а саме зміни в законодавстві щодо регулювання соціальних та економічних відносин у мережі, спрощення механізму надання послуг мережі Інтернет та покращення якості послуг передачі даних, що своєю чергою дасть змогу завершити процес інституціоналізації мережі Інтернет й знаменує перехід від формально-неформальних до формальних відносин.

Список використаної літератури

1. Черноус Л.С. Інституціоналізація Інтернет у сучасному українському суспільстві : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Запоріжжя, 2011. 20 с.

2. Питання Міністерства цифрової трансформації : Постанова Кабінету Міністрів від 18 вересня 2019 р. № 856. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pitannya-ministerstva-cifrovoyi-t180919> (дата звернення: 29.09.2020).

3. Степанець П. Бум інтернету в Україні: чи готові ми до стрибка в онлайн. *УНІАН*. 17.06.2020 р. URL: <https://www.unian.ua/science/bum-internetu-v-ukrajini-chi-gotovi-mi-do-stribka-v-onlayn-novini-11039603.html> (дата звернення: 29.09.2020).

4. 17 тисяч населених пунктів не мають жодного оптичного провайдера. Міністерство та комітет цифрової трансформації. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/17-tisyach-naselenikh-punktiv-ne-mayut-zhodnogo-optichnogo-provaydera-doslidzhennya-mintsifri> (дата звернення: 29.09.2020).

5. Проникнення інтернету в Україні. Дослідницький холдинг Factum Group Ukraine. URL: https://inau.ua/sites/default/files/file/1910/dani_ustanovchyh_doslidzen_iii_kvartal_2019_roku.pdf (дата звернення: 29.09.2020).

6. Про деякі заходи з покращення доступу до мобільного Інтернету : Указ Президента від 8 липня 2019 р. № 497/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/497/2019#Text> (дата звернення: 29.09.2020).

Chernous L. S., Tarasova O. A., Lakomova O. Y. Perspective directions of Internet development in Ukraine

The article attempts to determine some aspects of the state and features of the institutionalization of the Internet in Ukraine. The preconditions and process of approval of the Internet as a special social institution consisting of 3 stages are considered. It is determined that the strengthening of functional and normative differentiation of virtosocial relations on the Internet is reflected due to the need to socially remove the peculiarities of communication with office institutions (government agencies, local governments, educational organizations, etc.) due to the beginning of the COVID-19 pandemic. Therefore, it is advisable to develop promising areas of Internet development in Ukraine for further institutionalization.

Various studies of Internet penetration in Ukraine were compared: "Internet penetration in Ukraine" by the research holding Factum Group Ukraine commissioned by the Internet Association of Ukraine and a study of the availability of public access to the Internet by the Ministry of Digital Transformation. In 2019, for the first time in the last 3 years, there was a significant increase in Internet penetration in Ukraine, immediately by 6–7%. One of the reasons for this growth is the "smartphoneization" of the population, 22% of users access the Internet exclusively through smartphones. It is also noted that access to quality Internet (primarily fixed) is still largely more accessible to residents of large cities (74%), small towns (70%), and the rural population (58%) is actually cut off from opportunities for remote work, obtaining government e-services and training, which is especially acute in quarantine.

The state policy on increasing Internet penetration, namely the Establishment of the Ministry of Digital Transformation, the Presidential Decree "On Some Measures to Improve Access to the Mobile Internet" was analyzed. Describes the necessary components of the digital state that need further development: e-government, e-democracy, e-business, e-court, e-health, e-education, e-transport system. It is concluded that the positive dynamics of quantitative and qualitative characteristics of the Internet, which indicates the intensive process of its inclusion in the structure of the Ukrainian information space. In order to intensify this process, further formalization of social relations on the Internet is needed, namely changes in the legislation regulating social and economic relations on the network, simplification of the mechanism of providing Internet services and improving the quality of data services, which in turn will complete the process. institutionalization of the Internet and marks the transition from formal-informal to formal relations in it.

Key words: Internet, digital state, internet penetration, digital transformation.

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Збірник наукових праць

ВИПУСК 87

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.*

Редактор: А. О. Бессараб
Технічний редактор: Ю. В. Бабич
Дизайнер обкладинки: Я. В. Зоська

Підписано до друку 06.11.2020 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 8,49. Наклад 300. Замовлення № 1220/343.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
69002, м. Запоріжжя, вул. Олександрівська 84, оф. 414
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
Е-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.